

KOVÁCS ÉVA – TAKÁCS JUDIT

LÁTJUK-E, MI JÖN?

A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra

Előszó a körkérdésünkre érkezett hozzászólásokhoz

A Socio.hu a járvány első magyarországi hullámának tetőzése táján, 2020. április végén körkérdést intézett a hazai társadalomkutatókhoz. A körkérdés apropóját a világon végigsöprő Covid-19 járvány rövid távon is észlelt társadalmi hatásai adták. S bár távol áll a szerkesztőségtől, hogy a foresight studies irányába mozdítsa a társadalomtudományt – megy az magától is abba az irányba –, úgy észleltük, hogy ha fundamentálisan nem is változtatja meg egy világjárvány tudományunk alapkérdéseit, azért érdemes végiggondolni, mit vehet el a kutatásoktól egy járvány vámjá, és mit hozhat cserébe a *lockdown*, a leállás révje.

Közel harminc éve, közvetlenül a rendszerváltás után társadalomkutatók, szociológusok, közgazdászok és filozófusok jöttek össze, hogy megvitassák, mennyire érte váratlanul tudományterületüket az államszocialista blokk összeomlása. Gondolataikat a *Láttuk-e, hogy jön? A társadalomtudomány sikerei és kudarcai a kelet-európai politikai átalakulásban* című kötetben foglalták össze. Egy hasonló vissza- és előretekinthető szimpózium hozzászólásait *Csendes? Forradalom? Volt?* címmel ma szintén érdemes elővenni, ha a rendszerváltás tudománytörténeti hatásait akarjuk szemügyre venni.

Valami új, eddig soha nem tapasztalt világjárvány közepén (vagy talán csak a kezdetén?) kicsit hasonlóan érzünk most is, legyen szó

- az információs tér radikális átalakulásáról (a *home office*-tól az online oktatáson át a megbízható hírekhez való hozzáférésig);
- az állam felügyeleti funkcióinak és lehetőségeinek kitágulásáról, beleértve alapvető emberi jogainkat is;
- a mozgás már több mint három évtizede nem látott korlátozásáról (az országhatárok lezárulásától a mindennapi élet kis köreiből bekövetkezett megkorlátozásokig);
- az egészségügyi és szociális ellátási rendszerek megingásáról;
- a munkavégzés feltételeinek újraszabályozásáról;
- a gazdasági válságról;
- a munkanélküliségről és a munkaerőpiac szerkezeti átalakulásáról;
- a digitális „átállásról”;
- a mentális megküzdési stratégiákról;
- a fizikai és mentális egészségmegőrzési lehetőségekről;
- a társadalmi kirekesztettség különböző dimenzióinak lehetséges fokozódásáról;
- a társadalmi egyenlőtlenségek valószínű növekedéséről;
- a társas kapcsolatok és az egymással való törődés iránti igényről és bizonyos meglévő (pl. bántalmazó) kap-

csolatok kibírhatatlaná válásáról;

- a térhasználatunk (kikényszerített és választott) változásairól;
- a gyászról;
- a szolidaritásról;
- az értékek átalakulásáról;
- a hatalmi viszonyok átalakulásáról;
- vagy éppen a tudomány szerepének remélt felértékelődéséről,

és ami bennünket szintén közvetlenül érint: a tudományos kérdésfeltevéseinknek, a tudományos kutatási módszereknek az új világhelyzethez való igazításáról. Milyen változásokat hoz a koronavírus-járvány a társadalomkutatásban? Hogyan folytathatjuk tovább eddigi kutatásainkat? Minden megy tovább a régi kerékvágásban? S ha nem, mik a legnagyobb szakmai kihívások?

A felkérést, utalva a harminc évvel ezelőtti szimpóziumokra, elküldtük azoknak, akik akkor hozzászóltak és ma is aktívan művelik a tudományt: a válaszolók negyede-ötöde közülük kerül ki. Emellett felhívásunkat eljuttattuk magyar társadalomkutatók több csoportjához, köztük az MTA Szociológiai Tudományos Bizottság és lapunk szerkesztőbizottságának tagjaihoz éppúgy, mint a Társadalomtudományi Kutatóközpontban és az ország különböző egyetemein dolgozó nagyra becsült kollégáinkhoz.

A beérkezett 43 hozzászólás szinte az összes, a felhívásban megjelölt témát érintette. Talán egyetlen kivételként a gyász említhető, ami bár nem jelent meg közvetlenül, közvetve több véleményből sugárzott valamiféle gyászos hangulat: főként társadalmunk legelesettebbjeinek helyzetével kapcsolatban. A közvetlen gyász tapasztalata ugyanakkor, talán nem is véletlenül, ismét rejtve maradt a kutatói szemek előtt, pedig a hivatalos statisztikák szerint ezen előző írásakor a járvány magyarországi áldozatainak a száma közelít a 600-hoz. S bár nálunk nem közölte egyetlen napilap sem a hozzátartozók búcsúzó sorait, mint például New Yorkban, értük is szól ez a gyűjtemény most. Ahogy számos hozzászólásból felsejlik, lehetett volna ez a szám sokkal alacsonyabb is.

A hozzászólók túlnyomó többsége reflexív módon közelít saját társadalomkutatási témáihoz, és kritikusan elemzi a vírusválság következtében tapasztalt hazai államigazgatási, társadalom-, oktatás- és egészségpolitikai válaszokat. Talán a társadalomkutatás progresszív módszereit alkalmazók a legkevésbé szkeptikusak, legyen szó hálózatelemzésről, big data módszerekről vagy online kérdőívezésről, interjúzásról: többen meglátják a különleges helyzetben rejlő különleges kutatási lehetőségeket is. Mindazonáltal e hozzászólásokban is gyakran megfogalmazódik, hogy a politikai modellezés és döntéshozás jobban alapozhatna a tudományos lehetőségekre és módszerekre. A survey-alapú vizsgálatok kényszerű leállása az (amúgy tévesen) *social distancing*-ként emlegetett fizikai távolságtartás bevezetése miatt e módszerek alapvető átgondolására késztetett több hozzászólót is. Olyan, a járványon is messze túlmutató kérdések is felmerültek, hogy tartós kiesés esetén hogyan biztosíthatók longitudinális adatfelvételek, az online kérdezés milyen új módszertani protokollokat vet fel, vajon beszélhetünk-e trendváltástól és a digitális társadalomtudomány tartósan nagyobb teret nyer-e a diszciplínán belül (illetve akár azon kívül is), vagy éppen hogy a járvány kapcsán felértékelődik-e a társadalomtudományos tudás és ez elősegíti-e a kooperációt a természettudományos kísérletekben és modellezésben.

A közvetlen emberi érintkezések járványügyiileg előírt lecsökkentése szélesebb, szociológiai értelemben is lényeges kérdéseket vetett fel a bizalomról, a szolidaritásról, a több hónapos leállás és elszigeteltség következményeiről, egészen a mentális sérülésekig és a családon belüli erőszakig. A távolságtartás megpróbáltatásai társadalmanként és társadalmi osztályonként kihívást jelentettek az egyes társadalmi tökéek szempontjából is, akár a nagyfokú lojalitást igénylő családi, rokoni kapcsolatokat vesszük szemügyre, akár a tág bizalmi rádiuszú társadalmi szegmenseket.

Az adatgyűjtés természetesen nem csak a kutatók számára fontos, hiszen sokféle adatunkat amúgy is egyre több cég adja-veszi (gyakran úgy, hogy nem is tudható, mit vesznek el tőlünk, különösen közép- vagy hosszabb távon). E szempontból a karanténok online mezőkre terelt népei a szokásosnál is védtelenebb helyzetbe kerültek. Emellett az állam is különféle preferenciáink és főként kiszolgáltatottságaink adataiból kiindulva felügyelhet bennünket. Láthattuk, hogy a járványhelyzetben egyes államok közegészségügyi célú felügyeleti eszköztára úgy bővíthetett, hogy az közvetlenül is szembesíthette volna az érintetteket a szabadság versus biztonság dilemmájával, ha maradt volna még választásuk. A katonás narratívák is a járvány legyőzéséért folytatott hősiességéről, az egészségünkért vívott háborúról, a – határokon át migráló új veszélyforrásként megjele-
nő – vírus távoltartásáért zajló hadjátról mind azt sugallták, hogy a biztonságunk mindent megér.

A politikatudomány területéről érkező hozzászólások origójába az egészség védelmére hivatkozó állami szabadságkorlátozás dilemmáját helyezték a hozzászólók. A tömeges adatmegfigyelésre épülő hatalomgyakorlás (*big data authoritarianism*) mint új kihívás, amely az online kommunikációnak a járvány alatti rohamos felerősödésével járt kéz a kézben, azonban nem csak ezekben a szövegekben jelenik meg, hanem több szociológusi észrevételben is. Vannak, akik úgy látják, a járvány tovább gyengítheti az Európai Uniót, és felerősítheti a nemzetállami bezárkózást, melynek fundamentuma azonban továbbra is a globális piac marad, egyre kevesebb liberális demokráciával és egyre több „hibrid” rezsimmel. Végül, de nem utolsósorban, a járvány újra felvetette a megbízható hírhez jutás, a közvélemény tájékoztatásának módja, a civil kurázi és a transzparencia örökzöld kérdéseit is.

A válaszok közül egy kisebb csoport az otthoni, illetve távoktatás nehézségeivel, a társadalmi egyenlőtlenségeket felerősítő hatásával foglalkozik. A távoktatás hatásai az elemi iskolától az egyetemig a társadalom talán legszélesebb rétegeit érintették a leállás alatt: ez igaz azokra, akiket elérte, és azokra is, akik csak hírből hallottak róla, mert különböző – pl. áramnélküliséggel és eszköztelenséggel összefüggő – ellátatlansági okokból kimaradtak belőle. Arról nem is beszélve, hogy az óvodák és iskolák bezárása sok rászoruló gyereket a rendszeres ingyenes étkezési lehetőségtől is megfosztott (a bölcsődéket azért nem említjük, mert sok kisebb településről ezek az intézmények teljesen hiányoznak). Az ad hoc megtervezett és sikeresen lebonyolított villámkutatások aggasztó képet mutatnak a már a vírus megjelenése előtt is köztudott iskolai egyenlőtlenségekről, melyek a digitális átállás következtében csak tovább fokozódtak.

A szegénység, illetve a társadalmi kirekesztettség más formái kapcsán a szolidaritás szükségességéről és hiányáról egyaránt kaptunk visszajelzéseket. Könnyen felidézhető például, hogy az időseknek kialakított elkülönített időszavok és „maradj otthon” üzenetek hogyan szolgáltatathattak alapot egyaránt a kor alapú megkülönböztetés (lásd a „nyuggermentes” időszavok és övezetek emlegetését) és (pl. az idős szomszédoknak felajánlott

bevásárlásban tükröződő) rendkívüli törődés megnyilvánulásaihoz. A járványhelyzet által mélyülő egyenlőtlenségekre sokan hívták fel a figyelmet: különösen a vidéki kistélepülésekről és a városi perifériákról érkeztek drámai pillanatfelvételek, melyek a korábbi és jelenleg is zajló kutatások eredményeihez illeszkedve régóta elhanyagolt strukturális problémák mielőbbi megoldását sürgetik.

Szeretnénk köszönetet mondani minden tisztelt kollégánknak a körkérdésre küldött válaszukért, melyek bennünket is a felvetett témák továbbgondolására sarkalltak. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy az itt közölt hozzászólások nem tükrözik, nem is tükrözhetik a Szerkesztőség véleményét.

LÁTJUK-E, MI JÖN?

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY HATÁSA A MAGYAR TÁRSADALOMRA ÉS TÁRSADALOMKUTATÁSRA

KÖRKÉRDÉS

Albert Fruzsina	Nagy Beáta
Antal Z. László	Oláh Sz. Livia
Balázs Zoltán	Orosz Éva
Barna Ildikó	Örkény Antal
Bozóki András	Péli Gábor
Czibere Ibolya	Rácz Andrea
Csoba Judit	Róbert Péter
Dávid Beáta	Sáska Géza
Farkas Zsombor – Farkas Zsuzsanna	Sik Endre
Füzér Katalin	Simonyi Ágnes
Janky Béla	Sükösd Miklós
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor	Szabó-Tóth Kinga
Keller Márkus	Szalai Erzsébet
Király Gábor	Szalai Júlia
Kiss Endre	Szirmai Viktória
Kmetty Zoltán	Takács Erzsébet
Komoróczy Géza	Takács Károly
Laki Mihály	Tamás Pál
Lamm Vanda	Tardos Róbert
Melegh Attila	Utasi Ágnes
Messing Vera	Vásárhelyi Mária
Messing Vera – Ságvári Bence	

ALBERT FRUZZINA¹

A Socio.hu a koronavírussal kapcsolatban kettős körkérdést intézett a kollégákhoz: mi lehet a *koronavírus hatása a magyar társadalomra*, illetve *a társadalomkutatásra*. Először az utóbbival kezdeném: szerintem ez az időszak sokunk számára egyedülálló kísérleti terepet szolgáltatott. Egy olyan, hirtelen előbukkanó lehetőséget, melyre egy társadalmi folyamatok iránt érzékeny kutatónak szinte kötelező azonnal lecsapnia. A fizikai távolságtartást előíró korlátozások miatt azonban gyakorlatilag maradt az online vagy telefonos adatgyűjtés lehetősége, ezek minden előnyével és hátrányával (például a népesség egészére vonatkozó általánosítást lehetővé tevő véletlenszerűen kiválasztott, reprezentatív mintát a szükséges azonnal mozgósítható nagyobb anyagi erőforrás hiánya miatt kevesek tudtak használni). A krízis hirtelen jött, ezekre a rögtönzött kutatásokra nagyon rövid idő alatt kellett felkészülni, ami a külső, „normál” mederben történő – és úgy is meglehetősen szűkös – pályázati források megszerzését lehetetlenné tette. Egy felmerülő tanulság a jövőre nézve az lehet, hogy a társadalomtudományokban is szükség lenne olyan gyorsan mozgósítható pénzalapra, amely ilyen esetekben azonnal forrást tud biztosítani olyan kutatásokra, amelyek kivitelezése akár néhány nap vagy hét múlva is már késő, az alkalom elillan. A másik hozadéka a járványnak szerintem az, hogy sokan új megvilágításban, más szempontrendszer szerint értelmezték/elemezték újra eddigi kutatási eredményeiket, illetve a jövőre nézve is újabb szempontok kerülnek majd be, lesznek fontosabbak a kutatásokban, mint korábban.

A vírus járvány hatásai nyilvánvalóan nagyon szerteágazóak, így még a találgatások szintjén is csak a magyar társadalom kapcsolathálózati mintázatait érintő vonatkozásokra utalnék. Ugyan szerencsére sikerült a karantén alatt adatokat gyűjtenünk, de ezek még csak most kerülnek az elemzés fázisába. Mindenesetre az emberek kapcsolathálózatait tekintve az elmúlt hetekben nagyon fontos szempont lett a kapcsolattartás módja: mennyire domináns, illetve mennyire és kik körében helyettesíthető legalább részben a személyes kapcsolattartás? Milyenek a kapcsolathálózatok ebből a szempontból?

A távolságtartó korlátozások miatt sok esetben gyakorlatilag az együtt élő háztartástagokra, azaz a legtöbb esetben a családi kapcsolatokra szűkültek a személyes kontaktusok. Ez az idős emberek esetében kiváltképp lényeges változás volt, hisz ők nagy arányban élnek egyszemélyes háztartásban, és mindennapi kapcsolataik jelentős hányada olyan külső lazább, személyes kontaktuson alapuló kapcsolat, amiket nem lehetett pótolni. A gyerekekkel, unokákkal, egyéb családtagokkal való fizikai együttlét hiánya nagyon fájó dolog, de velük azért nagy valószínűséggel telefonon és szerencsésebb esetekben a még testközelibb élményt adó online platformokon is folytatódhatott a kapcsolattartás. Ugyanakkor a boltost, a piaci árust, a fodrászt, a szinte csak látásból ismert embereket (és a sort még hosszan folytathatnánk) nem lehetett pótolni: ezekben az esetekben a kapcsolat azt az erősséget, az intimitásnak azt a fokát nem éri el, ami például egy telefonszám-cserét indokolna, mégis egyfajta emberi közeget biztosít a mindennapokban. A kortárcsoport kiemelt fontosságával jellemezhető fiatalok esetében is felvetődik, mennyire bizonyult elégséges helyettesítőnek a kapcsolattartás szempontjából az online tér.

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közszolgálati Kar

A másik nagy dilemma, hogy a családdal való kényszerű összezártság mérlege hogyan alakul majd? Megerősíti-e ez az élmény a családokat? „Baba lesz-e több vagy válás?” olvashattuk a médiában is a kérdést. Egyrészt sokkal több esélyt kaptunk a párunkkal, gyerekeinkkel együtt töltött időre, ugyanakkor ez a hirtelen és kényszerűen megnövekedett együtt töltött időmennyiség, az összezártság – nem is beszélve a munka megmaradásával (távmunka, a gyerekek otthoni oktatása, emellett háztartásvezetés, esetleg új háztartási skillek elsajátítása) vagy elvesztésével (egzisztenciális szorongás, anyagi krízis, lakhatás esetleges ellehetetlenülése) kapcsolatos vonatkozásokról – számos konfliktushoz is vezethet még az alaphelyzetben jól funkcionáló családokban is.

A javak egyenlőtlen elosztása sajnos kapcsolati szempontból is egyenlőtlen rizikófaktorokat jelent: egy kis lakásban, ahol nincs privát tér, nincs külön szoba, nincs elég informatikai eszköz, hogy a még alapvetőbb javak hiányát és az ebből fakadó szorongást ne is említsem, a kapcsolatok szempontjából is extra kihívás. Az eleve megromlott, kényszerből megmaradt, netalán bántalmazó kapcsolatokat most nem is emelem ki külön. De az egyedül élők szempontjából is felmerül többek között a digitális ismeretekkel és eszközökkel való rendelkezés szempontja, ami legalább valamennyire enyhíteni tudta a bezártságot. Mindezzel persze semmiképp sem azt akarom mondani, hogy kielégítő, hogy mostantól a nagyit majd a Zoomon vagy a Messenger videón látjuk, hiszen az emberi érintést, személyes kapcsolatot ez nem helyettesítheti. De az sem elképzelhetetlen, hogy vannak olyan, már korábban is izolálódott emberek, akik számára nem is volt ez a helyzet olyan drámai változás – gyanítom, hogy a fiatalok között is találhatnánk erre példákat szép számmal.

Valós dilemma, hogy mennyire, mennyi ideig vagyunk hajlandóak nélkülözni egészségünk érdekében a nem velünk együtt élő szeretteinkkel, barátainkkal való hús-vér, személyes kapcsolattartást. Sok új kutatási kérdés merülhet fel, például hogy a megbetegedéstől való félelem az eleve bizalomhiányos magyar lakosságban mennyire fokozza a többi emberrel szembeni bizalmatlanságot? Vagy esetleg ennek a bizalmatlanságnak bizonyos embercsoportok különleges célpontjai lesznek (például a hajléktalanok)? A karantén tapasztalata vajon kikben és mennyire erősíti azt, hogy nincs szüksége a másokkal valós személyes érintkezésre, vagy mennyiben erősítette meg azt, hogy igenis, szükségünk van másokra, jól működő párkapcsolatokra, családokra, baráti körre, mert sérülékenyek vagyunk? És ehhez honnan szerezhetnénk segítséget, ezért mit és hogyan tehetnénk?

A járvány tehát számos új szempontot, új kérdésfelvetést hozott, tartalmi és módszertani szempontból egyaránt. Számos cikk jelent meg, ahol a kollégák közérthetően bemutatták kutatásaik aktuális fontosságát, gyakorlati hasznát. Tudományos szempontból tehát, semmiképp sem cinikusan, én egy előremutató lehetőségként értékelem ezt.

ANTAL Z. LÁSZLÓ²

LÁTTUK ÉS LÁTJUK, HOGY JÖN!

Közel harminc éve én is részt vettem a *Láttuk-e hogy jön?* konferencián, amelyen az előadók arra a kérdésre keresték a választ, hogy a társadalomkutatók többségét miért érték váratlanul a nyolcvanas évek végén történt rendkívül gyors változások. Most a világjárvány idején – amely a természet és a társadalom megromlott kapcsolata egyik következményének is tekinthető – a „Láttuk-e hogy jön?” kérdésre az ökológiai válsággal és az éghajlatváltozással foglalkozó kutatók egyértelmű választ tudnak adni.

1972-ben jelent meg *A növekedés határai* című könyv és ugyanabban az évben tartották meg Stockholmban az ENSZ első környezeti világkonferenciáját. Ezek voltak az első jelentős események, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a természet és a társadalom közötti harmónia megbomlott, és hogy ennek súlyos ökológia és társadalmi következményei lehetnek. Az elmúlt közel ötven évben tudományos kutatások sokasága hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a kockázatok azóta folyamatosan növekednek. Évtizedek óta nagyon jól tudjuk, hogy az emberiség egésze a természetben meglévő lehetőségeknél többet fogyaszt, amelynek következménye az ökológiai válság, amelynek részei többek között az energiaforrások és az édesvízkészletek kimerülése, a művelhető föld mennyiségének és minőségének csökkenése, az állat és növényfajok kipusztulása és az éghajlat változása is. Ennek ellenére az elmúlt évtizedekben az ökológiai válság tovább mélyült, és a klímakockázatok tovább növekedtek. Ezért most a járvány idején még fontosabbá vált az a kérdés, amelyre a „Klímaparadoxonok” című könyvemben kerestem a választ: ha az iparilag fejlett országok vezetői és az ezekben az országokban élő emberek jelentős része is jól tudja, hogy az ökológiai válság és az éghajlatváltozás milyen kockázatokat jelent számukra, akkor milyen társadalmi, gazdasági és politikai feltételek akadályozzák meg, hogy megtegyék azokat a lépéseket, amelyeket ők maguk a társadalom stabilitása és fennmaradása érdekében szükségesnek tartanak?

Azt, hogy az ökológiai válságnak és az éghajlatváltozásnak milyen következményei lesznek, nem lehetett és nem lehet pontosan tudni, de azt igen, hogy válság következményei megzavarják a társadalmak életét. Az egyik lehetséges klímakockázat a járványok kialakulása, ami szerves része a klímaváltozással foglalkozó szakmai anyagoknak. A jelenlegi járvány az ökológia válság és az éghajlatváltozás egyik tünetének is tekinthető, amelyet a tudományos előrejelzések alapján számos más tünet követ még, amíg ez a válság tart.

Ma már szinte minden országban található olyan tudományos, helyi és civil közösségek és olyan települések, amelyek felismerve a veszélyt nem várnak tovább a fogyasztói társadalom keretei között alkalmazott megoldások eredményeire, hanem elkezdtek egy új társadalmi modell kidolgozását. Ezek közé tartozik a Szociológia Intézetben 2005-ban elindított *Klímaparát települések* című program is, amelynek célja, hogy a települések minél jobban felkészüljenek az éghajlatváltozás miatt várhatóan bekövetkező változásokra. Az Intézet munkatársai, a programban résztvevő öt település vezetői és klímakoordinátorai 2007-ben elhatározták, hogy

² Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

egy egyesületet alapítanak. Ennek előkészítése érdekében szerveztünk egy konferenciát 2007. novemberében Hosszúhetényben. (Az akkor megalakított egyesületnek ma már közel 50 település a tagja: www.klimabarát.hu.) Ezen a konferencián, mint a klímabarát program vezetője, tartottam meg azt az előadást, melyben bemutatam az egyesület céljait. Az elmúlt 13 évben megismert új tudományos eredmények alapján az akkor megfogalmazott célok ma még fontosabbá váltak, mint amilyenek akkor voltak, ezért idézem most annak az előadásnak néhány részét:

„Egy egészségügyből vett hasonlattal szeretném a mai...életünket bemutatni. A mai, modern ember élete egy intenzív osztályon fekvő beteg ember életéhez hasonlítható. Az élet fenntartásának szinte minden feltétele különböző »vezetékeken« jut el hozzánk. Az »intenzív osztály« üzemeltetése azonban rendkívüli módomban megterheli a környezetünket, óriási összegeket emészt fel és az önálló élet lehetőségét is lehetlenné teszi. Az éghajlatváltozás arra figyelmeztet minket, hogy az »intenzív osztály« hosszútávon nem fenntartható... A Föld gyógyítása érdekében, a saját egyéni és a közösségi érdekünkben egyaránt, ki kell jönnünk az »intenzív osztályról!« Mert az »intenzív osztályt« – bármilyen nehéz és fájdalmas is – el kell hagynunk, ha élni akarunk.”

Az ökológiai válság megoldásában a szociológia jelentősége újból felértékelődhet, mert képes olyan alternatív társadalmi modellek kidolgozására, amelyekben azok a társadalmi értékek és normák kerülnek domináns helyzetbe, amelyek számára a természet és a társadalom harmonikus kapcsolata kiemelt jelentőségű. Ezen kívül a szociológia néhány irányzata és módszere – mint például az intervenciószociológia, a közsociológia és az akciókutatás – lehetőségeket ad a szociológusoknak arra, hogy ne csak elméleti szinten foglalkozzanak a társadalmi változások elemzésével, hanem részesei is legyenek a változásoknak.

BALÁZS ZOLTÁN³

A NYUGAT NEM VÁRT GYŐZELME

A nyugati világ trendi elemzői köreiben konszenzus van arról, hogy a Nyugat hanyatlik – természetesen úgy, hogy a Kelet (elsősorban Kína és a Távol-Kelet föltörekvő államai) közben emelkedik; s bár a globalizáció előrehalad, olyan gazdasági-kereskedelmi integrációt teremt, amelynek egyértelmű haszonélvezői ugyanezek az államok. Sokan jósolják az amerikai dominancia végét, nem nehéz olyan véleményt találni, amely az Európai Uniót és/vagy annak nagyobb országait jóformán le is írják. Első látásra a mostani járvány ebben a félig szakmai, félig politikai és szimbolikus értelmezési térben nem helyezhető el könnyen. Kínából származik; de Kínában is fékeztek meg a leglátványosabban – de még szembeötlőbb sikerrel más távol-keleti országokban. Amerika szenved, nemkülönben az Európai Unió nagy és gazdag országai; igaz viszont, hogy a transzparencia ezekben az országokban a legnagyobb, s vannak azért pozitív kivételek is a vírus elleni védekezésben (Ausztria, Németország). Nem egyértelmű tehát ennek a menetnek az eredménye, s a *blame-game* (ki a felelős a járvány terjedéséért) éppúgy folytatódik, mint az *efficiency-game* (egyszerűsítve: hol van a legkevesebb áldozat).

Úgy gondolom, mégis vannak erős érvek amellett, hogy a történet, legalábbis kellően higgadt szemmel és kellő távlatból nézve, a Nyugat logikájának térnyerését igazolja. S ezzel kissé tompítottam a cím szándékosan provokatív élet. A 'logika' olyan metafora, amely sok mindent elbír, és föl van mentve a tudományosság legszigorúbb követelményei alól. De azért nem teljesen önkényes. Egyrészt arra kívánok vele utalni, hogy a Nyugat győzelme elsősorban nem gazdasági vagy politikai dominanciát, az ebbe az irányba tett 'haladást' jelenti; de éppenséggel azt *is*. Másrészt arra, hogy a hanyatlás prófétái igen sok fontos tényt hagynak figyelmen kívül; olyasmiket, amelyek hosszabb távon többet számítanak, mint a látványos gazdasági adatok vagy politikai események. Nézzük a konkrétumokat!

A járvány egy erősen globalizált gazdasági világba érkezett. Ezt a világot a többé-kevésbé magánkezelésű, állam-alatti gazdasági szervezetek, főként multinacionális vállalatok, termelési láncok viszonylag szabad tranzakciói teremtették meg. A portugál, holland, angol távol-keleti kereskedelmi társaságoktól egyenes út vezet a Nike vagy a Shell világáig. Ez maga a nyugati modell, amelynek szülöttje a Huawei, a Sony, a Toyota is. Minden állami beavatkozás, háttér, szabályozás, diplomácia ezek révén nyer értelmet. A marxizmus gonoszságként leplezi le a tőke internacionalizmusát; de semmi okunk nincs arra, hogy ne láthassuk fordítva is. A tőke fő tulajdonsága, hogy magánkézben van, s éppen ezért képes a szabadságot ténylegesen (s persze nem-szándékolt következményként) hordozni. A járvány azt látszik igazolni, hogy egy államilag leállított gazdaság 'újraindítása' nagyban függ attól, hogy az emberek mint fogyasztók, szolgáltatók, termelők, tőkések és munkavállalók mit *akarnak*. Sehol nincs szó arról, mint a harmincas években, hogy az állam helyettesíteni volna képes a szabad akarást. Még Kínában sem: ott már jó ideje a 'belső fogyasztás' felé igyekeznek terelni a növekedést, ez a járvány után vélhetően újabb impulzust kap, s tovább erősíti a magánszférát. A gazdaság 'újraindítását' immár

³ Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

szinte mindenütt a szabad együttműködés ösztönzésében, azaz a nyugati 'modell' értelmében, nem pedig azt helyettesítve képzelik el.

A járvány mint konkrét probléma megoldása tényleg elképesztő mértékben söpörte el a világpolitika minden egyéb témáját. Vegyük észre: szinte biztos, hogy a Nyugat és a fentiek értelmében hozzá egyre erősebben kötődő Kelet *félelme* a járványtól volt az oka annak, hogy minden globális ügy *ad acta* került – és valószínűleg még jó ideig úgy is marad (jellemző, hogy a migrációs nyomás sokfelé megszűnt. Olyan országokban, amelyek rá sem hederítettek volna néhány tízezer, ráadásul idős ember halálára; amelyek dacolni kívántak a Nyugat és a bűvkörébe vont Kelet rettegetésével, ez a világpolitikai kényszerhelyzet befelé is működni kezdett, így közvetítve az emberi élet mind nagyobb értékének képzetét és normáját. Ez egyáltalán nem föltétlenül káros hatás, de mindenképpen elősegítheti a nyugati elvek mélyebbre vetését. Többet segíthetett, mint akárhány emberi jogi deklaráció vagy diplomáciai csörte.

Hajlamosak vagyunk elfelejtkezni arról, hogy a Nyugat a történelem során nem csak a demokrácia bajnoka volt, hanem az abszolutizmus, sőt, a modern totalitárius rendszerek föltalálója is. Éppen ez bizonyult az egyik legsikeresebb exportcikkének, mint azt a keleti totalitárius vagy egyenirányított ideológiájú államok – ismét: Kína, Észak-Korea – igazolják. A weszternizáció nemcsak a szabadság, a népi/mérsékelt/alkotmányos kormányzás, hanem a féktelen ideológiai uralom lehetőségének gondolatát és példáját is elterjesztette. A járvány itt is ráerősítésként látszik hatni. Egyrészt azt látjuk, hogy Nyugaton is megdöbbenő hatékonysággal működő államaink vannak, amelyek ha nem is a tudatos politikai elnyomást szolgáló, de egy teljesen homogén, utilitárius-etikai, racionalista és jóléti ideológia keretei között igazolják kormányaik lépéseit (G. Agamben például publicisztikájában rezignánsan-pesszimistán konstatálja, hogy még a katolikus egyház is – ahogy írja – „egy Ferenc nevű pápa alatt elfelejtette, hogy Ferenc még átölelte a leprást”⁴). Semmi okunk ezek után azt várni, hogy a Nyugatot oly gondosan figyelő Kelet ne vonna le mindebből bizonyos tanulságokat, például azt, hogy a demokrácia, de főleg a pluralizmus és a magánszabadság ezer formája vagy díszlet és képmutatás (ez a rosszabb eset), vagy (s ez a jobbik eset) végső soron annyira mégsem akadály a homogén ideológiai kormányzásnak.

Ezek csak a nagy ecsetvonások. A történelemben egy járvány ritkán sorsforduló, inkább katalizátor. Ahogy a Római Birodalom sem bukott meg, hanem Európává alakult; úgy a Nyugat sem fog megbukni, legföljebb máshogy hívjuk majd.

4 Forrás: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-una-domanda>

BARNA ILDIKÓ⁵

A JÁRVÁNYHELYZET ÉS A TÁVOLSÁGTARTÁS ELHÚZÓDÓ HATÁSA A KVANTITATÍV KUTATÁSRA

A kvantitatív szociológiai kutatás egyik alappillére a kérdőíves kutatások adják. Az adatfelvétel módja a használt platform szerint eltérő lehet. Kezdetben ezek a kutatások nagy részben személyes, úgynevezett *face-to-face* lekérdezéssel készültek, majd a telefonok általánossá válásával ez az adatfelvételi platform is tért hódított. Ez a folyamat Nyugat-Európában sokkal hamarabb lezajlott; a kelet-európai régió ehhez a trendhez később csatlakozott. Az internethasználat általánossá válásával megjelent az internetalapú adatfelvétel, amelyhez elengedhetetlenül szükségesek lettek a jól felépített és állandóan karbantartott úgynevezett online panelek. Az utóbbi években a nyugat- és a kelet-európai régió között egyre nagyobb szakadék tátongott a használt adatfelvételi módok tekintetében. Míg Kelet-Európában, a Magyarországra még a régió többi országainál is inkább jellemző olcsó munkaerő és a nagyon jelentős mértékben nyomott adatfelvételi árak még lehetővé tették személyes adatfelvételek rendszeres lebonyolítását és főleg finanszírozását, addig Nyugat-Európában ezt már nagyon kevesen engedhették meg maguknak, így az adatfelvétel sokkal nagyobb arányban tevődött át más adatfelvételi platformokra.

A fent említett adatfelvételi módok nagyon sok különbségét lehet említeni, azonban én most itt csak a lehetséges adatfelvételi idővel foglalkozom. Míg egy személyes kérdezésnél a kérdés hossza lehet akár egy óra is, addig a telefonos és az internetes adatfelvételnél a maximális válaszadási idő ennél jóval kevesebb. Pusztán ezt figyelembe véve, de más szempontok miatt is, bár piackutatásra a telefonos és internetes kutatások nagyon jól használhatók, a társadalomkutatásoknál sokszor van szükség arra a mélységre és ebből következően az interjú olyan hosszúra, amelynek elérésére csak egy személyes lekérdezés ad lehetőséget. Nem véletlen, hogy az egyik legszigorúbb módszertannal készülő European Social Survey minden résztvevő országban megköveteli a személyes adatfelvételi módot.

A koronavírus-járvány alapjaiban változtatta meg az emberek közötti érintkezés módjait és lehetőségeit. A védekezés központi eleme az emberek közötti távolságtartás lett. Magától értetődő, hogy egy ilyen járványhelyzetben nem lehet személyes lekérdezésen alapuló kutatásokat végezni, hiszen erre a távolságtartás szabályai nem adnak lehetőséget. (Természetesen az is kérdéses, hogy az embereket és különösen azokat, akiket a járvány súlyosabban érint, egy ilyen zaklatott időszakban mennyire lehet kérdőívekkel bombázni.) Az egészségügyi szakemberek egyértelműen azt valószínűsítik, hogy lesz koronavírus elleni vakcina, csak ennek időpontja kérdéses. Azt azonban szinte biztosra vehetjük, hogy a védőoltás elkészülte után még hosszú időnek kell eltelnie addig, ameddig a vírust olyan mértékben le tudjuk győzni, mint az sok más betegség esetében a kötelező védőoltásoknak köszönhetően megtörtént. És itt nem csak arra gondolok, hogy mikor jutunk el odáig, hogy olyan általánossá válhat a védőoltás, hogy már elvileg senkinek nem kell tartania attól, hogy megfertő-

⁵ Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar

zódhat, hanem arra is, hogy mikorra tűnhet el az attól való félelem, hogy a járvány, akár más kórokozókkal, de újra megtörténhet.

Mindezekből az következik, hogy a járvány hatása várhatóan a társas érintkezés tekintetében (is) hosszú ideig velünk marad majd. Nem tudjuk pontosan, hogy mi fog történni, de azt kell feltételeznünk, hogy az emberek még egy jó ideig nem szívesen fognak idegeneket (kérdezőbiztosokat) beengedni az otthonaikba. Szinte bizonyos, hogy az, hogy ki mennyire hajlandó mégis erre, nem véletlenszerűen oszlik meg a társadalomban, hanem például a sokkal veszélyeztetettebb idősök kevésbé merik majd kitenni magukat annak, hogy egy kérdés során megfertőződjenek. Ez a szelekciós hatás azonban jelentősen torzítani fogja a mintát. Ehhez pedig még hozzájön az egész helyzet bizonytalansága, ami hatalmas kihívások elé állítja a személyes adatfelvételt tervező kutatókat. Amikor ezeket a sorokat írom, például nem tudjuk még, hogy lesz-e második hullám, és ha igen, akkor milyen intézkedések bevezetésére lesz szükség.

A fentiek alapján pedig felvetődik a kérdés, hogy lehet-e ilyen körülmények között személyes lekérdezéses kérdőíves kutatást végezni? Bár ez egy eldöntendő kérdés, mégsem mernék rá egyértelmű igennel vagy nemmel felelni, mert a választ nagyon sok tényező befolyásolja. Az bizonyos, hogy ha ezek között a körülmények között a kutató mégis ezt az adatfelvételi módot választja, akkor nem mehet el a fentiek végiggondolása mellett. Az is valószínűsíthető, hogy a mostani helyzet a személyes kérdés (további) visszaszorulását is eredményezheti. Ez a helyzet azonban a nehézségek mellett pozitív eredményeket is hozhat, és alkalmas lehet arra, hogy a kvantitatív társadalomkutatás új, innovatív módszerek felé vegye az irányt.

BOZÓKI ANDRÁS⁶

PANDÉMIA ÉS POLITIKATUDOMÁNY

Nem könnyű arra a kérdésre választ adni, hogy milyen hatása lesz a COVID-19 vírus globális járványának a társadalomtudományra. E rövid írásban arra törekszem, hogy a kihívásokat és a várható kutatási irányokat azonosítsam a politológia területén.

A 2008-as gazdasági válság óta világszerte tapasztalható a liberális demokráciák működőképességébe vetett hit meggyengülése. Európában, Ázsiában, Észak-Amerikában és Latin-Amerikában előretörték a populista, illiberális, helyenként szélsőjobboldali, posztfasiszta erők. Fellépésük agresszív nacionalizmussal, etnicizmussal vagy vallási propagandával párosult.

A 2010-es évek nemzetközi politikatudományi szakirodalmában a politikai ideológiák terén a nacionalizmussal, populizmussal és radikális jobboldali eszmekörrel kapcsolatos írások kerültek előtérbe. Az évtized első felében még a perifériusnak tekintett országok vizsgálata állt középpontban, mint például Ukrajna, Egyiptom, Azerbajdzsán, Görögország, Venezuela, Nicaragua, Magyarország – de a 2015-ös lengyelországi választásokat követően ez megváltozott. Az évtized közepétől már Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen is megjelentek a populizmuseszméi, így ennek irodalma korábban soha nem látott felívelést mutatott. Egyre nagyobb figyelmet kapott az olasz, osztrák, francia populizmus, majd Trump megválasztásával az amerikai, a 2017-es Brexit népszavazással pedig a brit populizmus.

A politikai intézmények kutatása terén erősebb figyelem fordult általában az állam működése, konkrétan pedig a hatalomgyakorlás autoriter formái felé: a perszonalizmusra, az intézményi autonómiák törékenységre, valamint a jogállamot garantáló intézményrendszer (bírságok, alkotmánybírság, ombudsman, számvevőszék) a központi kormányzás alá rendelődésére. A fékek és ellensúlyok rendszerének és a választások tisztaságának fenntartása egyre több országban központi kérdéssé vált. A liberális demokráciák száma csökkent, a hibrid rezsimeké pedig nőtt. Levitsky és Way (2010; valamint *Competitive...* 2020), valamint Andreas Schedler úttörő munkássága (2015) révén a hibrid rezsimek olyan új fajtái kerültek a vizsgálódás középpontjába, mint a versengő önkényuralmi rendszer (*competitive authoritarianism*) és választásos önkényuralmi rendszer (*electoral authoritarianism*).

Az arab tavaszhoz és az orosz demokratikus fordulathoz fűzött remények szertefoszlottak, és az Európai Unió két országa (Lengyelország és Magyarország) jelentősen lejjebb csúszott a demokrácia-rangsorokban, közülük az utóbbi 2016-ra már kilépett a liberális demokráciák köréből. Kiderült, hogy a probléma nem egyszerűen a populizmus, amely több dolgot takar el, mint amennyit felfed, hanem már a demokráciát gyakorlatban tagadó illiberalizmus, sőt a posztfasizmus. Az illiberális demokrácia fogalma viszonylag régi, Fareed Zakaria 1997-es cikkére vezethető vissza, az viszont új, hogy egyre több politikai vezető vállalta fel büszkén, saját országára vonatkozóan a hibrid rendszerek e típusát. A demokrácia és a liberalizmus logikájának eltéréséből e veze-

6 Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék

tők e logikák összeegyeztethetlenségére következtek, és a „liberális” helyébe új fogalmakat – majoritárius, illiberális, keresztény stb. – vezettek be. Ellentétben a populizmussal, ez már az uralom gyakorlásában is érezhető, rendszerszintű visszalépést jelentett a demokráciákhoz képest (Carothers–Donohue 2019).

Mindezt tetézte a Kína egyértelmű diktatórikus irányba fordulása, amivel szakított a korábbi liberalizáló – és helyi szinten demokratizáló – reformokkal. Kína mellett 2016 óta Törökország és Oroszország mutatott további autokratizálódást. Ázsia legfontosabb államai közül Japán mellett csak India tekinthető demokratikus országnak – amelyet azonban szélsőséges nacionalista kormány irányít. Nem függetlenül e folyamatoktól a 2010-es évek politikatudományi szakirodalmának újdonsága, hogy újra megjelentek az önkényuralmi rendszerekre koncentráló munkák. (Svolik 2012, Albertus–Mendalo 2018, Frantz 2018, Geddes–Wright–Frantz 2018)

Ebben a politikai helyzetben ugyan reményt nyújtott a 2019-es Európai Parlamenti választás, amely nem osztott lapot a szélsőséges erőknél. Csakhamar azonban kiderült, hogy az Európai Unió nem képes összehangolt választ adni sem a belső, antidemokratikus kihívásokra, sem a centrifugális tendenciákra, sem pedig a globális kihívásokra. Márpedig a koronavírus-járvány globális kihívás volt, amelyre közös, összehangolt, EU-szintű egészségügyi politikával kellett volna válaszolni. E helyett a pandémia mégsem az EU megerősödését és tagállamainak szorosabb együttműködését hozta magával, hanem a nemzetállami versengést (ezúttal nem a fejlesztési forrásokért, hanem a maszkokért és a lélegeztető gépekért) és a tagállamok közti széthúzást.

A pandémia hatása lehet pozitív, amennyiben megerősíti az uniós tagállamok közötti együttműködést különböző szakpolitikai területeken. De nem biztos, hogy ez minden tagállam érdeke. Ennek vizsgálata mellett az is rendkívül fontos lesz, hogy a közegészségügyre való állami hivatkozás együtt jár-e majd az államok fokozott beavatkozásával az állampolgárok magánszférájába és mindennapi életébe. Hogyan akadályozható meg az önkényuralmi rendszerek elterjedése, amelyek gyors és hatékony választ ígérnek a társadalmat kívülről ért különböző sokkokra. Mind a politikaelméleti, mind pedig az összehasonlító politikai kutatások egyik fő feladata annak vizsgálata lesz, hogy vajon mit értünk a rendkívüli állapot (*state of exception*) fogalma alatt, hova vezet a szuverenitásra való nemzetállami hivatkozás, továbbá milyen jogosítványai lesznek az államnak és a hatalmon lévő politikai erőknél a járvány alatt és után.

A legnagyobb veszély, amivel a politológusoknak is foglalkozniuk kell, az egészség védelemére hivatkozó állami szabadságkorlátozás. Vajon mikor sérül jobban az emberi méltóság: az egészség vagy a szabadság elvesztésével? Hogyan lehet e két egyaránt jogos igényt oly módon harmóniába hozni, hogy ne vesszenek el azok az értékek, amelyekre jogaink épülnek? A pandémia idején úgy tűnik, hogy a tömeges adatmegfigyelésre épülő hatalomgyakorlás (*big data authoritarianism*) ellenállhatatlan vonzerővel bír. Több ország, elsősorban Kína és Szingapúr, ennek frontvonalában mozog, és már ma is képes állampolgárainak teljes körű megfigyelésére. Ez a megfigyelő állam vagy gyámállam (*surveillance state*), amelynek technikai kifejlesztése gyorsan halad előre. Ezt a gyakorlatot azok az államok is követhetik, amelyek demokratikusak ugyan, de Kínával történelmi versenyben állnak, mint például Japán vagy Dél-Korea. Más országokban éppen e külső veszélyeket akarják autoriter vezetőik felhasználni önkényuralmuk kiépítésére a nemzeti szuverenitás jegyében. A következő globális probléma a járványokon túl a klímaválság társadalomtudományi és politikatudományi vonatkozásainak azonosítása és következményeinek feldolgozása lesz. Erre azonban e rövid írás keretei között nem térhetek ki.

A huszonegyedik század harmadik évtizedének kezdetén a szabadság ügye nem áll nyerésre a világban. Ebben a helyzetben a politikatudomány feladata, hogy demokratikus, normatív elkötelezettsége alapján olyan kutatásokat folytasson, amelyekkel alternatívákat mutathat fel az autokráciákkal szemben. Normativitás és objektivitás nem zárja ki egymást, mi több, ez az utolsó esélyünk arra, hogy tudósként megmaradjunk a propagandára, a szisztematikus tudás lebecsülésére és *fake news*-ra épülő világban, független kutatóként, a hatalmi struktúrákon kívül.

HIVATKOZÁSOK

- Carothers, T. – Donohue, A. (2019) *Democracies Divided: The Global Challenge of Political Polarization*. Washington, D.C.: Brookings Institute.
- Frantz, E. (2018) *Authoritarianism*. Oxford: Oxford UP.
- Geddes, B. – Wright, J. – Frantz, E. (2018) *How Dictatorships Work*. Cambridge: Cambridge UP.
- Levitsky, S. – Way, L. (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Competitive Authoritarianism: „A Conversation with Steven Levitsky and Lucan Way.” *Journal of Democracy* 02. 26. 2020. <https://www.journalofdemocracy.org/2020/02/26/competitive-authoritarianism-a-conversation-with-steven-levitsky-and-lucan-way/>
- Schedler, A. (2015) *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- Svolik, M. W. (2012) *The Politics of Authoritarian Rule*. Cambridge: Cambridge UP.
- Albertus, M. – Mendalo, V. (2018) *Authoritarianism and the Elite Origins of Democracy*. Cambridge: Cambridge UP.
- Zakaria, F. (1997) The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* November-December (<https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>).

CZIBERE IBOLYA⁷

A SZEGÉNYELLÁTÁSOK „MEGINGÁSÁRÓL” A VIDÉKI TEREKBE

A lakóhely földrajzi fekvése és a településméret máig meghatározó hatást gyakorol az ott élő népesség jóléti helyzetére és jóléti szintjére. A rendszerváltás óta folyamatosan nő azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol a lakosság a munkalehetőségek és a minőségi közszolgáltatások hiánya miatt egyre mélyülő és újratermelődő szegénységben él. Magyarország 3154 településéből 2809 falu. Az ország népességének közel 30%-a falvakban él, összesen kb. 2,9 millió ember. A falvak többsége (a 2809-ből 2411 település) 2000 fő alatti népességgel rendelkezik, az összes település több mint 50%-a 1000 fő alatti lakosságszámú.⁸ A magyar falvak háromnegyedében az utolsó 10 évben folyamatosan csökken a népességszám.

A falvakban élő népesség iskolai végzettsége jelentősen elmarad a városi népességétől. Míg a legalább érettségivel rendelkező 18 éven felüliek aránya a fővárosban eléri a 76%-ot, addig a falvakban csupán 38%. A diplomával rendelkezők országos aránya 23%, a fővárosban 41%, míg a falvakban csupán 12%.⁹ Az 1000 fő alatti falvakban (a magyarországi települések felében) a képzettségi szint különösen alacsony, az ott élő népesség 50%-ának csupán alacsony végzettsége van, a diplomások aránya viszont rendkívül alacsony, 6,2%.¹⁰ Az adatok azt mutatják, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb az alacsony iskolázottságú (alacsony vagy szakmunkás végzettségű) népesség aránya, és annál alacsonyabb az érettségizettek és a diplomások száma.

A magyarországi aktivitási ráta földrajzi megosztottsága nagyon erős, az ország ebben az értelemben is jelentős területi egyenlőtlenségekkel küzd. A falvakban élő népesség kétharmada más településen dolgozik, mint ahol él, ez azt is jelenti, hogy a falusi emberek több mint 60%-a ingázó. A falusi népesség körében – az alacsonyabb gazdasági aktivitás és a nyilvántartott munkanélküliek magasabb aránya miatt – a foglalkoztatottak aktív korú népességre vetített aránya is alacsonyabb, mint a városokban vagy az ország egészében.¹¹

A jövedelemegyenlőtlenségek is a települési hierarchia szintjei szerint alakulnak.¹² Az országos átlagot nagyon jelentősen (csaknem egyharmaddal) meghaladva a fővárosban a legmagasabb az átlagos egy főre jutó éves bruttó jövedelem. A legalacsonyabb jövedelemi szinttel a falvakban élők rendelkeznek, amely 13,6%-kal marad el az országos átlagtól. A falvak népességének jóléti hátrányait elsősorban az elérhető munkalehetőségek hiánya okozza. A társadalmi egyenlőtlenségek a fogyasztás szerkezetének különbségeiben is nyilvánulnak. Az egy főre jutó éves fogyasztási kiadás Budapesten a legmagasabb, 32,3%-kal meghaladja az

7 Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézet

8 Forrás: Állami Számvevőszék [ÁSZ] (2018) Elemzés az alacsony gazdasági aktivitású társadalmi csoportok aktivitási rátája növelésének lehetőségeiről. Elérhető: https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2019/20190109_agat.pdf?download=true

9 Forrás: Mikrocenzus 2016; <https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/>

10 Forrás: ÁSZ 2018

11 Forrás: Európai Bizottság: 2019. évi országjelentés – Magyarország; https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-hungary_hu.pdf

12 Forrás: KSH: A háztartások életszínvonala, 2018; <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/2018/index.html>

országos átlagot. A települési hierarchia alsóbb szintjein csökken a fogyasztás, a falvakban a legalacsonyabb, az országos átlag csupán 85,6%-a.

A csökkenő népességszámú, elszegényedő falvak népessége körében a helyi társadalom belső dinamikája is hatást gyakorol az egyenlőtlenségek fennmaradására: a falu határain belüli zárt csoportokban zajló interakciók, a korlátozott nyelvi kódok használata, a tradicionális erkölcsi elvek elfogadása, a saját csoporttól eltérő szociokulturális modellek nem ismerete, a szinte kizárólag homogén közösségi élmények, a kulturális tapasztalatok sokféleségének hiánya, valamint a csoportszempontokkal történő egydimenziós azonosulás mind szerepet játszanak a területi-földrajzi-gazdasági hátrányok társadalmi következményeinek rögzítésében. Mindezek hatással vannak a szegénységi mutatókra is. A szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatában élők arányainak változása követi a települési hierarchiát. A KSH korábban már idézett 2018-as adatai szerint Magyarországon a teljes lakosság 25,6%-a élt ebben a kockázatban (2,5 millió fő). A fővárosban a népesség 19,6%-a, a városokban 25%-a, míg a falvakban 32,3%-a volt kitéve a szegénységnek vagy az elszegényedés kockázatának.

A hátrányos helyzetű vagy elszegényedett vidéki kistelepüléseken és városi perifériákon jellemző drámai élethelyzetek koncentrálódását és a térben is leképeződő társadalmi egyenlőtlenségeket a COVID-19 járvány miatti vészhelyzet tovább mélyítette. Bár szegénységkutatóként több irányból is fontosnak tartanám értelmezni ezt, ebben a rövid írásban csupán a lakóhelyen megszervezhető szegényellátások irányából közelítem a témát.

Az egyének és családok életében kombinálódó deprivációk egymást mélyítő hatása és spirális dinamikája ismert, mint ahogyan az is, hogy a szegénységben élők mindennapjaiban jelen lévő segítő szakemberek, a helyi problémák kezelésére alkalmazott társadalompolitikai és szegénypolitikai megoldások, valamint az állami szociális juttatások által nyújtott szűkös lehetőségek együttese sem alkalmas a helyben keletkező, de strukturális jellegű problémák felszámolására. Ennek következményeként (valós eszközök hiányában) a falvakban is kényszermegoldásokra építő kríziskezelés zajlik, amely nem képes az elismert szükségletekre megfelelő formában reagálni. Ez önmagában is hozzájárul a szegénység tartósságához és újratermelődéséhez, amelyet a szociológiai vizsgálatok sorra alá is támasztanak.

Bár még nincsenek átfogó hatáselemzések a témában, de az elsődleges terepbejárások, a falvakban élők és az ott dolgozó szociális szakemberek információi alapján egyértelmű, hogy a COVID-19 világjárvány miatti új helyzetben újra számba kell venni a kirekesztettség egyes dimenzióinak jellemzőit a rurális terekben. Jelenleg tüneti szintű információink vannak arról, hogyan reagált a szegény falusi népesség a járványveszélyre, hogyan változtak meg a mindennapjaik, és miként próbáltak alkalmazkodni vagy reagálni az új körülményekre. Ebből néhány fontos összefüggést emelek ki.

A szegénységben élő falusi népességet kevésbé foglalkoztatta a járványhelyzet, mint a jobb módú társadalmi csoportok tagjait. A veszély ellenére kliens és szakember kommunikációjának a korábbiakhoz képest nem változtak a fő témái: elsősorban a gyermekekkel kapcsolatos problémák, a családon belüli erőszak és az anyagi nehézségek álltak a középpontjában. A vészhelyzet kihirdetését követően a rászorulóknak ugyanúgy a napi megélhetés köré szervezték az életüket, mint a veszélyhelyzet előtt bármikor. Egy távoli, számukra nem érzékelhető „városi probléma” nem okozott olyan szorongást, mint a napról napra élés biztonságának elvesztésétől való félelem: *„Azt tapasztaltuk, hogy kevésbé foglalkoztatta a szegényeket a járványhelyzet. Nem kérdeztek tőlünk*

semmit a vírusról, a helyzetről, tanácsot sem kértek erre vonatkozóan. Természetesen mi a tájékoztatást enélkül is megadtuk, de nem volt ez hangsúlyos számukra” (családsegítő szakember).¹³ Ehhez illeszkedett a járványügyi szabályok fogadtatása is körükben. Függetlenül attól, hogy kénytelenek voltak alkalmazkodni a bolti időszávokhoz, egyéb formális, a védekezést segítő szabályt nem ismertek, vagy nem tartottak be. A kocsmába járás, a maszk mellőzése, vagy az idősekkel zajló napi szintű személyes kontaktusok a mindennapok falusi valósága volt a tiltott időszakokban is.

A szülőknek több okból is komoly fejtörést okozott a gyermekek otthoni tartózkodása. Az egyik legnagyobb nehézséget a napi élelem megvétele jelentette, amely különösen a többgyermekes családokban (olykor négy-öt gyermek) nagy kihívás. Több helyen a civilek munkájának is komoly érdeme, hogy a napi egyszeri meleg étel kiszállítással enyhíteni tudták ezeknek a kríziseknek a nagyságát. Az otthoni tanulással kapcsolatban is több nehézséget kellett megoldani a segítő szakembereknek. A legsúlyosabb problémák azokban a háztartásokban jelentkeztek, ahol nem csupán számítógép nem volt a családban, de a villanyáram sem volt elérhető: „Helyi viszonylatban igen széles körű önkormányzati és civil összefogás kellett ahhoz, hogy ellássuk ezeket a családokat eszközökkel, és feltételeket teremtsünk. Áram beköttetése, internet bevezetése, eszközök beszerzése, igen” (családsegítő szakember). Az alacsony iskolázottságú, olykor analfabéta szülők, akiknek most erős támaszként kellett volna gyermekeik mögött állniuk, ebben a szerepben nem tudtak helytállni: az együtt tanulás szóba sem jöhetett; sem a tanulási motivációt, sem az otthoni napi időterv betartását nem tudták a gyermekek körében megoldani. Ilyen feltételek között a digitális oktatás arra sem volt alkalmas, hogy akár a szociális szakemberek támogatásával, de a korábban is rendszeresen igazolatlanul hiányzó diákokat a tanulás felé fordítsa.

A falusi szegénység mindennapjainak része a munkanélküliség és a lehetőségekhez igazított alkalmi munkavállalások, így esetükben nem értelmezhető a munkahely elvesztésének krízise sem olyan formában, mint más, a falvakban élő, de jobb helyzetű népesség körében. A legszegényebbek életében a járványhelyzet a napi életszervezést sem módosította. „A szegregátumban a prostitúció, a drogokkal való kereskedés nem állt meg attól, hogy kialakult egy járványhelyzet. Azt gondolom, vannak olyan mélyen rögzült és megváltoztathatatlanak tűnő problémák a klienseink életében, amelyre a veszélyhelyzet nem tudott hatást gyakorolni. Ilyen az is, ha nincs munka, de pénzt kell szerezni valahonnan. Megszerzik” (gyermekjóléti szakember). A szakemberek szerint a segítséget kérők száma nem volt kiugróan magas a veszélyhelyzetben, de több volt a bántalmazás kapcsán történő megkeresés, sőt az idősbántalmazás is gyakoribb problémaként jelentkezett. Abban a helyzetben, amikor a bántalmazott egész nap a családja körében tartózkodik, a járványhelyzet miatt még nehezebb megoldani, hogy a bántalmazott eljuthasson a „fodráshoz”, és segítséget kérjen a szakemberektől. Ugyancsak a járványhelyzet krízisének következménye a terhességek számának emelkedése a leghátrányosabb helyzetű településrészekben. A nehezített hozzáférés a fogamzásgátláshoz, a főként fiatalok terhességének késői felismerése súlyosbította a problémát. A legrászorultabb, szinte még gyermekkorban lévő, 16. évüket alig betöltött kismamák nem tudtak vizsgálatra sem menni: „Pedig esetükben nagyon-nagyon indokolt lett volna.

¹³ A felhasznált interjúrészletek egy családsegítő és gyermekjóléti központ munkatársaival készült fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés részletei. A központ szakemberei rászoruló falusi családok gondozását végzik, a veszélyhelyzet idején is aktívan közreműködtek a támogatásukban. A beszélgetés 2020. júniusában zajlott, közvetlenül a veszélyhelyzet visszavonása után. A beszélgetés célja a járvány időszakában végzett tevékenységek és a szegénységben élőket érintő legfontosabb problémák és tapasztalatok összegzése volt.

Nyilván minden terhesség esetén az, de nekik különösen. És el kell azt is mondani, hogy néhányuk nem akarta magát a terhességet sem. Ez veszélyhelyzet nélkül is probléma ugyan, de a vizsgálatok és szűrések egy időre történő felfüggesztését aggályosnak véltem (gyermekjóléti szakember).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a mostani helyzetben nem a vírus volt a leginkább veszélyt jelentő tényező a falvakban élő szegények körében, hanem a vírus következményei. A járvány időszakában a szakemberek számára nem a vírus okozta megbetegedések jelentették a legnagyobb kihívást, hanem a mély strukturális problémák által fenntartott dezintegrációs jelenségek felerősödése, az ezekkel szembeni eszköztelenség. Mindez kiegészült azzal a nem várt következménnyel, hogy a szegény falusi társadalmak tagjai körében a lakókörnyezet által nyújtott biztonságérzés még inkább felértékelődött. A (premodern) települési környezet, amely fenntartja a szegénységüket, most a veszélyhelyzetben eddig nem érzékelt biztonságélményt kínált számukra. A családsegítő szolgálat egyik kliensét idézve: *„A város veszélyes. Nálunk itt nincs veszély, csak ne jöjjön ide egyetlen városi sem.”*

CSOBA JUDIT¹⁴

SZOLIDARITÁS DEFICITEKKEL

Ki tapsol a szociális munkásoknak?

Kínától Európáig, Amerikától Afrikáig hónapok óta megváltozott világban élünk. Szeretnénk visszatérni a régi életünkhöz, de nem tudjuk, hogy ez egyáltalán lehetséges-e. Hozzászoktunk a „társadalmi távolságtartáshoz”, a szájmászk használatához. A *home office* váratlanul mindenki számára ismertté vált, és az online iskolákban a szülők is visszaültek gyerekeikkel a virtuális iskolapadokba. A bezártságból adódó feszültség, félelem, egzisztenciális fenyegetettség és tehetetlenség érzése a mindennapok részévé vált.

A bizonytalanság és kiszámíthatatlanság idején biztos fogódzónak tűnik az egészségügyi rendszerek fejlesztése és annak tudata, hogy ha minket is elér a vírus, van segítség. A félelmek és remények hullámain az egészségügyi dolgozók a mindennapok hőseivé váltak.

Először Madridból jött a hír, hogy flamenco stílusban tapsolnak a tiszteletükre, majd a római erkélyekről énekeltek és tapsoltak a lakásukba szorult „karanténlakók”, megköszönve az orvosok, nővérek áldozatos munkáját. A kijárási korlátozások idején helytálló munkavállalóknak aztán már nem csak a mediterrán régióban, de Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is szólt a taps, mint ahogyan Magyarországon is tapsolunk esténként az egészségügyi dolgozóknak, a bolti eladóknak, a szállítókknak, és a postásoknak.

A lelkesen tapsoló, hálás polgárokról szóló tudósításokat látva felmerül a kérdés: bár az egészségügyi dolgozók minden elismerést megérdemelnek, de miért nem tapsolunk a szociális munkásoknak is? Hiszen ők is ott vannak a kórházakban és a látogatási tilalom alatt is segítenek a betegek és a hozzátartozók közötti kapcsolattartásban,¹⁵ a magára maradó betegek és családtagjaik fizikai és mentális szükségleteinek kielégítésében. Ott vannak az alapvető forrás- és felszerelési hiánnyal küzdő idősoththonokban és fáradhatatlanul – nem a védett home office-ból – végzik mindennapi tevékenységüket a rémült, magára maradó, segítségre szoruló nagyszülői generáció körében. Az országos vészhelyzet kihirdetését követően a (rehabilitációs, egészségügyi, kereskedelmi stb.) szolgáltatások széleskörű korlátozásának idején a szociális szolgáltatások munkatársai maradtak az otthonukban élő idős, fogyatékossgal élő és segítségre szoruló személyek többsége számára az egyedüli megbízható kapocs a külvilág felé. Félelmüket, fáradtságukat leküzdve, bizonytalan környezetben, kevés eszközzel végzik veszélytelennek nem nevezhető munkájukat.¹⁶

14 Debreceni Egyetem BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézet

15 Lásd a koronavírus során meghatározó szerepet játszó szociális munkásokról szóló tudósításokat. <https://www.clickondetroit.com/health/good-health/2020/04/20/social-workers-playing-critical-role-during-coronavirus-covid-19-crisis/>; <https://www.socialworkers.net/post/thanksy-clapping-and-easter-eggs-are-social-workers-being-forgotten-in-the-fight-against-c-19>

16 Az angol szociális munkások tájékoztatását szolgáló Community Care hálózat a Nemzeti Statisztikai Hivatal adataira hivatkozva a honlapján közzé tette, hogy a koronavírus több áldozatot követelt a szociális szakemberektől, mint az egészségügyi dolgozók körében. A híradás szerint 2020. április 20-ig Angliában és Walesben 106 egészségügyi dolgozó és 131 szociális szolgáltatásban dolgozó szakember vesztette életét koronavírus fertőzés következtében. <https://www.communitycare.co.uk/2020/05/11/covid-19-deaths-among-social-care-staff-far-outstripping-healthcare/>

A korona vírus okozta válsághelyzet leginkább a társadalom peremén élőket veszélyezteti. A tartós élelmiszerekből álló csomagok, amelyeket a szociális munkások, vagy önkéntes segítők adományok formájában juttatnak el a családokhoz, nem pótolják a munkanélküliség okozta, vagy napszám és az alkalmi munkák megszűnése miatt kiesett jövedelmeket. Ott, ahol az élelem és az alapvető szükségletek megvásárlása is gondot jelent, egyre kevesebb pénz jut gyógyszerre, fertőtlenítő szerre, védőeszközre. A rászorulóknak vírushelyzet miatti kiszolgáltatottsága a körükben tevékenykedő segítők, szociális munkások egészségügyi kockázatát is növeli.

A korona vírus okozta krízis egyik pozitív mellékhatásaként emlegetjük az utóbbi hetekben, hogy erősödik a társadalom tagjai közötti szolidaritás. A karanténhelyzetből adódóan többen beszélgetünk a szomszédokkal, önkéntesként idegeneknek is segítünk a bevásárlásban, adományokkal járulunk hozzá a jövedelem nélkül maradtak ellátásához és mint a hetek óta tartó esti tapsolás is jelzi, jobban értékeljük azok munkáját, akik ezekben a nehéz időkben félelmüket leküzdve, erejüket megfeszítve dolgoznak értünk. De nem minden frontvonalban teljesítő szakmacsoport részesül kiemelt elismerésben! A szolidaritás erősödő köréből úgy tűnik a szociális szakemberek kimaradnak, a nehéz körülmények között végzett munkájuk elismerése elmarad.

Nem kapnak elegendő védőeszközt, ingyenes utazást a tömegközlekedési eszközökön, kiemelt figyelmet a médiában, elismerést a rendkívüli juttatások alkalmával és még tapsot sem. Pedig az ő munkakörülményeik sem biztonságosak, a megnövekedett igények miatt folyamatosan túlterheltek, a segítségre szorulóknak egzisztenciájának és mentális egészségének biztosításában pedig hatalmas felelősség hárul rájuk. A peremre szorulóknak, krízishelyzetben lévőkön segítve érthetetlen módon maguk is a peremre – legalábbis a figyelem, az anyagi és erkölcsi elismerés peremére – szorulnak. Pedig a vészhelyzetben nyújtott teljesítményükért nekik is járna az elismerés és a köszönet! Tapsoljunk hát a szociális munkásoknak és a segítő szakembereknek is!

Ha ezt sikerül elérnünk, akkor csupán egyetlen kérdés marad: mi jön a taps után? A rendkívüli helyzet miatti figyelem elegendő lesz-e ahhoz, hogy a társadalom hosszú távon is megfelelő módon értékelje a human szolgáltatásokat és kiigazítsa a társadalmi szolidaritás deficitjeit az egészségügyi és szociális területen is, vagy csupán a koronavírus idejére korlátozódó hírnév és hála lesz a jutalma a (nem csupán a koronavírus idején tapasztalható) krízishelyzetben lévők segítségén fáradozóknak?

DÁVID BEÁTA¹⁷

„Nem hiszem, hogy az új koronavírus az emberi civilizációra fenyegetést jelentene” – válaszoltam 2020. február 3-án egy kerekasztal beszélgetésen arra az újságírói kérdésre, hogy vajon hogyan alakíthatja át az emberi társadalmat, a társas viszonyokat egy esetleges globális járvány. Ma, négy hónap elteltével, amiből a globális járvány kitörése miatt 7 hét az életünkből kijárási korlátozás alatt telt, sem gondolom másképp.

A *Socio.hu* körkérdését elolvasva a Rendszerváltás családtörténetei című kutatás¹⁸ során gyűjtött tapasztalatok jutottak eszembe. Körülbelül egy évvel a rendszerváltás után jártunk, 1991–1992 fordulóján, amikor a kutatói team visszament a kutatásban résztvevő édesanyákhoz és édesapákhoz a szülést követő egy évvel később. A „Hogyan érintette Önt a rendszerváltás?” kérdés az első gyermekükkel otthon lévő anyukák nagyjából kétharmadát egyáltalán nem foglalkoztatta: nem volt rá ideje, és nem volt számára jelentősége, hogy a helyzetét akkor ebből a szempontból elemezze. Mikor ugyanezt az apáktól kérdeztük, bár a kérdés sokkal inkább foglalkoztatta őket, ők is elsősorban saját helyzetükből (személyiségükből) kiindulva válaszoltak: fele-fele arányban voltak optimisták és pesszimisták, voltak reménykedők és kiábrándultak. Húsz évvel később, mikor visszamentünk és ugyanazokat az anyákat újra a rendszerváltásról kérdeztük, akkor sem konkrét dolgokat, hanem inkább érzéseket és különösen a biztonsággal kapcsolatos érzeteket fogalmaztak meg.

Ha jövőre, vagy majd évekkel később az embereket a koronavírusról kérdezzük, valószínűleg ugyanígy, önmagában nehezen értelmezhető és mérhető válaszokat kapunk. Tudjuk-e, lehetséges-e egységesen mérni azt, ahogyan az emberek egy krízishelyzetet megélik, túlélnek, vagy éppen csak átélnek. Lehetséges-e azt a sokszínűséget, amiben élünk egy kérdőívvel vagy interjúval megragadni és számszerűsíteni? Le tudjuk-e választani, szét tudjuk-e szálazni a koronavírus-hatást minden más hatástól, egyéb társadalmi szintű működési mechanizmustól? Vajon van-e esély megtalálni az ok-okozatot?

A mérés egyéni életutak szintjén, azt hiszem, ilyen formán nem lehetséges. Ami egyéni szinten működhet, az egyrészt a saját helyzetünkkel való szembenézés (akár pozitív, akár negatív), másrészt erőforrásaink (legyen az humán- vagy materiális tőke) felismerése, megbecsülése és hosszú távú megtartása. Ezen tudások, tapasztalatok szisztematikus összegyűjtése és elemzése pedig már a szociológus számára is izgalmas kutatási téma!

A rendszerváltás fentiekben leírt tapasztalata számomra azt is jelenti, hogy a koronavírus, mint társadalmi jelenség ma még inkább a bizalomról és a biztonságról szól. Egy olyan bizalomhiányos társadalomban, mint a magyar, vajon elsősorban ki(k)nek hisznek az emberek. A rájuk zúduló hír- és információözből vajon mit fogadnak el és mit gondolnak helyes irányának? És vajon azok a források, amelyekben bíznak szakmai szempontból, valóban megbízhatók-e?

17 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Semmelweis Egyetem, Egészségügyi Közzolgálati Kar

18 A kutatásról lásd: Dávid Beáta, Barna Ildikó, Bóné Veronika, Hegedűs Réka, Izsák Éva (2016) *A rendszerváltás családtörténetei – Huszonöt év Budapest árnyékában*. Budapest: L'Harmattan.

A rendszerváltás élet- és családtörténeteinek generáción belüli és generációk közötti megértéséhez egy hét¹⁹ – jól elkülöníthető – társadalmi és személyes biztonságdimenziókon alapuló értelmezési keretet használtunk. Akármelyik időpontot, akármelyik generációt vizsgáltuk is a családi kapcsolatok nyújtotta biztonság mindig az első három legfontosabb hely valamelyikén szerepelt (háromból kétszer a legfontosabb volt)! „Dobogós” helyezett volt még a párkapcsolat, a baráti kapcsolatok és a munka nyújtotta biztonság dimenzió is. Ha ma mérnénk, valószínűleg hasonló eredményre jutnánk. Koronavírus idején, ebben a bizonytalan és kiszámíthatatlan helyzetben mindenkinek szüksége van a közeli személyes kapcsolatok nyújtotta biztonságra, és ismét kiderülne, hogy az úgynevezett erős kötések mennyire nélkülözhetetlenek az egyén számára! És az sem véletlen, hogy a személyes kapcsolatok mellett a munkavégzés lehetősége garantálja az egyén számára a biztonságérzetet.

Mérési eredményeink közléséig pedig Kierkegaard nyomán bizton mondhatjuk, hogy *„az élet csak visszafelé érthető meg, de előre felé kell élni”*.

19 A hét vizsgált dimenzió: munka, otthon, jövő biztonsága, párkapcsolat, családi kapcsolatok, baráti kapcsolatok és a testi-lelki egészség adta biztonságérzet volt.

FARKAS ZSOMBOR – FARKAS ZSUZSANNA²⁰

MELLÉKHATÁSOK

Néhány kidolgozatlan gondolat szegényekről, szegregátumban élőkről és felelőségekről a járvány idején

Ne kiabáljuk el, de – 2020. júniusban – úgy tűnik, túl vagyunk a vírus első hullámán. A járványügyi statisztikák napról napra kedvezőbbek. 2020 májusában a magyarok szerint már csak a negyedik leginkább aggodalomra okot adó probléma a COVID-19.²¹ Első helyen áll az egészségügy, azt követi a korrupció, majd a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek. Utóbbi alakulásáról, arról, hogy a járvány milyen károkat okozott ezen a téren, egyelőre csak sejtéseink vannak. Árulkodó ugyanakkor, hogy áprilisról májusra hét százalékkal nőtt azok aránya, akik a szegénységet, az egyenlőtlenségeket tartják a legaggasztóbb hazai jelenségnek (41 százalék).

Az előzetes aggodalmakkal szemben a szegény- és cigánytelepekre, a szegregátumokba, ahol alig van lehetőség takarításra, kézmosásra, távolságtartásra, hál' istennek nem tört be a járvány. A károk azonban így is súlyosak, hiszen olyan emberekről van szó, akik a vírus megjelenése előtt is mélyszegénységben, kirekesztettségben, kiszolgáltatottságban éltek. Erőforrások, digitális eszközök, tartalékok, gyakran víz és áram nélkül. Ráadásul, ahogy az országban több tízezren, egy részük elvesztette munkáját. Eger egyik szegregátumában a lakók jelentős része például a nyílt munkaerőpiacról esett ki a járvány miatt: a kéményseprőként és a konyhán dolgozók, a plázában takarítók elvesztették munkájukat. Egyhamar nem fognak újat találni. Többen alkalmi jövedelemszerző tevékenységeiket kényszerültek feladni (valamelyest kivétel talán az építőipar és a szezonális mezőgazdasági munka, ezek nem annyira álltak le a vészhelyzetben sem). És vannak azok, akiknek a járvány előtt sem volt munkájuk, jövedelmük: az ő helyzetük – ebből a szempontból legalábbis – nem nagyon változott. A szegregátumban élő gyerekek az óvodák és az iskolák – szükséges – bezárásával elvesztették kapcsolatukat a telepen kívüli világgal, lehetőségeik és kapcsolataik még inkább beszűkültek. Nem csak az oktatáshoz nem jutottak hozzá, de a vészhelyzet első időszakában intézményi étkezésben sem részesültek (ennek megszervezése csak nagy nehézségek árán sikerült). A karantén alatt az otthoni, pontosabban a telepi zsúfoltság és kirekesztettség állandósult, az ijedtség, a tanácstalanság pedig fokozódott.

A kormányzat azt hirdette, hogy a bajban „egyetlen magyar sincs egyedül”, miközben valójában sok tíz- vagy százezer embert hagyott magára. Nemcsak az alsó középosztályt, nemcsak a legszegényebbeket, nem csak a szegregátumban élőket. Esetükben azonban egyértelműen félrenézett, vagy inkább becsukta a szemét, semmilyen felelősséget nem vállalva. Az állam tulajdonképpen a társadalomra, a családokra hárította a „túlélés” felelősségét, miközben a járványhelyzet alatt sem tartotta fontosnak meghosszabbítani az Európai Unió legrövidebb munkanélküli ellátását, nem segítette a digitális oktatásba történő bekapcsolódást, nem nyújtott sem-

²⁰ Farkas Zsombor szociálpolitikus, ELTE TáTK. Farkas Zsuzsanna szociálpolitikus, SZETA Egri Alapítványa, szakmai vezető

²¹ Lásd: What Worries the World, May 2020 – Ipsos Public Affairs; Hungary Summary. Elérhető: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2020-06/what_worries_the_world_-_hungary_may.pdf

milyen rendkívüli támogatást – ahogy ezt megtette több uniós ország és az USA is. Világos, hogy ilyen központi beavatkozásokra a szegénységben élőknek, köztük a szegregátumok lakóinak (is) égető szüksége lett volna.

Gyorsan felismerve a súlyos hiányokat, a civilek szervezkedni kezdtek, és megoldásokat találtak. Félretéve addigi tevékenységeik nagy részét, adománygyűjtésbe és adományosztásba kezdtek. Igyekeztek megszólítani a társadalmat, és ez sikerült is. Sőt, korábban nem nagyon tapasztalt szolidaritás és adományozási kedv bontakozott ki. A civil szervezetekhez folyamatosan érkeztek az élelmiszercsomagok, a takarító- és fertőtlenítő szerek, a digitális oktatáshoz szükséges eszközök. Kénytelen-kelletlen, de a civilek a krízishelyzetben szervezett szegénypolitikát folytattak. Igaz, közben megjelentek a családi pótlék emelését, az alapjövedelmet vagy éppen az álláskeresői járadék meghosszabbítását követelő hangok, de ezek viszonylag gyorsan elcsendesedtek vagy elhaltak.

A civil szervezetek gyors helyzetfelismerése és cselekvése pótolhatatlan. Sok helyen szinte egyedülként segítették a legszegényebbek, a szegregátumban élők „túlélését”. A krízishelyzet enyhülésével ugyanakkor körvonalazódni látszanak a mellékhatások. A civilek minden energiájukat adományszerzésre-osztásra fordították, esetleg a digitális oktatást igyekeztek valamennyire megoldani, minden más tevékenységük háttérbe szorult. Rendszeres adományokhoz azonban így is csak azok a rászorulóak jutottak, akik egy-egy országos adománygyűjtő hálózatba bekapcsolódni tudó civil szervezet látókörében voltak. Az adományozóknak való megfelelés kényszere ráadásul felülírt sok mindent; kellett például az adományok átadásáról-átvételéről készült fényképek, rajtuk a kiszolgáltatott szülőkkel, gyerekekkel. A civil erőfeszítések összességében kényelmes helyzetet teremtettek a kormányzat számára, miközben akaratlanul is erősítették azt a szemléletet, miszerint állami felelősségvállalás nélkül is kezelhetők, megoldhatók a szociális problémák – még egy ilyen soha nem tapasztalt vészhelyzetben is. Kis túlzással: a szegénypolitika (többek között a szegények fogyasztását kontroláló élelmiszeradomány, ételosztás) tehát rendjén való, másra nincs is szükség. Az állami-kormányzati felelősség kérdései, a szociálpolitika szerepe, funkciói többnyire fel sem merültek. Ez pedig számos dilemmát felvet. Többek között azt, hogy a civileknek alapvetően nem feladata sem a (méltányos) központi újraelosztás helyettesítése, sem a szegénypolitikát erősítő adományosztás. Dolguk viszont a társadalom megszervezése, az érdekképviselés, az érdekérvényesítés, a legszegényebbek megerősítése, lehetőségeik bővítése. Persze tudjuk, mindez olyan járványügyi vészhelyzetben történt, amelyre eddig még nem volt példa.

FÜZÉR KATALIN²²

TÁRSADALMI TÁVOLSÁGTARTÁS ÉS DIGITALIZÁCIÓ

Reflexiók a társadalmi tőkék szempontjából

A COVID-19 járvány idején világszerte alkalmazott társadalmi távolságtartás tisztán network szempontú megragadása látványosan, meggyőzően, az epidemiológiai következményeket mindenki számára átélhetően szemléltette, hogy a védekezés szempontjából miért fontos a karantén.²³ A *face-to-face* érintkezésekből felépülő napi kapcsolathálót soha nem látott módon tördelte szét a világszerte milliók által napi gyakorlattá tett társadalmi távolságtartás, amely során az egoháló *face-to-face* kapcsolatainak minimálisra szorításával párhuzamosan előtérbe került az online kapcsolattartás. A társadalmi tőkék értelmezési kerete (Füzér 2015) a network átalakulásának tágabb kontextusát is megragadja, lehetővé teszi az átalakulások társadalmi nehézségeinek azonosítását, továbbá ráirányítja a figyelmet számos előnyös fejleményre is. A töredezetté vált napi kapcsolatháló pusztá nagyságán, online-offline szempontú szerkezetén túl a társadalmi kapcsolatokhoz tapadó kötelezettségeket, normákat, valamint az interakciók háttérében álló bizalmat és bizalmatlanságot is megragadhatjuk a megkötő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke elméletével, amely szempontokat nyújt a járvány átmeneti kihívásainak értelmezésén túl ahhoz is, hogy a digitalizáció tartós társadalomformáló folyamatnak egyes elemeit azonosítsuk.

Háztartás és családi kapcsolatok:

a társadalmi távolságtartás és a digitalizáció hatása a megkötő társadalmi tőkére

A társadalmi távolságtartás megtépázta a baráti, családi, rokoni kapcsolatokban testet öltő megkötő társadalmi tőkét, mert akadályozta, hogy gondoskodjunk egymásról, élvezzük egymás társaságát vagy összejöjünk a jeles napokon. A nukleáris családot különösen nagy kihívás elé állította az, hogy jórészt otthon maradt: a család összes egykori funkcióját napok alatt kellett (volna) reintegrálnia a nukleáris családnak, amikor bezártak az iskolák, az egyetemek és sok szülő otthonról kezdett el dolgozni. A háztartások keretei közé került a fogyasztás szinte teljes spektruma, az étkezés és szabadidő mellett a vásárlás jó része is. Azzal párhuzamosan, hogy az otthon vált sok szülő számára a munkahellyé is, a gyermekek számára a családi szocializáció és a gondoskodás mellett a tanulmányok folytatásának kereteit is biztosítania kellett a háztartásnak, amelyben élnek. A családi támogatás jelentősége az iskolai előmenetelben erős fénytörésbe került a járvány időszakában: nemcsak a digitális oktatáshoz szükséges technológiák, eszközök biztosításában, illetve ezek használatának támogatásában, de az iskolai környezetben megszokotthoz képest önállóbb feladatvégzés motiválásában, annak színvo-

22 Pécsi Tudományegyetem BTK, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék

23 A COVID-19 járvány különlegessége az, hogy szinte bárki vírushordozó és ezáltal tünetmentes fertőző lehet. Ez a járványok tovább terjedésének megakadályozásában rutinszerűen alkalmazott karantén gyakorlatának lehető legszélesebb körű, alapvetően önkéntes követését igényelte. Köszönöm Sik Endrének, hogy felhívta a figyelmet erre a remek, a fertőződés és a védekezés hálózati dinamikáját szemléltető alkalmazásra: <https://vax.herokuapp.com/tour>.

nalas kivitelezésében is nagy szerep jutott a szülői, testvéri támogatásnak. Mindez természetesen társadalmi rétegenként, illetve családtípusonként számottevő strukturális különbségek mellett valósult meg, ami aláhúzza annak jelentőségét, hogy a megkötő társadalmi tőke lehetséges előnyei nem automatikusan, hanem az interakciók komplexebb mintázatainak függvényében realizálódnak. Sajnos a megkötő társadalmi tőke egyértelműen előnytelen vonatkozásai, árnyoldalai, főként az abúzus különféle formái is közvetlenebbül érvényesülhetnek, amikor a napi szintű érintkezés a háztartásra szűkül.

A megkötő társadalmi tőke másik fontos megnyilvánulása, a nagyszülők közreműködése az unokák gondozásában és szocializációjában (*grandparenting*), amely mindhárom érintett generáció számára számos előnyvel jár, a koronavírus járvány idején széles társadalmi körökben alakul át „online unokázássá”. Miközben eddig is sok nagyszülő tartotta részben online vagy telefonon a kapcsolatot unokáival, a karantén idején mindennaposá vált, hogy az unokák és a nagyszülők közé beékelődnek a telefonok, tabletek és számítógépek. Mivel azonban a személyes találkozás éppen a nagyszülői generációval bizonyult a legveszélyesebbnek, így az unokákról való gondoskodásban, a velük való foglalkozásban alapvető változások álltak be: az online vagy telefonos kapcsolattartás a járvány időszakában nem pusztán kiegészítette, támogatta a nagyszülőiséget, hanem jószerivel az interakciók kizárólagos terévé vált, ahol a testközeli kontaktusok iránti elemi igény horderejét a teljesülés hiányának megélése tette hangsúlyossá minden érintett számára (Berger 2020).

A screentime növekedése a háztartások többségében elkerülhetetlen velejárója volt a karanténnak és ez az otthoni kapcsolatokra is hatást gyakorolt: a szinte folyamatos együttlét a háztartás keretei között nem kizárólag a face-to-face interakciók állandósulását jelentette a háztartástagok között, hanem az offline és az online jelenlét összehangolásának feladatát a korábbiaknál szélesebb körben és hangsúlyosabban emelte be a párkapcsolatokba és a szülői kötelezettségek közé. A rendkívüli helyzet ilyen módon reflektorfénybe állította otthonaink digitalizációjának előrehaladott folyamatait is: minél több tevékenység (köztük pl. a háztartás okoseszközeinek kezelése) igényli azt, hogy ne *face-to-face*, hanem *face-to-screen* interakciókra álljunk rendelkezésre, annál nagyobb összhatást gyakorol mindez a párkapcsolatokra, a családi és a generációk közötti érintkezésekre, valamint a nemi és családi szerepekre. A digitalizáció teret nyit az otthonosság átalakulásának irányába is, hiszen a háztartás tárgyaihoz, eszközeihez, azok használatának rendjéhez fűződő kötődésre is kihatással van az, hogy a fizikai kitettséget felülírja a mediatizáció, a digitális eszközök által történő közvetítés, legalábbis részben felhasználót faragva az otthonteremtőkből.

Gazdasági és társadalmi együttműködés: hogyan alakítja az összekötő társadalmi tőkét a társadalmi távolságtartást és a digitalizációt?

A gazdasági fejlődés, az innováció, a szakmai élet és a társadalmi szolidaritás szempontjából kulcsfontosságúnak tartott összekötő társadalmi tőkét a társadalmi távolságtartás következtében komoly kihívás érte a járvány időszakában, a folyamatban lévő gazdasági és társadalmi átalakulások pedig különösképpen erősen érintik a gazdasági és társadalmi együttműködésekben megnyilvánuló összekötő társadalmi tőkét az intenzívebbé váló digitalizáció nyomán. A járvánnyal járó korlátozások idején cégek, vállalatok sora tette lehetővé alkalmazottai többsége számára, hogy teljeskörű home office-ban dolgozzanak, részben már korábban kipróbált digitális technológiák és munkaszervezési módszerek szélesebb körű alkalmazásával, részben újszerű eljárások,

például projekt munka bevezetésével. *Home office*-ból azonban nemigen lehetett új üzleti ötletek vagy termékek fejlesztésébe fogni, hiszen a cégen kívüli szereplőkkel történő sokoldalú együttműködés nehézségekbe ütközött, így a szűkebben értelmezett üzletmenet fenntartásának biztosítása mellett a növekedés innovációs ökoszisztémában rejlő kulcstényezőire jóval kisebb hangsúly került a társadalmi távolságtartás időszakában (Bodor et al. 2019). A *home office* körülményeihez igazodó digitalizált munkavégzés cégek közötti kapcsolatokat ritkító hatását a cégen belüli munkakapcsolatok átalakulása ellenpontosította. A hatékonyság és a „munkahelyi” jóllét szempontjából is fontosak azok a körülmények által kikényszerített belső innovációk, amelyek az eddigiekénél sokkal jelentősebb szerepet biztosítanak a munka-magánélet egyensúlyának, és a munkavégzést motiváló ösztönzők sokszínűsítésének. A vezetői stílusokra is hatással van a digitalizáció átfogóbb és a *home office* sokak számára akár tartósan kiterjedő gyakorlata. A szoros személyes kapcsolatokra építő, a szervezeti és egyéni célokat és értékeket összehangoló transzformáló vezetés paradox módon előnyösebbnek bizonyulhatott a társadalmi távolságtartás időszakában az online kapcsolattartás közvetlenséget és kölcsönös személyes támogatást (ha fizikai jelenlétet nem is) biztosító közegében, mint a munkavégzés célú együttműködést külső eszközökkel motiváló tranzakcionális vezetés.

Míg a gazdaság jelenlétigényes szektoraiban (pl. turizmus, rendezvényszervezés, előadóművészetek, show business, profi sport, személyes szolgáltatások) a társadalmi távolságtartás időszaka a munkahelyek számának nagyfokú szűkülésével járt együtt, addig számos területen a digitálisan átalakított, átmenetileg stabilizált munkahelyek a későbbiekben válhatnak sérülékennyé. A cégek üzleti tevékenységének fokozódó automatizációja és digitalizációja (Autio et al. 2018), pl. az elektronikus aláírás vagy a személyes találkozást nem, csak közhiteles adatrendszerek algoritmizált egyeztetését igénylő e-szerződések használatának terjedése olyan átalakulás, ami a hatékonyságot minden bizonnyal növeli, de egyúttal egyes, digitálisan felül- vagy alaposan átírható munkakörökben fokozza az alkalmazottak strukturális értelemben vett kiszolgáltatottságát is. A munkavállalók és a bedolgozók körében belső verseny tárgyává tehető a munkafolyamatokat algoritmizáló platformokon, hogy melyik munkát, projektet kik valósítják meg, kik kapnak érte fizetést), míg a *home office*-ból akár többféle munkát is elvállaló alkalmazottak, illetve a bedolgozók kevés eséllyel tudnak egymással együttműködni érdekeik összehangolt képviselője érdekében, ami fokozza kiszolgáltatottságukat.

Az összekötő társadalmi tőke másik fontos megnyilvánulási formáját, a társadalmi szolidaritást is közvetlenül érintette a társadalmi távolságtartás: például tartósabban önkéntesnek lenni csak személyes jelenléttel lehet. Az online szerveződő önkéntes mozgalmak világszerte igyekeztek ezt az ellentmondást áthidalni, amikor az idősek, a fertőzésben érintett karanténba kerülők és az egészségügyi személyzet járvány alatti ellátását „érintkezésmentes” önkéntesekkel és felajánlások közvetítésével igyekeztek biztosítani. A társadalmi távolságtartás a térben is elkülönülő, leszakadó társadalmi rétegek esetében azonban valóságos falakká szilárdíthatja, gettósíthatja a szegregátumok határait, ha a térben elkülönülten élők és a mainstream társadalmi csoportok között a napi szintű érintkezés elenyészővé válik: ha sem az iskolákban, sem a köztereken, sem a fogyasztás tereiben nem kerül rá sor rendszeresen. Az ellátások, a segítő szakmák szakemberei és a szervezett formában, rendszeresen önkéntesként segítőik nehezebben érték el a rászorulókat a járvány idején, így a szolidaritás intézményesített formáinak felfeslő szövetét jó esetben az informális segítségnyújtás találékonyságának szálai öltötték össze.

Komplex intézményeink és az összekapcsoló társadalmi tőke a veszélyhelyzet idején

A komplex társadalmi, politikai és gazdasági intézményeink működésében tetten érhető *összekapcsoló társadalmi tőke* szempontjából mindenekelőtt azért jelentett próbatételt a társadalmi távolságtartás gyakorlata, mert az intézmények működtetésében közreműködő szakértők és döntéshozók online kapcsolattartása nem mindig bizonyult elégségesnek. Akár védőfelszerelésben is, de személyesen kellett megvitatniuk, áttekinteniük, értékelniük a folyamatban lévő ügyeket és a mások érdekeit szem előtt tartó döntéseket is közösen kellett meghozniuk a tisztségviselőknek, képviselőknek, vezetőknek. A közszolgáltatások, a képviseleti, tudományos és egyéb komplex intézmények iránti közbizalom fenntartása, erősítése a válsághelyzetben a laikusok, a szakértők és a döntéshozók számára egyaránt előnyösnek bizonyult, hiszen a társadalmi távolságtartás személyes felelősséget követelt meg minden egyes szereplőtől. Az összekapcsoló társadalmi tőkének éppen a közbizalom alapjául szolgáló együttműködési normái kerültek előtérbe: a szabálykövetés, a kompetencia, az integritás, és a mások érdekeit előnyben részesítő felelősség. A vészhelyzetekben az a különleges, hogy mindez fokozottan és egyszerre vonatkozik az intézmények képviselőire, a befolyással bíró szerepkörben tevékenykedőkre és a laikusokra egyaránt. A részvételi folyamatokat sem tette teljesen lehetetlenné a társadalmi interakciók háztartásra szűkülése: a korábban is alkalmazott online megoldások (pl. e-petíció) mellett a szinte mindenkit érintő *screentime* növekedése teret adott az alaposabb, többcsatornás tájékozódásnak és kiemelte az adatalapú, valamint az oknyomozó digitális újságírás szerepét a bulvárral és a szórakoztató médiával szemben. A részvétel tájékozódásban és tájékozottságban megnyilvánuló mozzanatának átalakulása hosszú távon is rögzülő új szokások alapjává válhat mind az aktív, mind a passzív politikai kultúrájú rétegekben.

ÖSSZEGZÉS: TÁRSADALMI TÁVOLSÁGTARTÁS ÉS DIGITALIZÁCIÓ A SZŰK ÉS A TÁG BIZALMI RÁDIUSZÚ TÁRSADALMAKBAN

A COVID-19 járvánnyal együtt járó társadalmi távolságtartás világszerte sokféle megpróbáltatást hozott, de érdemes látni azt is, hogy társadalmanként és társadalmi osztályonként eltérő mértékben jelenthet kihívást az egyes társadalmi tőkék szempontjából az, ha személyesen csak korlátozottan, online viszont a jövőre nézve is egyre kiterjedtebben tartjuk a kapcsolatot. A szűk bizalmi rádiuszú társadalmakban, illetve az alsóbb társadalmi osztályokban jellemzően a megkötő társadalmi tőke játszik domináns szerepet, így valószínűsíthető, hogy körükben a kapcsolattartás feltételeinek átalakulása a számos kötelezettséggel járó, nagyfokú lojalitás-igényű családi, rokoni kapcsolatok terén válik a leginkább kitapinthatóvá. Ezzel szemben a tág bizalmi rádiuszú társadalmakban, illetve a magasabb társadalmi osztályokban tipikusan az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőkének van nagyobb szerepe a társas interakciók mintázatainak alakításában (Füzér et al. 2020: 55–56, 58), így a társadalmi távolságtartás és a digitalizáció valószínűleg a kapcsolathálózatok ezen területein érinti legérzékenyebben az embereket.

HIVATKOZÁSOK

- Autio, E. – Szerb L. – Komlósi É. – Tiszberger M. (2018) *The European Index of Digital Entrepreneurship Systems*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Berger, V. (2020) Phenomenology of online spaces: Interpreting late modern spatialities. *Human Studies*. Online megjelenés. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09545-4>
- Bodor Á. – Füzér K. – Szerb L. – Varga A. (2019) A társadalmi tőke szerepe a magyarországi gyorsnővekedésű vállalatok innovációs tevékenységében. *Replika*, 111, 9–22.
- Füzér K. (2015) A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 78, 5–16.
- Füzér, K. – Huszár, Á. – Bodor, Á. – Bálint, L. – Pirmajer, A. (2020) Social capitals, social class and prosperity in high-trust and low-trust societies. *International Journal of Sociology*, 50, 1, 48-67. Open access: <https://www.tandfonline.com/eprint/6WC2YT7ZJ95QZ869K9GX/full?target=10.1080/00207659.2019.1684081>

JANKY BÉLA²⁴

HELYEZKEDNI, NEM A LABDA UTÁN SZALADGÁLNI!

Mindenekelőtt lássuk be, hogy a mostani járvány kezelésének társadalomtudományi megalapozásával jórészt már elkéztünk. Ma már csak rögzíteni tudjuk a veszteségeket. De azt is lássuk be, hogy nem a mi feladatunk ilyen járványok előrejelzése.

Ugyanakkor álláspontom szerint feladatunk, hogy minél több, „Várhatóan mi történik egy társadalomban ilyen és olyan emberi/természeti beavatkozás nyomán?” típusú kérdésre legyen válaszunk.

Azt gondolom, hogy a lehetségesnél jóval kevesebb ilyen kérdésre tudtunk most válaszolni. Ennek egyik lehetséges okáról szeretnék beszélni: a szociológiai kutatások túl nagy hányadát határozza meg az a cél, hogy *közvetlenül* nyújtsunk segítséget a *legelesettebbeknek*; és ez a törekvés éppen a segítségnyújtási képességeinket ássa alá a mostanihoz hasonló váratlan válsághelyzetekben.

Kutatási témák között válogatva a legtöbben azt keressük, hogy hol ég most a ház. És nagyon sokan vagyunk, akik azokra akarunk koncentrálni, akik a legrosszabb állapotban vannak.

Ez az attitűd nem a kezdetektől uralta a társadalomtudományokat; de például a szociológiában már lassan ötven éve erősödik, és mára domináns a legmeghatározóbb műhelyekben és tudományos fórumokon.

A társadalomtudósok, és közöttük különösen a szociológusok közvetlen tűzoltási vágya implicate leértékel minden olyan társadalomtudományi kutatást, amely csak közvetetten alkalmazható, vagy nem tudjuk, hogy mikor lesz egyszer közvetlenül alkalmazható a társadalom bajainak gyógyítására.

Mindenekelőtt, a kortárs szociológiában alacsony az általános elméleti, policy-javaslatokra közvetlenül *nem* lefordítható kutatások súlya és presztízse. Kevesen vannak olyanok, akik nem aktuális problémákból indulnak ki, hanem nagyobb történelmi távlatban veszik számba az emberi társadalmak kihívásait.

Az alkalmazott kutatásokon belül aránytalanul kevés figyelmet fordítunk ma már a társadalom gerincét alkotó csoportok jellemzőire és a hétköznapi „normális” élet mintázatainak feltárására. Legtöbbünket marginális csoportok és „problémás” élethelyzetek érdekelnek. Persze, hiszen ott van szükség segítségre!

Az érdeklődési területek ilyenfajta koncentrációja a 20. század második harmadára kialakult számos szakszociológia lassú térvészteséhez vezet. A társadalom számos alrendszerének és a társadalmi cselekvés számos aspektusának vizsgálata ma már nem elég szexi. Nemcsak nagyon fókuszált szakszociológiák mint a lakás-szociológia és olvasásszociológia tűnnek el a kortárs szakmai palettáról, de lassan hanyatlani kezdtek olyan, hagyományosan nagy területek is mint a gazdaságszociológia (hogy aktuális és didaktikus legyek: hány tudományosan termékeny környezetszociológus van Magyarországon? De akár Amerikában?).

²⁴ Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék.

A jelzett koncentrálódás lassítja a társadalomról szerzett ismereteink bővülését is; sőt azok fenntartását is nehezíti. Sok területen – melyek közül bármelyik hirtelen fontossá válhat – egyszerűen nincs elégséges mennyiségű és mélységű szakszociológiai tudás. És mivel régóta alig fejlődnek a társadalmi cselekvések mindenhol alkalmazható általános szociológiai modelljei, a meglévő empirikus szakszociológiai ismereteket sem tudjuk elég rugalmasan alkalmazni egy új helyzetben.

Így aztán váratlan válságokban valódi szociológusokból a napi zeitgeist lángja körül tolongó *aktuáológusokká* válunk. Futunk az események után, pillanatképeket készítünk és sajnálkozunk.

Pedig ilyenkor elsősorban nem friss kutatásokkal, hanem sokkal inkább hosszú idő alatt megérett tudományos ismeretek átadásával tudunk segíteni. A váratlan válság előtt egy nappal még nem tudjuk, hogy melyikünk milyen tudása fog segíteni. De sejthetjük, hogy a segítség sokszor közvetett: az általános elmélet áttételeken keresztül segít konkrét gyakorlati megoldások kidolgozásában, és a középosztály hétköznapijaira vonatkozó ismeretek marginális csoportok problémáinak megoldásában. Ez a társadalmi munkamegosztás. Erről felejtkeztünk el mára.

A foci címén önfeledten, egy nagy zsidobongó bolyban labdát kergető óvodások látványa sokunk számára sokkal üdítőbb, mint a professzionális futballmeccseken látható taktikus labdatologatás. Ha barátainkkal *rúgjuk a bőrt*, minket is a pattogó labda vonz. De tudnunk kell, hogy a téttel bíró, győzelemre játszott labdarúgás nevű csapatjátékban egy játékos a másfél órás mérkőzés alatt átlagosan 1–2 percet tölt labdát rug(dos)va. A maradék 88–89 percben 8–12 kilométert fut, gondosan megszabott munkamegosztás és koreográfia alapján, a labdától többnyire messze, annak aktuális mozgásától csak közvetetten – és sztochasztikusan – befolyásolva. Helyezkedik. A csapat érdekében.

Mi grundfocit űzünk. Egy közösségben érezzük magunkat, élvezzük a játékot, de nem alkotunk eredményes csapatot. Mindenki cselezni akar és most gólt rúgni. Hátul senki, a kapu is üres. És még az edzettség is hiányzik. Így végül ritkán lő gólt bárki is közülünk; annál többet kapunk. Téttel bíró meccseket veszítünk el – veszítenek el a társadalmak, amelyeket szolgálni szeretnénk.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR²⁵

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK, TÁRSADALMI ADAPTÁCIÓS MÓDOK MŰKÖDÉSE A JÁRVÁNYHELYZETBEN

Régóta foglalkoztat bennünket kutatási kérdésként is, hogy a társadalom milyen módon reagál a válsághelyzetekre, milyen generációkon keresztül átadott kulturális tapasztalatanyagot mozgósít, s ezek miképpen működnek a mindennapi gyakorlatban. *Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok* című kutatásunkban (MTA Szociológiai Intézet), illetve a belőle készült azonos című könyvünkben (Budapest: Kossuth, 2007) ezeket a szocio-kulturális gyakorlatokat igyekeztünk körüljárni, szakirodalom-feldolgozás, illetve a kutatás során készített interjúk segítségével. Jelen év március eleje, a járványhelyzet berobbanása óta végzett résztvevő megfigyeléssel, a rendelkezésünkre álló személyes és szakmai beszámolók, adatok alapján áttekintettük, hogy a könyvben bemutatott alapvető túlélési stratégiák közül melyek és hogyan mozgósítódnak a mostani (2020) krízishelyzetben. Az alábbiakban ezekre utalnánk, a terjedelmi korlátok miatt természetesen, csak röviden.

1. *Kooperáció, szolidaritás, mások érdekében kifejtett aktivitás.* Az egyik legelőször tapasztalható stratégia, (az idősöknek nyilvánítottak számára való bevásárlástól a munka nélkül maradtak számára elkezdett gyűjtéséig, a karitatív szervezeteknél végzett önkéntes munkától, ingyenesen felajánlott textilmaszkok készítésén át a gyógyításba való bekapcsolódásig). A mások érdekében végzett tevékenység az egyik leghatékonyabbnak bizonyuló önvédelmi stratégia is.
2. *Tradíciók, korábbi tapasztalatok felelevenítése.* A széles körben elterjedt házi kenyérsütéstől kezdve a háborús időkől, ötvenes évekből származó „szegényételek” receptjeinek internetes megosztásáig...
3. *Előzetes felkészülés (a kritikus helyzetekre), tartalékképzés.* A 20. század sajnálatos módon kellően trenírozta – különösen a mai idősebb generációt, de közvetve a középnemzedéket is – arra, hogy mindig felkészültnek kell lenni várható újabb, nehéz történelmi helyzetekre; ennek tapasztalatanyaga továbbél, s most látványosan felszínre kerül. Ennek megnyilvánulása a felvásárlási roham is (élelmiszerek, gyógyszerek, tisztítószerek, védelmi eszközök), de olyan példákat is sorolhatnánk itt, mint azon fiatal dizájnereké, akik villámgyorsan túlélő csomagot terveztek felnőttek és újszülöttek számára.
4. *A közösség, közös embervoltunk előtérbe helyezése.* A krízis világméretű, a nemzetközi világ hírei folyamatosan összekapcsolódnak a hazai helyzetjelentésekkel, a védekezési módok is nemzetközileg adaptálhatóak, (és ezeket a magánemberek is az interneten monitorozzák), nem beszélve a nemzetközi tudóscsoportok által végzett kutatásokról. Mindez erősíti a minden embert érintő, közös sors érzetét.
5. *Személyes példa, példamutatás szerepe.* Ismert emberekkel készült interjúk, beszélgetések arról, hogyan élük meg, hogyan oldják meg a krízishelyzet kihívásait. Hasonló népszerűségnek örvendenek az internetre civil szereplők által felvitt személyes beszámolók, blogok, vlogok is.

²⁵ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Moholy-Nagy Művészeti Egyetem

6. *A védettségbe vetett hit.* A tudományos-technikai eredményekbe vetett hittől a kormányzati intézkedések betartásának tulajdonított biztonságérzeten át az isteni gondviselésbe vetett hitig (amelynek erősítését számos, a helyzethez alkalmazott forma is szolgálja a transzcendens közös imától a vallási-egyházi rítusok online szolgáltatásáig) és voltaképpen idesorolható a predestináció-elv alkalmazása is, (amellyel a kálvinizmus illetve a keleti hitek képviselői rábízák magukat az események eleve elrendelt alakulására).
7. *Saját erőbe vetett hit.* Az immunrendszer erősítésének különböző módszerei, a sportolással, testedzéssel növelhető védettség, a vitalitás-tartalékok mozgósítása (a zene, a természet, a tavasz vitalizáló hatására fókuszálás), a saját egészség kikezdetlenségébe illetve az akarat erejébe vetett hit.
8. *Alapnormákra, alapértékekre támaszkodás illetve értékátrendeződés.* A kultúra megnövekedett fontossága, online nézhető filmek, színházi előadások, koncertek, hangoskönyv-felolvasások stb. megosztása. A munkaerő kölcs előtérbe kerülése: ki-ki tegye a dolgát külső kontroll nélkül is. A családi, rokoni, baráti, szomszédsági kapcsolatok megnövekedett fontossága és aktivizálása. A kezdeti felvásárlási láz, tartalékképzés után a fogyasztás jelentős csökkenése is megfigyelhető, az autó- és repülőgépforgalom minimalizálódása következtében a természet „fellélegzik”, és ennek tapasztalatai alapján továbberősödik a zöld-, öko-gondolkodás. Az online térrel való „telítődés” következtében megnő az offline, valós érintkezési formák fontossága (még a fiatalabb generációkban is). Sokakban felmerül annak szükségessége, hogy a krízishelyzet tapasztalatai hosszabb távon is beépüljenek a mindennapi gyakorlatba (például az otthoni munka lehetőségének növelése stb.).
9. *Optimista alapállás.* A média negatív hírdömpingjével szemben a humor, ironia szerepének megnövekedése (online terjesztett viccek, karikatúrák, paródiák), amelyek segíthetnek a helyzettől való távolságtartásban, a fölényérzet megteremtésében, a helyzet átkeretezésében, stb. A korábbi nehéz helyzetekből „felálló” kultúrák, társadalmak példáinak felidézése, a kedvező, pozitív hírekre fókuszáló figyelem.
10. *„Az életnek folytatódni kell” parancsa.* A kényszerű radikális életformaváltások, munkaforma-váltások ellenére pár napos bizonytalanság után az emberek új napirendeket, új módon strukturált időháztartást, újfajta lehetséges kapcsolattartási formákat alakítanak ki.
11. *Több lábon állás.* A színházak művészei a kényszerű szünet miatt online felolvasásokat, próbákat tartanak, a vendéglők átálltak az ételek házhozszállítására, az utazási irodák idegenvezetőik úti beszámolóit közvetítik törzsutasaiknak, stb. A nagyobb cégek és a kisebb vállalkozások is megpróbálják diverzifikálni gazdasági tevékenységüket.
12. *Megnövelt óvatosság.* Ennek a jelen helyzetben evidens példái a másfél-kétméteres távolságtartás, a maszkviselés, a gyakori kézmosás, az otthoni fertőtlenítés stb. Ez az óvatosság nemcsak az egészségvédelemre s nemcsak a fizikai térre terjed ki, (rásugárzik az internethasználattal járó veszélyekkel szembeni fokozott óvatosságra is).
13. *Az időstratégiák megváltozása.* A jelen mellett a középtávú és hosszú távú jövőorientáció fontossága. Mivel jelenleg „beláthatatlanok” a krízishelyzet időhatárai, ennek következtében még fontosabbá válik, sokakban a korábbiaknál erősebben merül fel az az igény, hogy az egyének és a társadalmak is rendelkezzenek közép-, és hosszabb távú jövőstratégiákkal, válaszlépésekkel, alternatívákkal.

14. *Eltökélttség, kitartás.* Az önvédelmi mechanizmusok szempontjából a nehéz és tartós válsághelyzetek leküzdésében felerősödik ezen tulajdonságok szerepe, jelentősége. (Egymás buzdítása, orvosok, egészségügyi személyzet lelkesítése, tapssal, személyes ajándékokkal jutalmazása.)
15. *Fokozott munkavégzés.* Sokan az otthoni munkavégzés lehetőségét és a felszabadult időt arra használják, hogy a korábbinál sokkal többet és intenzívebben, hatékonyabban dolgoznak, mintegy belevetik magukat a munkába.
16. *Autonómia, egzisztenciális függetlenedés.* Szinte első reakcióként a fővárosokból, nagyvárosokból vidékre (rokonokhoz, barátokhoz, nyaralókba) áramlanak az emberek, az ezáltal biztosítható magasabb fokú mozgásszabadság, egzisztenciális autonómia reményében. Idesorolható a home office lehetőségeinek kihasználása is, ami nagyobb fokú rugalmasságával segítheti az egyéni autonómia és az intézményes elvárások összeegyeztetését. A krízishelyzetre adott válaszként „villámvállalkozások” elindítása mint egzisztenciális függetlenedés, stb. A média által terjesztett sematikus álláspontokkal szembeni kritikus alapállás, információkeresés a helyzet saját értelmezésének kialakításához.
17. *Szabad akarat, választás lehetősége.* Szorosan összefügg az előző pontban jelzettel. Még a bármilyen erős külső kényszerekkel szemben is mindig legyen az embernek döntési-választási lehetősége. A mozgásszabadság korlátozása ellenére a választás szabadságának megőrzése. Fokozódó figyelem a külső kontrollok megnövekedett veszélyére.
18. *Új készségek, ismeretek elsajátítása, tanulása.* Az idősebb nemzedékek körében is mozgósulnak olyan számítógépes skillek, platformok (zoom, skype, chat-fórumok) használata, amelyeket korábban nem használtak, hasonlóan az online oktatás fórumainak „kényszerű” elsajátítása a szülők generációjában.
19. *Szerepváltás.* A krízishelyzet kikényszeríti, hogy az egyének új szerepekben, megváltozott szerepkörökben is helytálljanak, segítsék gyermekeik online tanulását. A home office miatt a nemi szerepmegosztások tovább differenciálódnak, olyan férfiak is bekapcsolódnak háztartási feladatok ellátásába, akik korábban kevésbé tették ezt.
20. *Teljes újrakezdés.* A válság egyik legsúlyosabb következménye a munkahelyek elvesztése, kisvállalkozások bedőlése. Jövőbeli kutatások tárgya lehet: milyen egyéni és társadalmi válaszok jönnek létre ennek következtében.
21. *Eddigi kommunikációs módok változása.* Az egyik legszembetűnőbb adaptációs módként a kényszerű karantén elzártságából rendkívüli találékonysággal alakítanak ki az emberek új kommunikációs formákat. (Online konferenciák, zoomos, csoportos beszélgetések, unokáknak telefonon, skype-on mondott esti mese, bábozás, idősothonok lakóival skype-os kapcsolattartás, online kártyapartik, kellő távolságból kerítésen át vagy szomszédos erkélyekről folytatott beszélgetések, a közös, illetve egymásnak előadott ének, tánc- és egyéb szórakoztató produkciók felbukkanása).

Valamennyi adaptációs mód példáit még hosszan sorolhatnánk, de a terjedelmi korlátok ebben is határt szabnak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a fentiekben a túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok pozitív aspektusait emeltük ki, de természetesen nem szabad eltekinteni a krízishelyzetre adott túlélési stratégiák közül néhánynak a negatív hatásaitól, illetve túlhajtásuk ártalomba fordulásától sem. Például: a túlzott óvatosság következtében a többi emberrel szembeni bizalmatlanság növekedése, a másik ember veszélyeztető tényezőként való besorolása (akár etnocentrizmussal is összekapcsolódva); a már eddig is túlfutott individualizáció további növekedése, atomizáló hatása; a társaktól a személyes érintkezések során kapott inspiráció, motiváció hiánya; az óvatosság rettegéssé fokozódása és a tartós stressz pusztító hatásai; a kényszerű összezártságból fakadó feszültségek növekedése; a gyerekek számára nehezen érthető felforgatott világ; a tisztaságmánia kényszeressé válása; a védettség reményében a külső kontrollok megnövelésének elfogadása, sőt, igénye; a „szabályszegők” feljelentgetése; a független válaszok keresése közben az összeesküvés-elméletek felerősödése, terjedése; az idősek „védelme” érdekében hozott intézkedések magukban hordják a stigmatizáció, diszkrimináció veszélyét, megnőhet az amúgy is lappangó generációs konfliktusok lehetősége is. És ami talán a legdrámaibb: a válsághelyzet nagymértékben megnövelheti a lehetőségek társadalomban amúgy is meglévő egyenlőtlenségét.

Sorra vettük „Túlélési stratégiák” című kutatásunk valamint személyes és szakmai beszámolók alapján azt is, hogy mi minden akadályozza, nehezíti a fent leírt társadalmi adaptációs módoknak a működését, akár azok korlátaiként, akár éppen az adaptációs stratégiák túlfutásaként.

A kooperációt, szolidaritást akadályozza az ego védelme, a *túlfutó individualizmus*, a *szociális vakság*, amely a viszonylagos jólét, a középosztályi helyzet relatív védettségéből nem képes rálátni más szociális helyzetű csoportokra, egyes esetekben saját biztonságát veszélyeztetőnek éli meg a leszakadó, marginális helyzetben lévő emberekkel való szolidaritás lehetőségét. (Itt sok extrém, partikuláris reakció is felbukkan, mint például az éhséglázadást vizionáló rettegés, vagy a tartós élelmiszerek és higiénés eszközök mellett az önvédelmi fegyverek vásárlásának megnövekedése.)

1. A tradíciók adaptációs működtetését hátráltathatja a *rigiditás*: különösen gyakran előfordul ez nagyobb, hosszabb tradíciókkal rendelkező szervezetek működése esetében, amelyek a tehetetlenségi erő következtében nehezebben mozdulnak, nehezebben változnak, nehezebben reagálnak kellő differenciálást kívánó szociális helyzetekre. A kényszerítő helyzetben számos hivatalos intézmény még a szokottnál is bürokratizáltabb módon, a konkrét esetekhez alkalmazkodni képtelenül próbálja betartani és betartatni a szabályokat.
2. A *tartalékképzés* túlfutásának látványos példáit érzékelhettük a járvány terjedésének első napjaiban, amikor olyan mértékű tartalékképzés-igényű *felvásárlási láz* indult be, amely sok esetben messze meghaladta az ésszerűség, a józan helyzetmérlegelés kereteit. És nem szabad megfélekezni azokról a társadalmi csoportokról sem, akiknek nincsenek anyagi lehetőségeik ahhoz, hogy bármiféle tartalékképzést működtessenek, s ez a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásához vezet.
3. Nehezíti a közösség erejének, a közös embervolton alapuló társadalmi adaptációs módoknak működését az *elzárkózás a többi embertől*; az elzárkózás olyan mértékűvé fokozódása, amely már szinte az etnocentrizmus módján érez veszélyeztetőnek a saját csoporttól idegennek látott más csoportokat, közösségeket (ez volt tapasztalható kínaiakkal, Olaszországban jártakkal, sőt vidéken a budapestiekkel szemben is). A járvány kom-

munikációs módjában a katonai, háborús terminológia jelentős aránya sokaknál szerepet játszik a veszélyhelyzet kiváltotta félelmek fokozódásában.

4. A személyes példa, példamutatás adaptációs módjának gátlója lehet a példák *inadekvát* alkalmazása. A közösségi média különböző felületein terjedő, bemutatott személyes példák sok esetben különösen torzítottak, megszépítettek (például a karanténhelyzetet önfeledten élvezők bemutatása), s ezek (a csoportnyomás reklámpsziológiából ismert jelenségeihez hasonlóan) nyomasztóan hathatnak azokra, akik más élethelyzetekből, más problémavilágból szembesülnek ezekkel a gyakran irreális, idealizált példákkal.
5. A védettségbe vetett hit „túlfutása” egyéni és csoportos társadalmi *passzivitást* eredményezhet, olyan magatartásformákat, amelyek külső erőktől várják a veszélyhelyzet megoldását. Ez megnyilvánulhat a külső kontroll növekedésének lelkes elfogadásában, a felfedezendő oltóanyag iránti messianisztikus várakozásban, és sok más pszichológiai reakcióban is. Az adaptációs lehetőségek túlhomogenizálódása is növelheti a passzivitást, miközben a panaceaként hangsúlyozott „maradj otthon”, „tartsd a szociális távolságot”, „tartsd be a higiénés szabályokat” – és hasonló, természetesen hasznos óvintézkedések – a komplex krízishelyzet számos súlyos következményével szemben nem képesek kellő támogatást nyújtani az egyéneknek.
6. A saját erőbe vetett hit működését korlátozhatja mindkét szélsőséges magatartásforma, akár a *veszélyhelyzet negligálása*, akár az énérebe vetett hit alulértékelése. Mindkét esetben a hamis helyzetértékelés az énérebe a lehetőségekhez képest alacsonyabb hatásfokú kihasználását eredményezi.
7. Az alapnormákra támaszkodás működését gátolhatja az „ex lex” állapotok gyakori velejárója, amikor ideiglenesen felfüggesztődnek, megkérdőjeleződnek ezek az alapnormák, alapértékek, s az emberek a veszélyhelyzetre hivatkozva egyéni vagy csoportos szinten *megkerülik ezeket az alapnormákat*. (Jellegzetes szélsőséges tünete ennek, hogy ebben a veszélyhelyzetben is gyorsan megjelentek a bűnözés új formái is a szélhámosoktól a kiterjedt kiberbűnözésig). De itt nem csak a bűnözésről, s nem is csak az egyének reakcióiról van szó. Sokak által felvetett kérdés, hogy az intézményes ellátások többhónapos felfüggesztése milyen következményekkel jár például a gyerekekre, az egészségügyi intézményekre szorulóakra, a szociális ellátottakra; vagy, hogy a helyzetnek milyen hosszabb távú poszttraumás következményei lehetnek.
8. Az optimista alapállás túlfutását jelentheti egyfajta *inadekvát optimizmus*, amely a jelenlegi járványhelyzettől az emberiség megigazulását, évtizedek óta felhalmozódott társadalmi, környezeti problémák gyökeres megváltozását várja, s már a jelen egyes adaptációs módjaiban is ennek egyértelmű jeleit szeretné felfedezni.
9. Az „életnek folytatódni kell” parancsa is észrevétlenül átcsaphat egy olyan magatartásformába, amely az ideiglenes állapotot, a helyzet kényszerű elfogadását tartósítja, s amely egyfajta beletörődést eredményez.
10. A „több lábon állás” túlélési stratégiája az egyéni és csoportos *energiák szétforgácsolódásába*, egymással össze nem kapcsolódó tevékenység-próbálkozásokba torkolhat. (És itt is megemlítenéd, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek következtében sokaknak a több lábon állás – sőt, egyáltalán a talpon maradás – lehetősége nem áll a rendelkezésükre.)

11. A megnövekedett óvatosság túlfutásának példái szintén hamar jelentkeztek: a fóbiává növelt *félelem*, a mániákussá váló *tisztaságkényszer*, a másik embertől való túlzott távolságtartás különböző formáiban.
12. Az időstratégia mint társadalmi alkalmazkodási mód működését nehezíti a *perspektíva hiány*. A jelen helyzet számtalan bizonytalansági tényezője miatt nehezen beláthatóak az időhorizont határai, s ez egyéni és csoportszinten is megnehezíti a kilábalásra vonatkozó jövőképek körvonalazódását. Ez sokak számára azzal is jár, hogy úgy érzik, el kell menekülni a jelenből az idealizált múltba, a védettnek megélt gyerekkorba, a szabadságot megtestesítő virtuális világokba.
13. Az eltökéltség, a kitartás mint túlélési stratégia működését korlátozhatja a személyes és csoportos energiák *kimerülése*. A veszélyhelyzet elhúzódása, tartóssá válása következtében olyan mértékű multiplikált terhek rakódhatnak az egyénekre (gyerekek otthoni ellátása, oktatása, home office munkavégzés, idősekről való gondoskodás), ami rövidesen az energiataralékok kimerüléséhez is vezethet.
14. A fokozott munkavégzés mint adaptációs mód túlfutását jelzik már most is a home office számtalan pozitív oldala mellett egyes negatív fejlemények: a munka időkorlátok nélküli folytatásának kényszere, „végtelenedése” (olykor a munkáltató által támasztott követelmények folytán is), illetve a munka és magánélet összeegyeztetésének nehézségei.
15. Az autonómia, az egzisztenciális függetlenedés mint túlélési stratégia korlátját jelezheti a járvány miatti *atomizálódás*, a társadalmi beágyazódás, a társadalmi horizont elhomályosulása, az „egyedül vagyok” érzése.
16. A szabad akarat, a választás lehetőségének adaptációs módja túlfutás esetén *mások veszélyeztetését*, az ésszerűtlen viselkedésmódokhoz való egyéni jog hangsúlyozását is jelentheti.
17. Az új készségek, új ismeretek elsajátítása mint társadalmi adaptációs mód korlátjával sokan szembesülnek, akik érzik ugyan ezen új tudások elsajátításának szükségességét, például a digitális kultúrához szükséges készségeket, de nem rendelkezvén az azokhoz szükséges eszközökkel és/vagy alapismeretekkel kiszorulnak az így megszerezhető és gyakorolható adaptációs módok lehetőségéből. Ez megint csak a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódását eredményezheti.
18. A szerepváltás mint túlélési stratégia korlátját, túlfutását jelentheti, amikor az új szerepek elsajátítása nem belső meggyőződésből, belülről vállaltan történik, hanem ezek külső kényszerek következtében rakódnak rá az egyénekre, s ennek következtében szétfeszítik a mindennapi életgyakorlat kereteit, fokozhatják például az *egyén inkompetenciájának* keserű érzését. (Például, amikor egy szülőnek a kényszerhelyzet következtében olyan szerepeket kellene átvállalnia állami intézményektől, amelyek külön szakismereteket kívánnak.)
19. A teljes újrakezdés társadalmi adaptációs módjának számos korlátozó tényezője van: lehetnek ezek anyagi tényezők, az életkorból adódó korlátok stb. Mindezek együtt számos esetben lehetetlenné teszik a teljes újrakezdést. (Például egy megkezdett vállalkozás csődje, vagy elvesztett munkahely esetén.) A hirtelen megnövekedett munkanélküliség nagy mértékben növelheti az emberek kiszolgáltatottságát. S mindez nagyon súlyos kilátástalanságot, megnövekedett depressziót eredményezhet.

20. Annak az adaptációs módnak, amely az eddigi kommunikációs formák változásán alapul, szintén számos korlátját láthatjuk: A *skype*, a *zoom*, a *teams*, a *google classroom* stb. kommunikációs formái ugyan sokféle lehetőséget biztosítanak, de korántsem tudják pótolni a *face-to-face*, személyes kommunikációnak az erejét, intimitását, bensőségességét, érzelmetelítettségét. (S ezt még a számítógépen felnőtt fiatalabb generáció is hiányolja.) Egy másik hátrány, hogy bár az internet számtalan kommunikációs formát tesz lehetővé, és a járványhelyzetről tömérdek információt tesz közzé, de mivel itt eleve keverednek egymással a hiteles és alaptalan információk, a tájékozódásnak az erre a csatornára való szűkülése nagymértékben megnöveli a *tévképzetek*, különböző összeesküvés-elméletek terjedésének veszélyét is. És (tovább) növekedhet a kóros netfüggőség gyakorisága is. Az offline média sem mindig segít a helyzet realitásának felmérésében, sőt, sokkoló képeivel, az adatközlés és kommentálás módjaival inkább a pánik fokozódásához járul hozzá.

Mindezek további kutatások tárgyát képezhetik.

KELLER MÁRKUS²⁶

A RUGALMASSÁG SZOCIOLÓGIÁJA

16:00, lehajtom a laptop fedelét. A gyerekek már sportcipőben. Indulunk focizni. Nem a sportpályára és nem is a játszótérre, hanem az 1904-ben épült bérházunk belső udvarára. Korábban soha sem tettük be ide a lábunkat. A karantén alatt minden nap legalább egy órát itt töltünk. Kemény meccseket vívunk, egyre jobb vagyok ballal is. Őrült hangosak a gyerekek, de hiába, még a házmesterünktől is csak nagy mosolyokat kapunk.

Szombat 12:00, meleg napos idő. Már a karantén előtt is sokat bicikliztem a Flórián körüli lakótelepen. A hatvanas évek vége óta áll itt a panelek hosszú sora. Ilyenkor általában soha nem találkozom senkivel. Ma a házak közötti gazdátlan zöld területek tele vannak emberekkel. Sör, frizbi, pikniktakaró.

Megváltoztak a térhasználati szokásaink. Nem csak arról van szó, hogy a pandémia következtében több időt töltöttünk otthon, hanem hogy az eddig alig használt, jelentés nélküli terek új nevet és új funkciót kaptak. Az építészet és vele karöltve a jóval lassabban kialakuló építészet-szociológia már hosszú ideje keresi azt, hogyan lehetne tömegesen olyan lakásokat, lakóházakat és lakótelepeket építeni, melyek kielégítik az átlag lakók átlagos igényeit. Lakni ugyan már évezredek óta lakunk, de máig tartó élességében a lakáskérdés csak az ipari forradalom után merült fel. Egészen addig egyrészt a népi építészet mindig hozzácsiszolódott a lassan változó igényekhez, kialakítva így a maga funkcionalitását másrészt a főúri építkezések erős anyagi háttere lehetővé tette az egyéni igények maradéktalan kielégítését. A modern társadalom kialakulásával mindkét megoldás elérhetetlenné vált a tömegek számára.

A modern építészeti mozgalom ennek a problémának a megoldására tett kísérletet a lakásigények tipizálásával és azzal, hogy igyekezett az embereket megtanítani a helyes lakhatásra, lakáshasználatra. Nem csak azért volt sikertelen ez az erőfeszítés, mert kiderült a lakáshasználati szokások befolyásolása, jóval nehezebb, mint azt ahogy a 20. század első felében gondolták, hanem azért is, mert kiderült megépülő épületek élet-tartama alatt a lakásokkal szemben támasztott igények sokszorosan megváltozhatnak. A folyamatos változás felismerésnek köszönhetően az utóbbi idők szakirodalma nem a lakásigények tipizálásának módjait igyekszik tökéletesíteni, hanem arra keresi a választ, hogyan lehet olyan lakásokat építeni, melyek a változó igényekhez különösebb erőfeszítés nélkül illeszthetők, vagyis rugalmasak. Paradox módon a jó gyakorlatot, a követendő példát a 19–20. század polgári bérházaiban találták meg. Abban a bérházépítészetben, melyet kérdést megoldani akaró modern építészet követői megvetettek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a *Gründerzeit* polgári bérházainak belső udvarai tág lehetőséget kínálnak a mai, az alternatív (előre nem tervezett) használat számára, azaz rugalmasak. A rugalmasságot erősíti továbbá ezeknek az épületeknek a statikája és a bennük található lakások hatalmas belmagassága. Ezekből a jellemzőkből következik, hogy a tartófunkció nélküli közfalak könnyen áthelyezhetők, így a lakások alaprajza, kiosztása viszonylag könnyűszerrel illeszthető az új és újabb kívánalmakhoz.

26 ELTE TáTK Szociológiai Intézet

A pandémia és a pandémiával együtt járó válság a rugalmasság kérdésének egy másik oldalára hívta fel a figyelmet. Annak a fontosságára, hogy jövő épületei mellett arra is figyelhetünk, figyelünk kell, hogyan törhetőek meg azok az automatizmusok, melyek tudattalanul arra kényszerítenek bennünket, hogy bennünket körülvevő épített környezet rejtett potenciáljait ne vegyük észre. A bennünket körülvevő terek rugalmas használata egy kivételes helyzetben természetes. Az épített környezet szociológiájának arra kellene figyelnie, hogyan lehet megőrizni ezt a rugalmasságot a nem kivételes hétköznapiakra is.

KIRÁLY GÁBOR²⁷

KRÍZISOKTATÁS: TANULUNK-E BELŐLE?

A koronavírus-járvány okozta krízis sokszerűen hatott a felsőoktatásra. Ennek kapcsán fel is merült, hogy pontosabb a mostani gyakorlatot – online vagy digitális oktatás helyett – *krízisoktatásnak* nevezni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a megvalósítás mikéntjétől függetlenül, ez a rendszersokk számos, a felsőoktatás jövőjét érintő folyamatra és fejlesztésre irányította rá a figyelmet. Ha a krízis lehetséges jövőbeli hatásait próbáljuk megérteni, akkor érdemes azok mentén az alapkérdések mentén haladni, amelyeket az oktatással kapcsolatban általában fel szoktunk tenni. Ezek a *hol*, *mikor*, *hogyan* és a *miért* kérdések.

Az elmúlt évtized oktatástechnológiai újításai főleg a *hol* és a *mikor* kérdését érintették. A MOOC-ok (tömeges online nyílt kurzusok) bármilyen nagy visszahangot is keltettek, nem változtatták meg a tudásátadás formáit. A MOOC-okban a katedra bölcsei (*sage on the stage*) laptop proffá (*doc on laptop*) alakultak át anélkül, hogy az egyirányú formális tudástranszfer modellje bármit is változott volna. Mindez azért lényeges, mert a koronavírus okozta krízis hatására is a *hol* és a *mikor* kérdések mentén próbáltuk rekordgyorsasággal újragombolni a felsőoktatási gyakorlatot. A *hogyan* kérdésre azonban nem maradt elég idő. Gyakorlatilag a technológiai lehetőségekhez képest megpróbáltuk minél kisebb veszteséggel lefordítani a „hagyományos” modellt az online térbe.

Az oktatás *hogyan* kérdését azonban leginkább a *miért* kérdéssel együtt érdemes tárgyalni. A *miért* kérdése azért kifejezetten érdekes, mert talán ezzel kapcsolatban készítenek minket leginkább reflexióra a krízisoktatás tapasztalatai. Gert Biesta holland oktatáskutató szerint alapvetően három fő oktatási cél van: a képessé tevés, a szocializáció (beleértve a szakmai szocializációt is), valamint a személlyé válás céljai. A képessé tevés tekintetében volt talán a járvány hatása a legkevésbé zavaró: online órákon meg lehet tanulni a valószínűségi számítás, az üzleti tervezés, a kutatómódszertan vagy a könyvelés alapjait. A szakmaszocializáció kérdése ennél összetettebb kérdés, hiszen feltételezi azoknak a szakembereknek a jelenlétét, amely szakmának a hallgatók a tagjaivá szeretnének válni. Nyilván online térben is van erre lehetőség, azonban a szocializációhoz mégiscsak hozzátartoznak a követendő szerepmodellekkel kialakított emberi kapcsolatok. Végül pedig az online legnehezebben reprodukálható célkitűzés a személlyé válás célja. Ez a cél arról szól, hogy a tanulók önálló gondolkodásra képesek, saját és mások élet- és társadalmi helyzetére reflektív személyekké váljanak. Ehhez arra is szükség van, hogy az oktatók ismerjék a tanulókat, képesek legyenek személyesen megszólítani őket. Ezt bizalmon alapuló kapcsolatok és egy közös, társas térben való részvétel nélkül nagyon nehéz elérni.

Miért lényeges mindez a jövő szempontjából? Leginkább azért, mert a krízis fenyegetést jelenthet a felsőoktatás számára abban a tekintetben, hogy számos szereplő igyekszik pozicionálni magát ebben a térben. Az oktatástechnológiai (ún. EdTech) cégek kihasználták az alkalmat, hogy az elmúlt hónapokban növeljék a

²⁷ Budapesti Gazdasági Egyetem, Felsőoktatás Jövője Kiválósági Központ

befolyásukat az oktatási szektorban. Bár ennek köszönhetően rendkívüli mértékű innováció történt az elmúlt időszakban, ezeknek a külső szereplőknek mégis az az érdeke, hogy a számukra leginkább előnyös módon határozzák meg, hogy mit is tekintünk oktatásnak és tanulásnak. Azok a „csomagajánlatok”, amelyeket ezek a cégek felkínálnak, leginkább a képessé tevés céljához kötődnek, ezen belül is azokhoz a tudásformákhoz, amelyek jól illeszkednek egy lineáris, egymásra szorosan épülő tartalmakból létrehozható tanulási ívre. Ugyanakkor a másik két, nehezebben formalizálható és kodifikálható oktatási céllal kapcsolatban (szocializáció, személylé válás) kevésbé érdekeltek a cégek. Ez természetesen érthető stratégia is a részükről, ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a felsőoktatás jövőjével kapcsolatos diskurzust ezeknek a cégeknek a hangja és víziói dominálják.

A járvány okozta krízishelyzet ugyanakkor lehetőségként is felfogható a felsőoktatás szempontjából. Egészen eddig csak radikális jövőképekben jelent meg a kampusz nélküli egyetem képe – ez pár nap alatt globális valósággá vált. Ez az oktatók és felsőoktatásban tanulók által megélt közös tapasztalat (illetve: éppen a korábbi közös tapasztalatok, élmények hiányának átélése) rámutathat, hogy mennyire fontosak az emberi kapcsolatok a tanulók fejlődésében. Ez pedig hivatkozási alapot szolgáltat a felsőoktatás jövőjével kapcsolatos szakmai diskurzusban a „hagyományos” felsőoktatás létjogosultsága mellett.

Ugyanakkor a krízis által kialakult oktatási helyzet arra is rámutat, hogy nem tudunk vagy legalábbis nem érdemes visszatérni a korábbi, „normális” állapothoz. Foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy milyen felsőoktatást szeretnénk, hogy a fenti célok elérésében hogyan használhatók a technológiai eszközök, és mi a szerepe az oktatók és tanulók, valamint a tanulók egymás közötti emberi kapcsolatainak. Ha felsőoktatási szereplőként nem határozzuk meg, hogy mit tekintünk „igazi” tanulásnak, akkor más szereplők teszik meg helyettünk.

KISS ENDRE²⁸

KORONAVÍRUS MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT

Március első napjaitól félelmetes sebességre kapcsolt a koronavírussal kapcsolatos nemzetközi kommunikáció, május vége felé közeledve már számos összefüggést ismerni is lehet. Tudni lehet, hogy a járványra számítottak, tudni lehet, hogy a nyilvánosság ezt nem tudta. Tudni lehet a járvány hozzátétőleges eredetét, miközben a természetes eredet magyarázata nem igazán fér össze az amerikai-kínai hadijáték történetével.

Mindeddig két általánosabb összefüggés rajzolódik ki.

Az *egyik* az, hogy az összeesküvés-elméleteket akkor sem lehet kizárni, ha igazolni sem lehet azokat. Emellett sok érvet lehet felhozni, de itt olyan érveléssel próbálkozunk, amely egyben a második kikristályosodott tapasztalatunkkal azonos.

Ez a *második* tapasztalat (egyben az első tapasztalat hátttere) az, hogy a járvány alatt végső soron ugyanannak a világtársadalomnak ugyanazokat a meghatározó tulajdonságait érzékeljük, mint a járvány előtt. És éppen ezért nem lehet kizárni (persze bizonyítani sem) az összeesküvés-elméleteket.

Ez a járvány előtti világ volt a globalizáció emberi jogi-neoliberális világának válságba került korszaka, amelyet közismert módon a 2007–2008-as gazdasági válság, az imperiális konfliktusok, a birodalmak egymással vívott körkörös harca, az ideológiák fundamentalizálódása, az egyes államok elleni gazdasági szankciók jellemeztek, amely szankciók szépséghibája, hogy annak áldozatai nem a büntetett ország elitje, hanem annak hátszobája, azaz a „nép”, amelyik bizonyosra vehetően nem felelős még saját országának politikájáért sem. Ez az a világ, ahol Trump választást nyer az „*America first*” jelszóval, és meglépi pontosan azokat a gazdasági lépéseket, amit az új rend majdnem három évtizeden át tiltott az egész világnak.

A mostani járvány a *posztmodern hibriditás* példája. Egy posztmodern társadalmon végig száguldó járvány hibrid jelenség, összeegyeztethetetlen szinteket egyesít. Ez a hibriditás komplex, sőt, kibogozhatatlan, az utolsó áttekinthető helyzet a járvány előtti pillanat. Ezért a mai járvány igazi kulcsa is az, hogy miként történhetett meg. A modernségnek amúgy is a legnagyobb tragédiája, hogy bizonyos dolgoknak nem lett volna szabad megtörténniük. És ezek a dolgok mégis megtörténtek és megtörténnek.

Az ember rontja el a történelmet, de nem tudja. Marx-ot lehet parafrázálni: „az ember készen talált viszonyok között rontja el a modernséget és a globalizációt”. A teljesen a külső erők által létrehozott katasztrófa a meteor-becsapódásoktól kezdve az (1755-ös) nagy liszaboni földrengésig igen ritka eset. A történelem leckéit az egyén felejtí el, de nem a civilizátum²⁹ médiuma és aktív segítségével.

28 Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem; ELTE BTK

29 „Korunkat az elektronikus, számítógépes, - ötödik generációs – kibernetikai médiumok jellemzik. Működésük révén az ember fölé nő az ember által létesített civilizáció, és létet betöltő hatalmassággá zárul. Semleges önhatalmúságára célozva civilizátumnak nevezzük.” Pető 1994: 10)

Ez a járvány klasszikus hibrid feszültség, választóvonal, az 1989 utáni fejlődés megtörése utáni sodródás és dekomponálódás terméke. *Trump* most szembenézhet *Thatcher* elméletének következményével: társadalom nincs, csak egyének vannak. A koronavírus köszöni szépen, falja az egyéneket és örömmel konstatálja a társadalom (és egyben a közösségi védekezés) hiányát.

Milyen lesz a járvány utáni társadalom? A kérdés első kiegészítése: nem tudjuk, hogy mikor lesz vége. A második kiegészítés: bizonyosan a járvány előtti társadalomra fog épülni, ezért semmiképpen sem felesleges azt addig is már előre tanulmányozni.

De hogy valójában milyen lesz, nem tudjuk.

Az eddigi változások bizonyos szempontból gyanúsán is egyértelmű képet mutatnak. Hallatlan dolgok történhetnek. Ezeket azért is rögzíteni kell, mert lehet, hogy hamarosan elfelejtjük, hogy ezek nemrégiben még mennyire elképzelhetetlenek voltak.

A járvány miatt le lehet zárni a határokat. Szabad élénkíteni a gazdaságot. Pénzt lehet adni az egészségügynek. Nyomni lehet a dollárt és az eurót, és korlátozni lehet a migránsok mozgását, korlátozni szükséges az internetet is, és már nem is jut eszünkbe, hogy egy sor vezető politikusnak éppen ezekben a hetekben kellett volna lelépniük a világot jelentő deszkákról.

Ha ezeket a lépéseket önmagukban szemléljük, a járvány hatalmas olyan korrekciós lehetőség az elit számára, amelynek végrehajtása során még csak mentegetőznie sem kell.

A járvány alatt a társadalom is változik.

Az egyén sorsa a legérdekesebb, de a hónapokra a lakásukba kényszerített emberek lelki kalandjainak feldolgozása nagy és érzékeny feladat.

Ami viszont már ma is látszik, az a helyzet miatt a társadalomban halmozódó türelmetlenség, talán egyenesen agresszivitás vagy erőszak-potenciál; ez sem különbözik azért nagyban a járvány előtti világtól.

A társadalomkutatás számos új feladat előtt áll, amelyek megtervezésekor, mint hangsúlyoztuk, ajánlatos pontosan tanulmányozni a járvány előtti társadalom lényeges részleteit. S e makro-összefüggések mellett lennének mikro-feladatok is.

A járvány magyar társadalmában fel-feltűnnek a kutatás által elhanyagolt mozzanatok.

Az 1-es villamoson a többnyire idős utasok maszkkal gondosan betakarva ülnek az üléseken. Sokan felállnak, egyénileg vagy kisebb csapatban olyanok, akiken nincs maszk. Ennél figyelemreméltóbb, néhol félelmetes az, amilyen magatartással kísérik a maszk hiányát, körülbelül úgy járnak-kelnek a villamoson, mint aki egyszerűen bátrabb azoknál, akik eltakarják magukat. Egy viszonylag jobban öltözött fiú piros sörösdobozt tart a kezében és mosolyog. Mindenkinek látnia kell, hogy ő most sörözik.

Az egyik főúton egy Lipóti Pékség azt a falragaszt hagyta kinn az ajtaján, hogy április 11-ig tart a kivételes nyitvatartás. Május végén egy idős és egy fiatal vásárló összeszólalkozik. A fiatal rámutat az április 11-et jelző falragaszra, és bemegy az öreg előtt, ezzel nyert legalább négy percet. Benn a lipótiak csendben figyelték, ki győzi le a másikat, nekik ugyanis láthatóan nem volt közük a nyitvatartáshoz.

Az egyik nap a hatóság széleskörű nyilvános figyelmeztetésben részesítette a rendelőintézeteket, mert nem képesek megszervezni, hogy a betegek időre érkezzenek és távozzanak. Társadalomtudományi tapasztalataimnak egyik érdekes, visszatérő eleme ez, hiszen Magyarországon még egyetlen olyan rendelőintézetben sem jártam, ahol transzparens lett volna, hogy ki mikorra jön és meddig marad. Ez is azt mutatja, hogy a járvány alatt is a járvány előtti Magyarország élete folyik tovább.

Egy új történeti helyzet mindig lelkesítő kihívás a társadalomtudós számára. Tudósaink viszont találhatnának kutatási stratégiát az 1-es villamos, a Lipóti pékség vagy éppen a rendelőintézetek permanens anómiái számára is. Ezek minden bizonnyal az új világtörténelmi helyzetnek is elemei maradnak.

HIVATKOZÁS

Pethő B. (1994) Művészetfilozófia a posztmodern korban. *Iskolakultúra*, 4 (15–16), 10–14.

KMETTY ZOLTÁN³⁰

EGY TÖBBCSATORNÁS ADATGYŰJTÉSI MODELL VÁZLATA

A 2020-as koronavírus járvány kapcsán a modern társadalomtudományok alapvetően két feladatot kell(ett), hogy ellássanak. A járványhelyzet átalakította a társadalmi valóságot; a társadalmi következmények felmérése és bemutatása egy kézenfekvő irány volt a szakmának. Másrészt a gyors policy döntések megalkotásához fontos volt bemeneti adatokat szolgáltatni (lásd például a MASZK kutatást³¹).

Mind a két feladathoz adatokra van szükség. A kvantitatív kutatásokban arany standardnak számító személyes kutatások azonban ellehetetlenültek ebben a helyzetben. A telefonos és online kutatások természetesen továbbra is működtek, de ezek általánosíthatósága nagyon alacsony a rossz elérések miatt. Ráadásul, főleg a policy döntésekhez, gyors és nagy térbeli bontású adatokra van szükség. Bár online panelkutatásból talán még lehet is gyorsan adatot szerezni, de a nagy esetszámok elérése problémás. A következő rövid gondolatmenetben egy lehetséges megoldást vázlok fel a jelzett problémákra.

Bár a szakma folyamatosan beszél a *Big Data* jelentőségéről, a gyakorlatban, főleg hazai terepen csak sporadikusan készültek digitális adatokra épülő kutatások. Azok a kutatások pedig még ritkábbak, amelyek ötvözik a surveyt és a digitális adatokat. A jelen helyzetben jól látszik, hogy mennyire hasznos lehetne egy olyan minta, ahol korábban történt már egy survey lekérdezés, emellett pedig hozzáférhetnénk e személyek digitális lábnyomaihoz (pl. lokáció, közösségi média használat stb.).

Persze nem véletlen, hogy még nemzetközi szinten sincsenek ilyen panelek jelenleg. Egy ilyen összetett panel kialakítása rengeteg pénzt igényel, és nagyon sok szempontot át kell gondolni a felállításánál. Az egyes adatgazdák természetesen nem szívesen adják át az adatot. Ennek van üzleti és adatvédelmi oldala is. Az elmúlt években az API³² alapú hozzáférést nagyon megnehezítették a cégek (elsősorban a Facebook). Találóa nevezte el ezt az időszakot API sivatagnak Freelon (2018). A kisebb vállalatok pedig sokkal szűkebb érvényességű adattal rendelkeznek, ami magában nem ad annyi információt, hogy feltétlen megérje begyűjteni. Az egyébként sem triviális, hogy egyáltalán ezek az adatok átadhatók kutatási célokra. A szigorú GDPR szabályozás minden adatátadást érvényes és célhoz szabott beleegyező nyilatkozathoz köt. Nem véletlen, hogy az elmúlt időszakban a kutatók egyre inkább a felhasználóktól próbálnak közvetlenül adatot gyűjteni (Halavais 2019), kihagyva a technológiai cégeket. De bármi is legyen az irány, az adatgyűjtés technikai megvalósításán felül, nagyon sok energiát kell fordítani az adatvédelemre, az átláthatóságra és az etikusságra.

A leírtak alapján, én az adatgyűjtések következő generációját egy olyan többforrásos panel felállításában látom, ami egyszerre szolgáltat bizonyos időszakonként survey adatokat, és folyamatosan (vagy legalábbis rend-

30 Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és ELTE TáTK

31 Lásd: <https://www.inf.u-szeged.hu/hirek/mask-magyar-adatszolgáltato-kerdoiv>

32 *Application Programming Interface*, az adatszolgáltató által közvetlenül nyitott hozzáférés, amin keresztül tartalmakat lehet elérni/letölteni/módosítani

szeresen) becsatornázza a résztvevők digitális térben keletkező adatait. Google, Facebook, Instagram, Twitter, Spotify – csak néhány olyan nagy szolgáltató cég, ahol folyamatosan gyűlnek a felhasználók adatai. Ezek összegyűrése a megfelelő etikai és adatvédelmi keretek mellett (szigorú felhasználói beleegyezéssel) egy olyan kutatási platformot eredményezne, ami a korábbinál sokkal mélyebb társadalmi diagnózisok felállítását eredményezné, ráadásul reziliens lenne arra is, hogyha bizonyos időszakokban a standard adatgyűjtési protokollok nem működnének. A járványhelyzet jól mutatta, hogy milyen hasznos lehetne egy ilyen eszköz a megfelelő kezekben...

HIVATKOZÁSOK

Freelon, D. (2018) Computational research in the post-API age. *Political Communication*, 35(4), 665–668.

Halavais, A. (2019) Overcoming terms of service: a proposal for ethical distributed research. *Information, Communication & Society*, 22(11), 1567–1581.

KOMORÓCZY GÉZA³³

NEMZETI ELZÁRKÓZÁS, VÁLSÁGOK TÁVLATÁBAN

A válság a történelem nagy hajtóereje. Utána nem lehet ugyanúgy folytatni, mint ahogy előtte volt, mert a válságban az addigi rendszer szétzilálódik, összeomlik. Sok válságot ismerünk a történelemben, sokféle kiutat a válságból. Az óbabylóni Atramhaszisz-eposzban elbeszélte mítosz szerint az első emberek elszaporodása és „lármájuk” miatt Enlil isten éhínséget küldött rájuk, majd dögvéset, végül vízözönt. A vizek levonulása után jött létre a mai emberiség. Octavianus, miután a harctéren minden ellenfelével leszámolt, mint Augustus császár felszámolta a köztársaságot, és egyeduralma alatt konszolidálta a Római Birodalmat. Iustinianus császár korában a bubópestis-járvány, melynek következményeit a Földközi-tenger keleti medencéjében a földrengések is felerősítették, területiális következményekkel járt. A császár nagy jogi, egyházi, politikai reformjai mellett is a Római Birodalom végleg kettészakadt, és két felében a közös hagyományok alapján más-más alakulatok jelentek meg: Keleten autoriter egyház-állam (Bizánc), Nyugaton különböző nyelvű, önálló nemzetek. Hasonló következményekkel járt Európában az első világháború. Összeomlott az Osztrák-Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom, a cári Oroszország. Megvalósult a nagy birodalmak nagyobb népeinek álma, a nemzeti függetlenség: önálló államokat hoztak létre. A világháborút követő válság problémáit autoriter rendszerek próbálták megoldani, Németországban a nemzetiszocializmus, Olaszországban a *fascista* uralom. Állami beruházások, nagy építkezések, csökkenő munkanélküliség mindkét országban; a két rendszer mégsem ugyanaz. Olaszország 1938 előtt nem üldözte a zsidókat, Hitler eleve a zsidók kifosztására, elpusztításukra alapozta politikáját. Mussolini a Földközi-tenger partjai mentén terjeszkedett (Albánia, Etiópia), Hitler – nyugati győzelmein elbizakodva – Kelet-Európában kereste az „életteret”. Ezek a diktatórikus hatalmi válságmegoldások katasztrofális összeomláshoz, világháborúhoz vezettek. Az 1930-as évek gazdasági válságából Roosevelt Amerikája a nagy állami beruházásokkal és főként a világ felé nyitással a demokratikus társadalmi rend alapjait teremtette meg. Hosszú távon (*longue durée*), 1945 után, ez oldotta meg a nyugati világ első világháború okozta válságait. Keleten a szovjet típusú válságmegoldás (végletes gazdasági centralizáció, politikai diktatúra, a nehézipar erőltetett fejlesztése, háborús készülődés) csak prolongálta a válságokat.

A nagy járványok vagy a nagy éhínség-periódusok hatása – a bibliai József-történet hét évétől Szovjet-Ukrajnáig – hasonló a háborúk következményeihez, embervesztésben, a gazdaság összeomlásában egyaránt. Iustinianus, a 14. vagy a 18. század (fekete himlő), az 1830/31. évi koleralázadások óta tudjuk, hogy nincsenek nemzeti járványok, mint az említett évből való gúnydal mondja, a „falu végén a vasvella” soha nem segített. A jelen világjárvány kezelésében a legnagyobb hiba az volt, hogy egyfelől a felkészületlenség, másfelől az információk szándékos visszatartása miatt minden ország kapkodva maga akart védekezni, kimondatlanul vagy kimondva a szuverenitás, a nemzeti elzárkózás jegyében. Magyarországon azt éltük meg, hogy az addig is majdnem-diktatúra pillanatok alatt katonai vagy rendőuralommá alakult át. Felkészületlenség és késlekedés, tétova

³³ Professor Emeritus, ELTE BTK

és téves intézkedések, hazug és pökhendi tájékoztatás, a miniszterelnök primitív magamutogatása, infantilis egyes-szám-első-személyű dicsekedése mellett a kormány – hatályban lévő alkotmányos rendelkezések semmibe vételével, önkényesen elrendelt „rendkívüli állapot” leple alatt – olyan centralizációs törvényeket, olyan jogcsökkentő intézkedéseket fogadtatott el az automata szavazatszedő gépként működő országgyűléssel, amely törvényekben az egyeduralom körvonalai ábrázolódnak. Demokratikus, jogállami kibontakozás esélyei egyelőre nem látszanak. Jön a „vízözön”?

Harminc évvel ezelőtt a Bence György által összehívott *Láttuk-e, hogy jön* gyorskonferencián röpké előadásomnak az volt a lényege, hogy a jövőt soha nem látjuk előre. A bibliai próféciaák rendre visszamenőleges jövőmondások (*vaticinium ex eventu*). Bizonyos extrapolációk lehetségesek: a közgazdászok szeretnek foglalkozni ilyesmivel, de ezek sem predikciók, csak rész-jelenségeket vetítenek ki a jövőbe. Nem érnek sokkal többet, mint egykor az öt éves tervtörvény pontos tervszámai. A hiánygazdaság fogalma akkor terjedt el, amikor a hiánygazdaság rendszere már felbomlóban volt. Nem a történetíró feladata, hogy a rendszer mostani válságából kiutat keressen. Az én személyes optimizmusom abból a történeti ismeretből fakad, sokszor mondtam már, hogy az Asszír Birodalom is megbukott.

A jelen járványban az egészségügyi, gazdasági és politikai válságnak vannak azért tanulságai. A legfontosabb abban áll, hogy az egész világ egyetlen rendszert alkot. A világrendszer, közismert szóval, a globalizáció, nem jelenkori találmány. Az emberiség mindig világrendszerben élt. Népsűrűség, a települések egymástól való távolsága, a kommunikáció eszközei meghatározták ugyan az érintkezés konkrét lehetőségeit a világ különböző pontjai között, de érintkezés mindig volt. Az élelemtermelő létfenntartás a Közel-Keletről mintegy ezer év alatt jutott el Délkelet-Európába. A farmernadrágnak (*blue jeans*) elég volt nyolcvan vagy száz év ahhoz, hogy Kaliforniából elterjedjen a Föld nagy részén. A mostani járványnak alig két hónap is. A politika vagy a bulvár híreiről már aznap vagy néhány napon belül értesülünk a tömegkommunikáció csatornáiból. Az irattárak mélyére rejtett titkosszolgálati iratok Magyarországon harminc éve egykori titkosszolgálati védetségükben rejtőznek, s nálunk most arcátlan titkosítás folyik, a járvány gyors terjedésének heteiben, hónapjaiban eltitkolták vagy eltorzítva közölték az adatokat – de ezek mögött a jogsértések mögött az egyeduralmi rendszer áll. A felülről lefelé, a hatalmi központból kifelé ellenőrzés Magyarországon is él az információszerzés legkorszerűbb eszközeivel, lassan mindenütt, de legalábbis nálunk valósággá válik Bradbury *Fahrenheit 451* (1953) akkor még képzeletbeli (*sci-fi*) világa.

Vakság arra számítani, hogy az embertömegek mozgása feltartóztatható vagy megállítható. A világpopuláció, az egész emberiség egyetlen állatfajhoz (Arisztotelész: *zoon*) tartozik, és a demográfiai nyomást a történelemben rendszerint éhínség, járvány, háború vagy migráció vezette le. Hol a szükség indított kisebb-nagyobb emberi csoportokat új élőhely keresésére, hol a vállalkozó kedvűeket vonzották a jobb lehetőségek. A migráció, a népvándorlások jellemző iránya évezredek óta ez: keletről nyugat felé, délről észak felé. Kevés történelmi kivétel van: az egyik ilyen a késő-középkori zsidó migráció, amely Nyugat-Európából a zsidóüldözések hatására, a korábban kialakult kereskedelmi útvonalak mentén népes, virágzó zsidó községeket hozott létre Kelet-Európában. Az éghajlati változások hatása kevésbé mérsékelhető, lehet, hogy egy több tízezer éves interglaciális periódus felmelegedési szakaszában vagyunk, az emberiség annál inkább befolyásolni tudja az éhínség és a túl-

népesedés súlyos következményeit. Nem biztos, hogy feltétlenül a világ egyik felének kell időtlen időig etetnie a másik felét, de az látható, hogy a fejlettebb országok vagy a nagyvállalatok a gyarmati rendszer felszámolása után is rendszerszerűen kevesebbet osztanak vissza abból, amit a fejletlenebbektől nyersanyagban, munkaerőben, kisajátított területben megszereznek. Talán arányosabban lehetne, arányosabban kellene megosztani a technológiát, tudást, demokratikus kultúrát. A demográfiai nyomást hosszú távon semmi nem tartóztathatja fel, elég, ha megnézzük az egyes országokban, földrészeken a népszaporulat együtthatóit. Minden gyerek öröm, egyenként, és ha megszületnek, föl kell nevelni őket, ez emberi ösztön, melyet a civilizáció jóváhagy és támogat. A második világháború óta erős törekvések próbálják elhárítani a háborúkat, megelőzni a járványokat, e célból jött létre az ENSZ, az Egészségügyi Világszervezet, de a születésszabályozás szabad országban más nem lehet, csak személyes döntés. Ha az emberiség nem érzi úgy, hogy túl sokan vagyunk, vagy ezt az érzést nem tudja humánus szabályozásban artikulálni, nincs más távlati megoldás, mint elfogadni az emberi populáció területi megoszlásának lassú változásait. A menekültek befogadását, beilleszkedésük előzékeny, segítőkész megkönnyítését. Az állami elzárkózás politikájának hiábavalóságát jelzi Sulgi fala a nomádok ellen az i. e. 3. évezred végén Dél-Mezopotámiában, Nagy Sándor legendás fala a Kaspi-tengertől délkeletre, a Csörsz-árok a szarmata korban a magyar Alföldön: mindegyiken át tudtak jutni az állattartó, vándorló népek. A nemzeti elzárkózás ellen az a legfőbb érv, hogy antropológiai értelemben nincs tiszta nép, nincs egyenes vonalú etnikai történelem. A népek mindig is, minden távolságteremtő vagy elkülönítő szabályozás ellenére keveredtek: személy személlyel, szomszéd népek a szomszédokkal, alkalmi vagy tartós érintkezésben, többnyire nem kívánt hierarchikus viszonyban. Az egyre kifinomultabb genetika öröklődési nyomokat kimutat, de a nagyobb közösségek mindenütt vegyes populációt jelentenek. A társadalmak, a nemzetek kisebbségekből tevődnek össze. Az egymás mellett élő emberek sokfélesége érték, a hozott – helybeli ősoktól vagy más térségekből származó – különbségeket az akkulturáció sem tünteti el, mossza össze, a sokféleségben sokféle készség él egyidejűleg, kiegészítve egymást.

Elutasítom a digitális rendőrruralmat, de tudom, hogy számomra is, karantén nélkül is nagy kényelem a digitális rögzítés. Viszont tudom, hogy a legrégebbi mezopotámiai agyagtáblák hatezer éven át megmaradtak. A nyomtatott könyv még nem ilyen idős, és ma az ősnymtatványokat már jellemzően könyvtári digitalizált változatban olvashatjuk, de aki vesztett el komputeréről kéziratos, mint én, az mégis azt gondolja, jobb, ha egy írásmű megvan papíron, nyomtatásban is.

LAKI MIHÁLY³⁴

AHOL ÁLL AZ IDŐ

A nagy társadalmi változások, külső és strukturális sokkok nem ritkán elfedik a makacsul tovább élő folyamatokat, viselkedési módokat, intézményeket és kulturális beidegződéseket. Hogyan hatott a járvány-válság a Fidesz-közi nagyvállalkozók és üzletemberek magatartására, a tulajdonukban levő nagy magánvállalatok, vállalatihálók teljesítményére? Fidesz-közeliek, mert jelen voltak, vannak a Fidesz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben, mert személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival. Kérésükre, biztatásukra üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre. Vagyonuk és befolyásuk kiugróan gyorsan nőtt 2010 után.³⁵

Gyors felemelkedésüket a vállalkozásaiknak kedvező szabályozó-módosítások, szabályozások, állami beszerzések segítették. Előnyükre vált, amikor az állam vagy az önkormányzat nagy mennyiségben Fidesz-közi vállalkozótól vásárolt terméket vagy szolgáltatást. Aránytalanul nagy részét kapták az állami média-hirdetési rendeléseknek, támogatásoknak. Máskor a kormány-közi alapítványok, önkormányzatok, egyesületek az elnyert pályázati pénzeket a Fidesz-közi vállalkozások termékeire és szolgáltatásaira költötték. Növekedési előnyük származhatott az állam vezényelte tulajdonosváltásból, vagy éppen a Fidesz-közi vállalkozó vagyonszerzésének államosításából is. A növekedés fontos forrása volt gyakori részvételük a fejlesztési programokban, beszerzési pályázatokon, vagy a beruházás és építés szabályainak módosítása. A vállalatcsoport viselkedésének meghatározó eleme az erőltetett növekedés, ezen belül a vállalatok és vállalatrészek folyamatos felvásárlása.

A járvány Európába érkezésekor, 2020. márciusának első napjaiban a Budapesti Értéktőzsdén zuhanni kezdtek a részvényárak. A BUX-index március 20-án a két héttel korábbinak a 71,5 százalékára esett. A Mészáros Lőrincchez köthető legnagyobb Fidesz-közi vállalatcsoportot az átlagosnál is érzékenyebben érintette az áresés: az Appeninn részvényük a két héttel korábbi ár 56, az Opus nevű pedig annak 65,9 százalékáért kelt el. A szakértők szerint ezt a fejleményt az magyarázza, hogy a járvány-válság által erősen érintett termékek és szolgáltatások – vendéglátás, turizmus, építőipar – viszonylag nagy hányadban szerepeltek a két alap részvényportfóliójában. A következő hetekben megállt a részvényárak esése. A BUX-index elindult felfelé, 2020. április 20-án már 74,3 százaléka volt a március 4-i értéknek. A Mészáros részvények az átlagosnál jobban teljesítettek: az Appeninn a március 4-inek 78, az Opus pedig 85 százalékára kúszott vissza.

A fordulat fontos oka, hogy néhány történet és piaci tranzakció láttán a részvénypiac szereplői és az érdeklődő közönség megértették, hogy a járvány előtt indított, a Fidesz-közelieknek előnyös akciók a COVID-járvány első hónapjaiban folytatódtak. A Mátrai Erőmű újraállamosítása, amely még a járvány előtt kezdődött,

34 Professor Emeritus, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet

35 Laki Mihály: A Mészáros vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közi vállalkozások és vállalkozók működéséhez. Közgazdaság 2019/9-10. sz. 65–100. oldal.

folytatódott és jelentős bevételhez juttatta a vállalatcsoportot a járvány első heteiben.³⁶ Ugyanez a sorsa számos átlapoló-folytatódó projektnek: autópálya-építéseket, vasút-villamosítási projekteket nyertek el ezekben a hetekben a Mészáros-cégek és a velük társult Fidesz-közeli vállalkozók. A több, korábban meghirdetett beszerzési pályázat, beruházási tender számukra kedvező eredményhirdetésére is a járvány első heteiben került sor.³⁷ Mindez azt jelezte a közvélemények és a részvényeseknek, hogy a magyar kormány céljai és fontossági sorrendjei nem változtak. A derűlátást növelték a járvány heteiben meghirdetett állami megrendelési pályázatok. A tatabányai új sportcsarnokot például Mészáros egyik vállalata építi.³⁸ A Mészáros-Tiborc csoport 2 milliárd forintnyi állami pénzt kap balatoni kikötők építésére. Az egyik salátatörvény tartalmazza az 590 milliárd forintos Budapest-Belgrád vasútvonal beruházást, amelynek építését ugyancsak a Mészáros-csoport nyerte. A vállalatcsoport folytatja a vállalatok felvásárlását is.³⁹ És a Fidesz-közeli vállalatokra szabott szabályozási előnyök sem hiányoznak. Egy kemping újjáépítésének kivételes pénzügyi támogatása,⁴⁰ vagy annak kinyilvánítása, hogy egy lakópark építése kiemelt nemzetgazdasági érdek (jelentős szabályozási előnyökkel)⁴¹ ugyancsak azt jelzi, hogy a politikai támogatásban részesülő vállalatok előnyei nem csökkentek, inkább nőttek a járvány első hónapjaiban.

Esetünkben a sokk ellenére nincs változás, a show folytatódik. Az előrejelzés ilyenkor sem könnyű. Kifutó jelenségről van-e szó, vagy marad velünk? Ha marad, akkor növekszik vagy csökken a súlya, gyakorisága, jelentősége a gazdaságban vagy a társadalomban? Nem tudom, nem merem tudni. A predikciós képességeim sajnos rendkívül gyengék – csak irigylem azokat, akik sok éve megmondták, mi történt, történik és fog történni hamarosan.

36 Lásd: <https://merce.hu/2020/03/26/lezarult-az-matrai-eromu-adasvetele-17-milliardert-vasaroltuk-vissza-meszaros-lorinctol/?fbclid=IwAR2SXrYFgvr-z-IGqEkd4cOLzSvffFWKU1CD87JwpATON29es9XyoFhi97A>

37 Lásd: <https://www.civilhetes.net/a-jarvany-arnyekaban-100-milliardnyi-kozbeszerzest-huzott-be-meszaros-lorinc-es-uzletikore?fbclid=IwAR3dVDqlW0x-IOUgFdromWk4jI3soR4yq9mZTCSUKUEibb0kPbl8og99xUY>

38 Lásd: <https://168ora.hu/itthon/sportcentum-alapkoletete-tatabanya-fejer-bal-zrt-meszaros-lorinc-19381092?fbclid=IwAR0ZHF5eP0dS6mEKaG7MKkq0qGnDopWGG5CM0xD6YavdJATx8PicjU-KFvc>

39 Lásd: https://index.hu/gazdasag/2020/04/15/meszaros_lorinc_akos_etterem/

40 Lásd: <https://24.hu/fn/gazdasag/2020/04/28/balatonfured-kemping-egyedi-tamogatas-balatontourist-meszaros-lorinc/?fbclid=IwAR2aT5TCsOPBHPjr0X9O7gRKe0nUUWivXrGODRn60XYljPuqefLLM5fW008>

41 Lásd: https://index.hu/gazdasag/2020/04/30/nemzetgazdasagi_erdek_lett_tiborc_es_meszaros_uzlettarsanak_lakoparkja/

LAMM VANDA⁴²

Meggyőződésem szerint a mostani járvány hatásai pillanatnyilag még felmérhetetlenek.

Néhány észrevételt azért megpróbálok leírni, mégpedig:

Általában nem vagyunk felkészülve járványok, természeti, ipari katasztrófák stb., bekövetkezte esetén követendő magatartásra, főleg arra, hogy mik a legsürgősebb intézkedések. Erre jó példa, hogy itthon is egyfajta vita indult politikusok között, sajtóban stb., hogy szükséges-e bezárni az iskolákat, vagy sem. Holott ez – álláspontom szerint – nem lehet vitakérdés, az iskolai bezárások mellett és ellen érvek hozhatók fel, a lényeg azonban az, hogy közegészségügyi szempontból szakmailag indokolt-e a bezárás, vagy sem. Ugyanez más intézkedésekre is vonatkozik.

Magyarországon a közoktatás terén elrendelt intézkedések egyáltalán nem számoltak sem a tanárok, sem pedig a diákok informatikai ismereteivel, a szükséges informatikai eszközökkel való ellátottságukkal, különösen vonatkozik ez a szegényebb rétegek gyermekeire. Az utóbbiaknál nemcsak az eszközök hiánya jelentett problémát, hanem az is, hogy legyen az otthonukban áram, illetve az, hogy a kártyás előfizetésükbe beleférjen a megnövekedett áramfogyasztás.

Éppen ezért az állam köteles a közoktatásban résztvevő tanulókat ingyenesen megfelelő számítástechnikai eszközökkel ellátni. Ma már a számítástechnikai eszközök az oktatásban ugyanolyan elengedhetetlenek, mint 100 évvel ezelőtt a füzet és a ceruza.

Minden jel arra mutat, hogy az online oktatás – számos ok miatt – a tanulók jelentős részénél lemaradást fog eredményezni. Szükséges lenne olyan oktatási programok kidolgozása, amelyekkel ezek a lemaradások behozhatók.

A nemzetközi és a belső jogi dokumentumokban a különleges jogrendre, vészhelyzetre stb., vonatkozó szabályok átgondolandók, különös tekintettel az ilyen helyzetekben szükséges intézkedések emberi jogi vonatkozásaira.

Számolni kell azzal, hogy a jövőben a szakmai rendezvények igen jelentős részét online fogják megrendezni. Máris tapasztalható, hogy kormányközi nemzetközi szervezetek, de nemzetközi tudományos szervezetek is támogatják az online rendezvényeket, miután ezek olcsóbbak, a résztvevők rövidebb ideig vannak távol a napi munkájuktól, kevesebb szervezést igényelnek, stb. Az online rendezvények egyik sajátossága, hogy nincs lehetőség a személyes beszélgetésekre, tájékozódásra, ami a kapcsolatok építése szempontjából fontos lehet. Érdemes lenne gondolkodni azon, hogy az online rendezvények ezen hátrányait miképpen lehetne kiküszöbölni.

42 Professor Emerita, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, az MTA rendes tagja

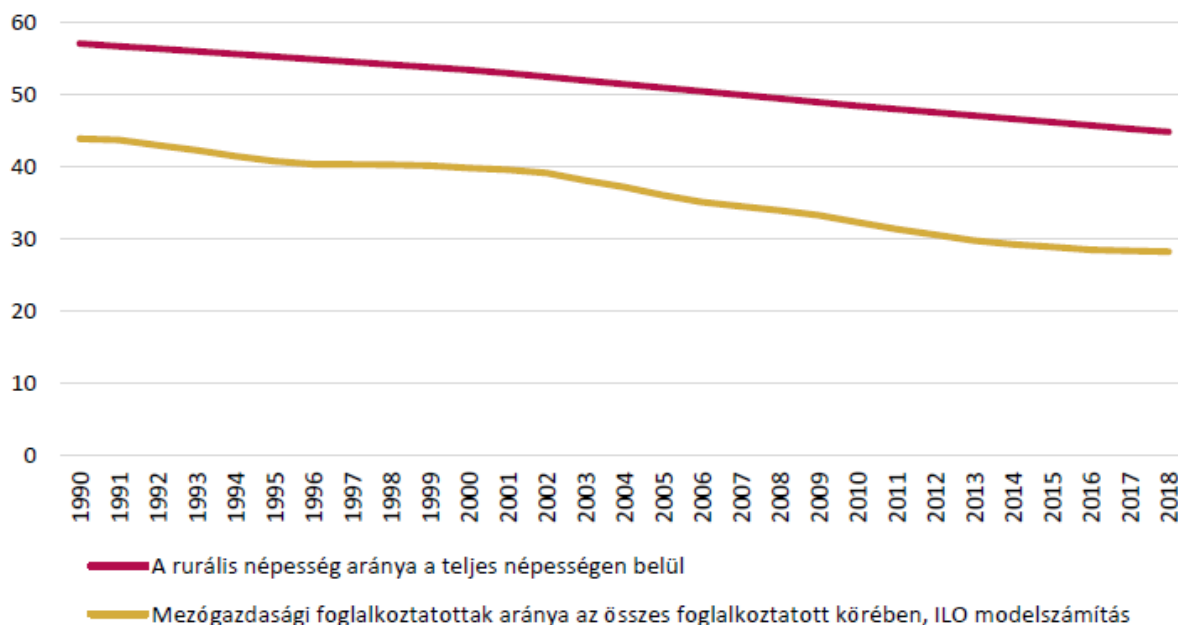
MELEGH ATTILA⁴³

MIÉRT FOG MÉG TÖBB POLITIKAI DEMOGRÁFIAI FESZÜLTSEGET EREDMÉNYEZNI A COVID JÁRVÁNY?

MEGJEGYZÉSEK A GLOBÁLIS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTÉR KAPCSÁN

Az egyre rohamosabban növekvő idős népesség, az idős eltartottak ellátása igen komoly gondozási terheket ró a fiatalabb korosztályokra mind a munkatermelékenység, mind a gondozási feladatok terén. Ez különösen így van, ha az állami redistribúció mértéke globális szinten közben nem nő már hosszabb ideje, amely szint stagnálására Böröcz (2016) hívta fel a figyelmet a munkával kapcsolatos járulékok alapján. Politikai demográfiai szempontból jól jelzi a feszültségeket, hogy a népesség öregedése idején az adójövedelmek aránya vagy éppen az egészségügyi kiadások szintjét jelző elosztási arányok nem változnak, miközben az egy főre jutó egészségügyi kiadások egyre nagyobb ütemben nőnek. Sőt az utóbbi időszakban jobban nőnek, mint az egy főre jutó gazdasági jövedelmek legalábbis a 2000-es évektől, amely időszaktól kezdve adataink vannak globális szinten (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Az egy főre jutó egészségügyi kiadások és gazdasági jövedelmek változása 2000–2017 (2000=100%)

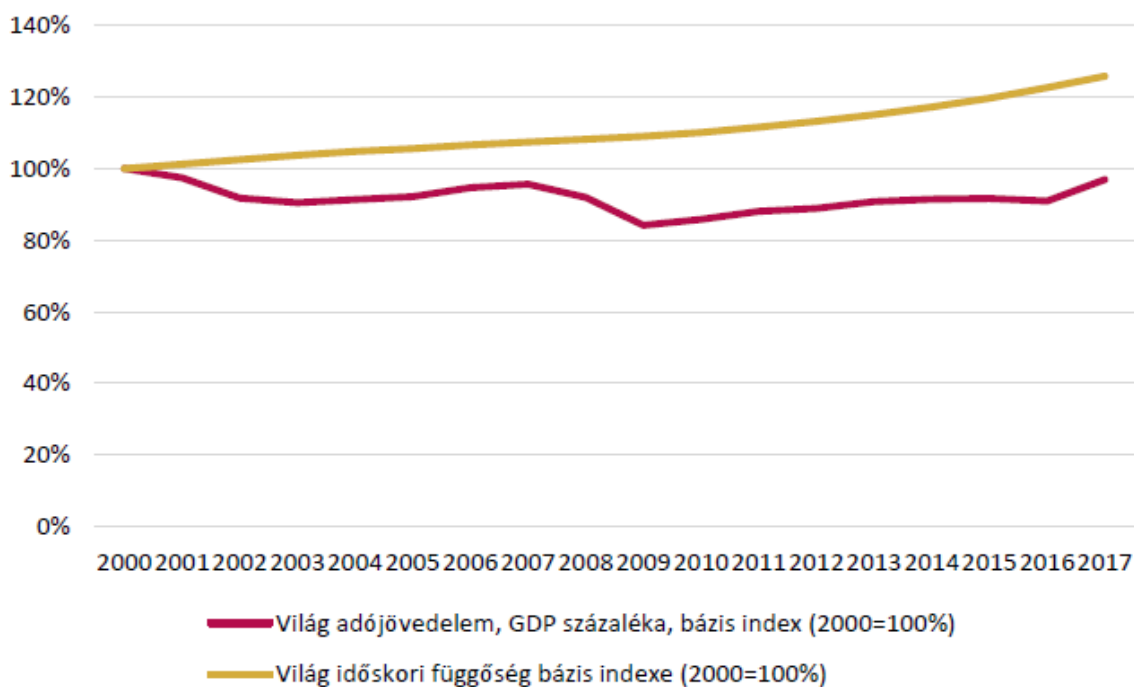

2000 és 2017 között az egy főre jutó gazdasági jövedelmek növekedése 20 százalékponttal elmaradt az egy főre jutó egészségügyi kiadások növekedésének ütemétől, amely utóbbi kategória nem tartalmazza az épületekkel kapcsolatos, a gépészeti informatikai és rendkívül járványügyi kiadásokat. Mindeközben a népesség idősödésével együtt a GDP-hez viszonyított adójövedelmek aránya (a redistribúciós szint) nem változott, sőt tulajdonképpen némileg visszaesett (lásd a 2. ábrát). Ez pedig azt jelenti, hogy az egy főre jutó egészségügyi

43 Budapesti Corvinus Egyetem és Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet

kiadásokhoz szükséges jövedelem vagy extra magánforrásból keletkezett (saját jövedelmeinkből egyre nagyobb hányadban vásárolunk ilyen szolgáltatásokat), és/vagy a nem egészségügyi redisztribúciós költségek aránya az adott országban visszaesett és így közösségi pénzből költöttünk többet erre a célra egy főre jutóan. Ez az átrendeződés pedig a szociális és egészségügyi javakért folytatott piaci és jóléti versengés növekedését kellett, hogy jelentse. És ez a feszültség mind az államok mind pedig polgáraik szempontjából fontos lehetett.

2. ábra. Elosztási arányok és az időskori eltartottsági szint változása 2000–2017 (2000=100%)

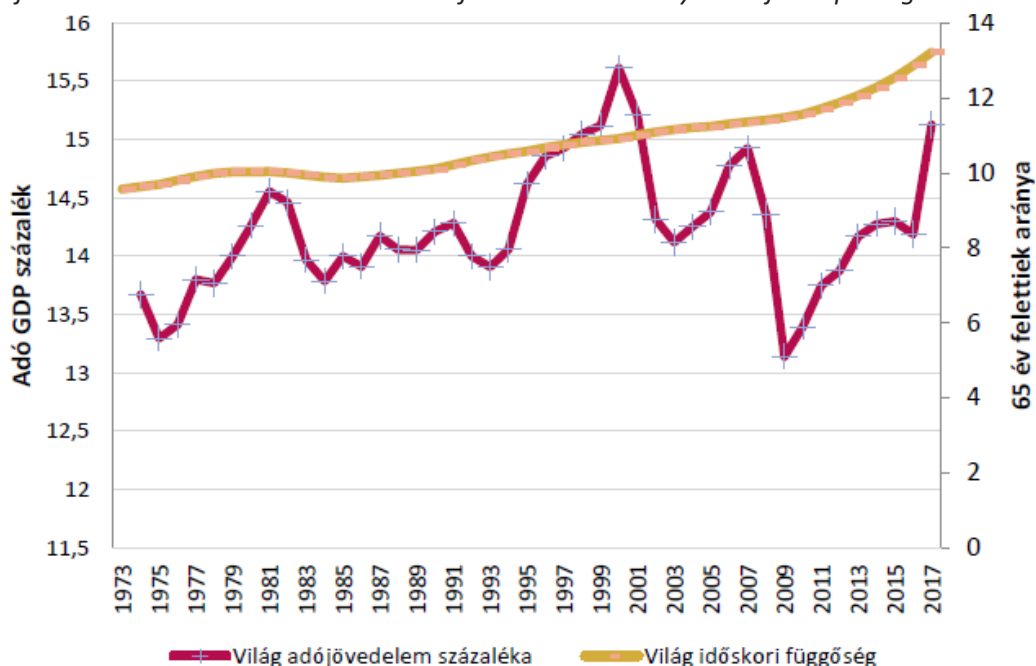

Forrás: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

Globális szinten tehát az idős népesség és az egy főre eső egészségügyi kiadásoknak a gazdaság bővülését meghaladó növekedését 2000 után nem követi az adójövedelem arányában mutatkozó redisztribúciós szint növekedése. Ha egy ennél hosszabb időtávot veszünk alapul és a globalizációs nyitás előtti időszakot is szemügyre vesszük, akkor látható, hogy ez a feszültség a kilencvenes évektől, azaz az öregedés felgyorsulása közben vált élesebbé (lásd a 3. ábrát). Az időskori függőség szintje 9,5 százalékról megnőtt 13,2 százalékra 1973 és 2017 között. Az adójövedelmek aránya mindvégig a 14 százalékos szint körül oszcillál. A 2000-es és a 2010-es években egy komolyabb hullámvölgy figyelhető meg, ami csak 2015 ugrott vissza a kilencvenes évek közepi elosztási szintre, amikor vissza megemelkedett a 15 százalékos szintre.

A 2010-es évekig a világ népessége kisebb tempóban öregedett az egy főre jutó GDP növekedéséhez képest, azaz az elosztási arányok stabilitása mellett is elvileg egyre bővülő források álltak rendelkezésre az időskori ellátás állami és piaci költségeire. A 2010-es évektől viszont az időskori eltartottság arányainak növekedése már gyorsabb, mint a gazdaság népességarányos bővülése. Ez pedig új, a szociális és egészségügyi ellátás szempontjából feszültebb szakasz beköszöntét jelentheti már globális szinten is, ahol ez a folyamat még igen lassú a hosszabb ideje alacsony termékenyséű térségekhez képest. És e probléma halmaz több szempontból is migrációs tényező lehet. Egyrészt a migránsok törekedhetnek jóléti szolgáltatások vándormunkabérből való

3. ábra. Adójövedelem a GDP %-ában és a 65 éve felettek %-os aránya a teljes népességen belül 1973–2017

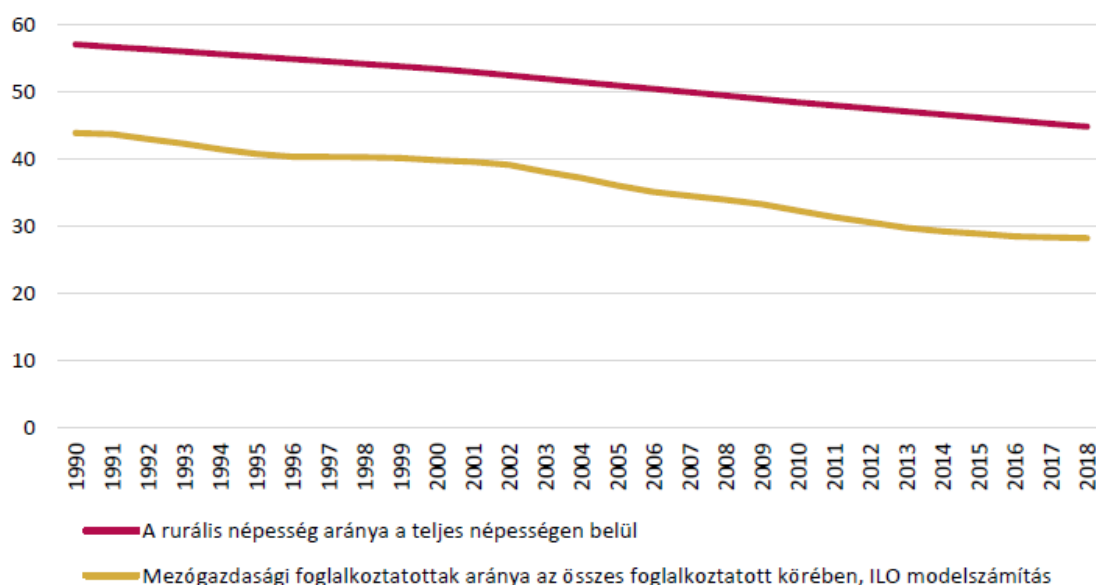

Forrás: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

megvásárlására vagy jóléti rendszerekbe való belépésre, akár éppen a migráció révén. Kiépült jóléti rendszerekkel rendelkező államok kereshetik a bevándorlókat, akik munkajáruléjuk révén javítják a szociális és egészségügyi igények és a közkiadások megbomló egyensúlyát, illetve védhetik polgáraikat, akik erősen félnek a „jóléti migránsoktól” és a közöltségek illetén megugrásától, attól függetlenül, hogy a bevándorlók megbontják-e ezeket az egyensúlyokat.

4. ábra.

A rurális népesség arányának és a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának változása 1990–2018

Forrás:

<http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>, International Labour Organization, ILOSTAT adatbázis.

Különösen élessé válhat ez a feszültség az állami redistribúció szintje és az idősödési arányok változása következtében miután Hobsbawm (1994: 289) szavaival a „parasztság halála” és az agrár alapú társadalmi rendszerek háttérbe szorulása jelentősen visszaveti a társadalmilag intézményesült, családi alapú és nem a piaci szolgáltatások megvásárlásán alapuló idősellátás súlyát. Ez alatt az idősök családon belüli közvetlen élelmiszerrel, anyagi javakkal való ellátását, gondozását érthetjük, szemben az állami és piaci egészségügyi és szociális ellátások, beleértve a helyi vagy bevándorló idősgondozók megvásárlását. Ez a váltás, ennek a formának a háttérbe szorulása az emberiség történelmének az egyik legjelentősebb legújabb kori átalakulása, amely a globalizáció korában vált döntő momentummá.

Mint a (4. ábrán bemutatott) világbanki adatokból is látható a rurális népesség a történelemben először ebben az időszakban vált kisebbséggé a városi népességhez képest, illetve a mezőgazdasági foglalkoztatottság súlyának huszadik század közepi megroppanása rohamos tempóban folytatódott a globalizáció korában, és mára már globális szinten is 30 százalék alá esett. Ez pedig azt jelenti, hogy az idősödéshez köthető ellátási terhek egyre inkább piaci és állami redistributív rendszerekben kell, hogy megoldódjon szemben a történelmileg oly fontos falusi-családi rendszerekkel (Laslett 1995, Hobsbawm 1994).

Mindeközben a családon belüli szociális anyagi juttatások (transzferek) is veszélybe kerülhetnek: Lee és Mason megállapítása szerint az „idősödés a transzfer rendszerek mindegyikét meg fogja terhelni és a családon belüli támogatási rendszer éppannyira sérülékeny, mint a közösségi ellátási rendszer, sőt bizonyos tekintetben még inkább törékennyé válik” (2011: 28). És történik mindez éppen abban a korban, amikor az elmúlt évtizedekben élvezett demográfiai előnyök lassan eltűnnek. A termelők és a fogyasztók effektív száma közötti ún. támogatási arányok, a demográfiai osztalékok javulása Európában, Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában már megszűntek a 2000-es években. E fordulat pedig Latin-Amerikában most zajlik, illetve a következő évtizedben fog bekövetkezni, míg Afrikában ez jóval későbbre tolódik (Lee–Mason 2011).

Tehát a demográfiai átalakulás, az idősödés miatt globális szinten is növekedhet az állami és nem állami időskori és ellátási szolgáltatásokért folytatott verseny az adott gazdasági rendben belül, és ez már közvetlenül is befolyásolhatja a politikai demográfiai vitákat. Az adott demográfiai átalakulás ugyanis paradox problémákhoz vezethet el. Egyszerre állhat elő az a helyzet, hogy a gazdagabb országok idősödő népessége egyre inkább igényli a migráns háztartási munkát saját ellátása érdekében (különösen, ha az állami jóléti szolgáltatások jövedelemarányos nem bővül, vagy éppen csökken), illetve felléphet az igény, hogy munkaképes korúak és az időskorú eltartottak közötti arányt bevándorlás révén javítsák, amennyiben a termékenység javulása vagy a piaci eszközök igénybe vétele (megtakarítás, egyéni-családi jövedelem átcsoportosítás) nem kielégítő. Mindeközben a befogadó társadalmak egyre növekvő mértékben el is utasíthatják ezen bevándorlókat, amennyiben a külföldi háztartási alkalmazottak, a bevándorlók kérnek, vagy akár csak kérhetnek az állami járadékokból és a helyi erőforrásokból (Dancygier 2010, Melegh et al. 2018). Sőt maguk a bevándorlók is egyre inkább törekedhetnek arra, hogy belépjenek gazdagabb országok ellátó rendszerébe miután saját időskori „ellátásuk” is veszélybe kerülhet a globális társadalmi és demográfiai átalakulás következtében. A családi gazdaságokon alapuló rendek végleg megrokkantak (pl. az ültetvényes gazdálkodáshoz szükséges földrablás, vagy a szabad kereskedelem bővülése miatt) és a közösségi szociális ellátó rendszerek nem vagy csak töredékesen alakultak ki (Lee-Mason 2011). A

családi ellátó rendszerekben jelentkező feszültségeknek, a gazdasági okokon kívül vannak demográfiai okai is. Ugyanis a magas gyerekszámhoz kapcsolódó „tradicionális családon” belüli idősellátás a világ szegényebb társadalmaiban azzal is megroppant, hogy a világ nagy térségeiben lecsökkent a gyerekek száma. E változás sor egyrészt kikényszerítheti univerzálisabb jóléti idősellátó rendszerek kiépítését, illetve éppen a közösségi ellátási rendszer megjelenése és az iskolázottság növekedése lehet az egyik oka a termékenység további hosszú távú csökkenésének (Caldwell 2006). Tehát globálisan egyre tömegesebb lehet egy széles körű, államilag is garantált egészségügyi és időskori ellátás iránti igény még azon szegényebb vagy a globális átlag körüli jövedelemszinttel rendelkező államokban is, ahol ezek a rendszerek mindezidáig nem, vagy csak töredékesen épültek ki. Nos éppen ezen vitáktól leszünk hangosak az elkövetkező időkben és a járvány csak emelte a tétet.

HIVATKOZÁSOK

- Böröcz J. (2016) Global Inequality in Redistribution, *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 2(2), 57–83.
- Caldwell, J. C. (2006) *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer.
- Dancygier, R. (2010) *Immigration and Conflict in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1994) *Age of extremes. The short twentieth century 1914–1991*. London: Abacus.
- Laslett, P. (1995) Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past. In D.I. Kertzer – P. Laslett (szerk.) *Aging in the Past. Demography, Society, and Old Age*. Berkeley – Los Angeles London: University of California Press, 3–68.
- Lee, R. – A. Mason (2011) *Population Aging and the Generational Economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Melegh, A. – Gábrriel D. – Gresits G. – Hámos D. (2018) Abandoned Hungarian workers and the political economy of care work in Austria. *Review of Sociology of The Hungarian Sociological Association* 28(4), 61–88.

MESSING VERA⁴⁴

A COVID-19 JÁRVÁNY ÉS AZ OKTATÁS

A koronavírus járvány és annak következtében a kényszerű home-schoolingra való átállás merőben új helyzetet teremtett az oktatás összes szereplője számára. Egy pedagógusok körében végzett gyors minikutatással igyekeztünk felmérni azt, hogy hogyan alkalmazkodtak az új helyzethez a tanárok, mekkora lemorzsolódást érzekeltek tanulóik körében, és honnan kaptak segítséget az alkalmazkodáshoz. A kutatás legfontosabb megállapítása számomra talán az, hogy a járvány, illetve az annak nyomába fellépő kényszerű változások felszínre hozták a közoktatás évtizedes hiányosságait, adósságait: a lexikális tudást forszírozó és az egyéni nem-lexikális készségeket, kreativitást háttérbe szorító oktatási módszerek alkalmatlanságát, az oktatás minőségének egyenetlenségét és a társadalmi egyenlőtlenségek felerősítését. Ezzel egyidőben a járvány okozta kényszerű alkalmazkodás a megújulás és az innováció terepévé is vált; tanárok tömegei tanultak meg új eszközöket, kommunikációs csatornákat és kényszerültek az oktatás formai és tartalmi megújítására. Hogy hosszú távon melyiknek lesz maradandó hatása, majd csak egy-két év múlva láthatjuk.

A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeket is oktató pedagógusok által megválaszolt online survey, valamint kiegészítő interjúk legfontosabb megállapításai az alábbiak voltak:⁴⁵

- A leghátrányosabb helyzetű gyerekeket oktató iskolák harmadában a gyerekek több mint fele lemorzsolódott a digitális oktatásra való átállás során. A lemorzsolódás minimális volt a hátrányos helyzetű gyerekeket nem, vagy csak kis arányban oktató iskolák körében.
- A lemorzsolódás területileg is jelentős különbségeket mutat, és ez nem kizárólag a hátrányos helyzetű gyerekek arányával magyarázható. Baranya és BAZ megyében hasonlóan magas a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek aránya a válaszoló pedagógusok iskoláiban, ellen ellenére Baranyában alig jeleztek jelentős mértékű lemorzsolódást, míg BAZ megyében jelentős volt a magas lemorzsolódási arányú iskolák száma.
- A lemorzsolódás legfőbb oka a megfelelő infrastruktúra (számítógép- és internetes hozzáférés) hiánya az otthoni környezetben, de fajsúlyos volt a tanulásra alkalmas tér hiánya, az önálló tanulás készségének hiánya, valamint az, hogy a szülők nem tudták érdemben segíteni gyermekeiket. Sokan egzisztenciális okokat is említettek (a nagyobb gyerekeknek be kellett kapcsolódni a jövedelem nélkül maradt családok fenntartásával kapcsolatos tevékenységekbe, a házimunkába, kisebb testvérek támogatásába).
- A tanulás módszertanának hiánya nagymértékben hátráltatta a gyerekeket az önálló tudáselsajátításban: a válaszadók döntő többsége szerint jellemző, hogy a diákok nem tudják önállóan értelmezni a feladatokat és tudnivalókat.

⁴⁴ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

⁴⁵ <https://qubit.hu/2020/05/12/igy-tunnek-el-a-magyar-kozoktatasbol-a-hatranynos-helyzetu-es-roma-gyerekek-a-jarvany-idejen>
A kérdőívet két hét alatt 425 pedagógus töltötte ki. A minta nem reprezentatív, erre az online platform és az idő rövidsége miatt nem is volt lehetőség.

- A legfontosabb kommunikációs csatorna a Messenger volt, és a legkevésbé használt az e-mail. A digitális oktatás tartalmát tekintve a legfontosabb forrás az internet, illetve a közösségi média szakmai csoportjai, miközben az állami tartalomforrásokat nagyon kevesen tudták érdemben használni. A pedagógusok első sorban saját közösségeiktől (iskolai és iskolán kívüli kollegáiktól) kaptak támogatást, hogy megküzdjenek a távoktatás kihívásaival, míg a fenntartó még a családtagoknál és ismerősöknél is kevésbé bizonyult partnernek.
- A kérdőívre válaszoló tanárok válaszaiból kiderült, hogy bár a központi, fenntartói támogatás meglehetősen korlátozott volt, a tanárok meglehetősen innovatívan és különböző eszközöket, platformokat, módszereket kombinálva próbálják meg megoldani az oktatást.
- Minden mérőszám azt mutatja, hogy a hátrányos helyzetű és roma tanulókat nagy számban oktató iskolák sokkal nehezebb helyzetben voltak. Itt volt a legmagasabb a lemorzsolódás, az itt tanító pedagógusok kapták a legkevesebb támogatást, miközben nekik volt a legnehezebb az amúgy is tanulási és egzisztenciális nehézségekkel küzdő gyerekek megtartása. Sok helyen elengedték a gyerekek kezét, de sokan heroikus küzdelmet vívtak: ha kellett Messengeren, ha kellett telefonon, és ha kellett papíron küldték a tananyagot, a feladatokat, kommunikáltak a diákokkal. Ezek azonban mind egyéni erőfeszítések, az adott személy motívumait, odaadását és nem utolsósorban anyagi lehetőségeinek függvénye (hogy mást ne említsünk, a telefon- vagy internetszámla a pedagógusok egyéni büdzsáját terhelte).

A legfontosabb megállapítások mind egy irányba mutatnak: a COVID-19 járvány és a nyomában fellépő intézmény-bezárások rávilágítanak és tovább erősítik a magyar közoktatás évtizedes gyengeségeit, hibáit. Első sorban a szélsőséges egyenlőtlenségeket. A magyar oktatás régóta nem esélykiegyenlítő, hanem ellenkezőleg: felerősíti a gyerekek otthonról hozott egyenlőtlenségeit. Az első, és nem teljes körű eredmények alapján az látható, hogy a digitális oktatásra való átállás során a leghátrányosabb helyzetű gyerekek, illetve az őket oktató iskolák szenvedték el a legmagasabb lemorzsolódást, és ezek azok az iskolák, ahol legkevésbé tudtak oktatni; távoktatás helyett legfeljebb táv-házifeladatok és táv-tananyagok voltak. A COVID járvány és a nyomában hirtelen felálló digitális oktatás minden gyereket, tanárt és szülőt nehéz helyzet elé állított. Míg az átlagos családok valamelyest képest voltak ellensúlyozni az oktatás csökkentett tartalmát és minőségét, meg tudták teremteni – legalább részlegesen – a technikai feltételeket otthonaikban, a hátrányos helyzetű családok erre sokkal kevésbé voltak képesek: a szakadék tovább nőtt.

A távoktatás előhozta azt a módszertani problémát is, hogy a magyar közoktatás nem tanít meg önállóan tanulni. Ez most nagyon komoly nehézségeket okozott: a távoktatás csak akkor működik, ha a diákok legalább minimális szinten képesek önálló munkára, tanulásra és a feladataik önálló menedzselésére. A digitális oktatásra való átállás továbbá erősen felszínre hozta a közoktatásnak azt a sajátosságát, hogy az egyedülálló centralizáció ellenére annak minősége, alkalmazkodóképessége nagyrészt esetleges: szinte kizárólag az egyes tanárok (és esetlegesen iskolaigazgatók) szakmai képességein és alkalmazkodóképességén múlik, hogy a digitális oktatás egy új minőséget hozott az oktatásba, vagy nyögvenyelős távoktatást (vagy inkább táv-házifeladatokat) eredményezett, elveszítve a gyerekek jelentős részének figyelmét vagy akár jelenlétét.

MESSING VERA – SÁGVÁRI BENCE⁴⁶

MI LESZ VELED, EMPIRIKUS TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

A koronavírus járvány, amelynek negyedik hónapját éljük Budapesten, valóban fenekestül forgatta fel életünket, munkánk kereteit, kapcsolatainkat és hát a szakmánk pillérét képező empirikus kutatás alapjait is. A járvány az első fellángolás után épp visszavonulót fújt, de minden bizonnyal visszatér még az idén, ezért érdemes végiggondolni, hogy hogyan hatott a járvány a szociológiára, hogy tudtunk hozzá alkalmazkodni, és milyen hatások valószínűsíthetőek hosszabb időtávban.

Szinte nincs olyan területe a társadalomtudománynak, amelyet ne érintett volna mélyen a koronavírus-járvány: jelentősen korlátozta a kutatások mozgásterét, miközben pont most lett volna különösen fontos, hogy képet kaphassunk arról, hogyan hat a járvány által kikényszerített társadalmi távolságtartás társadalmunkra. A társadalomtudomány számára a legjelentősebb korlát az empiria hiánya, vagyis, hogy nem tudjuk előben kutatni a társadalmat. Nem, vagy csak nagyon korlátozottan tudjuk elérni és megkérdezni az embereket a korábban alkalmazott módszertani tárház segítségével arról, hogy hogyan élték meg a válságot, hogyan hatott a jelenükre és a kilátásaikra, hogyan próbáltak meg alkalmazkodni, milyen megküzdési stratégiákat alkalmaztak, hogyan változott a családi életük, kapcsolataik, munkakörülményeik, megélhetésük, gyermekeik oktatása, a családon belül betöltött szerepek megoszlása – hogy csak a legfontosabb kérdéseket vessük fel. Nem tudtunk a hagyományos és módszertanilag verifikált módokon sem interjúkat készíteni, sem survey kutatást végezni, miközben égető szüksége lenne társadalmunknak (és a döntéshozóknak) ezen információkra: hol és hogyan lehet, érdemes beavatkozni. Az empirikus módszertant alkalmazó társadalomtudományi kutatás számára felmerülő dilemmákat az egyik legnagyobb európai összehasonlító survey kutatás a *European Social Survey (ESS)* kapcsán próbáljuk meg összefoglalni. Igyekszünk röviden vázolni azokat a megoldási javaslatokat is, amelyek a márciustól júniusig tartó időszak közös gondolkodása során felmerültek, és amelyek azt szolgálják, hogy a megváltozott körülmények között is fenntartsuk a több, mint százezer felhasználót szolgáló és több száz tudományos publikáció forrásaként használt, időben és térben is összehasonlító európai kutatási infrastruktúrát, úgy, hogy a magas módszertani sztenderdjei ne sérüljenek. *Mission (im)possible! (?)*

Februárban az ESS-nek, csakúgy, mint minden survey módszertannal operáló kutatásnak szembesülnie kellett azzal, hogy nem lehet kérdezőbiztosokat terepre küldeni és – az elmúlt közel 20 évben az ESS-ben (is) alkalmazott – hagyományos személyes megkérdezés módszerével kérdőíves kutatást készíteni. Magyarországon, csak úgy, mint Európa államainak többségében, egyik napról a másikra minden *face-to-face survey*, illetve kvalitatív kutatás leállt, nemcsak a társadalomtudományi célú, hanem a kereskedelmi vagy a politikai közvéleménykutatások világában is. Sok területen hibernálódtak kutatások a piaci bizonytalanságok miatt, míg máshol éppen azonnali visszajelzésre lett volna szükség arról, hogy a járvány hogyan változtatta meg az emberek mindennapi életét, fogyasztói szokásait, attitűdjeit. A személyes megkérdezések ellehetetlenülése így gyors

46 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, és TK Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport

alkalmazkodásra kényszerítette a kutatócégeket. Az egyéni és fókuszcsoportos interjúk hirtelen átkerültek az online videókonferenciák világába, és megsaporodtak a telefonos és webes lekérdezések.

Ami a személyes interjúkat illeti, ott mondhatnánk, hogy rendben, leállt az élet, ez is egy olyan dolog, ami leállt; majd újra indul. Csakhogy az újraindulás egyáltalán nem evidens. Még ha a kijárási korlátozásokat fel is oldják (az ESS esetében szeptemberig mind a 31 résztvevő országban), akkor is kérdés a járvány visszatérésének időpontja. Abban ugyanis megegyeznek a járványügyi előrejelzések, hogy lesz a járványnak egy második (vagy akár harmadik) hulláma, de senki nem tudja megjósolni, hogy az mikor fog bekövetkezni és mennyire lesznek súlyosak a következményei. További problémát jelent, hogy a survey kutatások teljes leállása az elmúlt hónapokban jó eséllyel szétzilálta a survey terepmunka szervezeti hátterét: a kérdezőbiztosok, akik jellemzően egyéni vállalkozóként több cégnek dolgoznak párhuzamosan, az állandó megbízások és jövedelem hiányában válság-üzemmódra váltottak, és emiatt egyáltalán nem biztos, hogy a járvány után ugyanazokkal és ugyanúgy lehet folytatni a munkát. A legnagyobb problémát azonban az jelenti az ESS – és a survey kutatások jövőjének szempontjából általában is –, hogy a személyes megkérdezésekben a válaszadási hajlandóság várhatóan jelentősen bezuhan. Európa minden országában tapasztalható évtizedes tendencia az, hogy az emberek egyre kevésbé szeretnek kérdőívekre válaszolni. Jelenleg Európa országainak többségében az emberek 40–45%-a válaszol a személyes megkereséssel kért kérdőíves kutatásokban. A járvány várhatóan negatívan érinti majd a válaszadási hajlandóságot, ráadásul nem is kiegyensúlyozott módon: az idősek, különösen a városi környezetben élők között várhatóan sokkal nagyobb mértékben fog növekedni a válaszmegtagadás, mint a fiatalok körében. Tehát, még ha nem is látunk majd drasztikus csökkenést a válaszadásban az év második felében, akkor is várhatóan tovább fog nőni az aszimmetria a különböző társadalmi csoportok elérésében. Nehéz ma még megmondani, hogy kik lesznek azok, akik a vélt vagy valós fertőzésveszélyre hivatkozva nem szeretnék kérdezőbiztosokat a lakásukba beengedni.

Milyen alternatívák léteznek a hagyományos survey kutatások kiváltására, és főleg, mit jelent ez az ESS számára? Survey-re nyilvánvalóan szükség lesz, hiszen egy társadalom egészét képesek reprezentatív módon szondázni, a társadalom egészére vonatkozóan általánosítható információkat biztosítani.

Létezik és széles körben használt alternatívája a *face-to-face survey*-eknek, amely nem személyes, hanem más kommunikációs eszközökön keresztül történő megkeresést alkalmaz: ilyen a már említett telefonos vagy a webes kutatás (ahol a felület, ahol válaszolni lehet az okostelefonoktól az asztali gépek képernyőméretéig terjed). Ezek azonban jóval korlátozottabbak mind tartalmi mélységüket, mind módszertani megbízhatóságukat tekintve. Mindkét módszer esetén a válaszadási ráta töredéke a *face-to-face* interjúkat alkalmazó survey-k válaszadási rátájának, úgy, hogy inherens a torzulás a válaszadási hajlandóságot tekintve: fiatalabb, digitális eszközök használatában jártasabb, aktív emberek inkább elérhetőek ilyen módszerekkel. Ráadásul egyik esetben sem áll rendelkezésre a teljes társadalmat lefedő mintavételi keret, tehát hiába kérdezik meg egy személyes megkeresésen alapuló mintát használó survey mintanagyságának akár a sokszorosát, nem biztosítható a minta teljes népességre vonatkozó reprezentativitása. Ezért ezekkel a technikákkal nem biztosítható az ESS legfontosabb tulajdonsága: a szigorú módszertani sztenderdeknek megfelelő mintavétel és lakossági reprezentativitás. És még egy nagyon fontos szempont: a terepmunka módszerének a megváltoztatása jó eséllyel

megszakítja az időbeli és térbeli összehasonlíthatóságot, amely 2002-óta az ESS egyik legnagyobb erőssége.

A másik komoly korlátja a telefonos, illetve online kérdéseknek a kérdőív hossza: mivel nincs jelen kérdezőbiztos, nem tudja segíteni a kérdezettet, és nem tudja elérni, hogy egy hosszabb kérdőív minden kérdésre válaszoljon. Bár vannak, akik jóval hosszabb kérdőíveket is lekérdezhetőnek tartanak, a hüvelykujj szabály mégis az, hogy 15-20 percesnél nem lehet hosszabb az ilyen módon kért kérdőív, ez viszont vajmi kevés teret ad mélyebb társadalmi kérdések vizsgálatához, hiszen már csak az alap demográfiai – kor, nem, iskolai végzettségi, családi állapot, háztartás összetétele, munkapiaci helyzet – kérdések önmagukban is minimum 10 percet vesznek igénybe.

Az ESS – elsősorban a mintavétel problémája miatt – egyértelműen elvetette a fenti módszerek alkalmazásának lehetőségét; azok sem a szigorú módszertani elvárásoknak, sem az ESS által vizsgált komplex társadalmi jelenségek számára nem biztosítanak megfelelő keretet. Ugyanakkor különböző módszereket ötvöző, vegyes megoldások lehetősége komolyan felmerül. A mintavételi keret nem változhat: annak alapja a népesség- vagy háztartás-nyilvántartás; elsődleges mintavételi pontok meghatározásával a népesség alapvető demográfiai összetételét kell tükrözze. A kérdőív lekérdezése ugyanakkor elképzelhető más módszerekkel is annak érdekében, hogy a várhatóan magasabb válaszmegtagadási arány és annak torzító hatása tompítható, vagy akár kiküszöbölhető legyen: például ahol a hagyományos személyes kérdés nem lehetséges járvány-biztonsági okokból, a kérdezőbiztos felajánlhatja az online videós kérdést, amely előre megbeszélte időpontban történne. Ha jobban belegondolunk, egy ilyen kiegészítő (vagy akár elsődleges adatfelvételi) módszer meghonosodása a terepmunkát végző vállalkozások, a kutatásokat megrendelők számára sem feltétlenül rossz hír. A survey kutatások megbízhatósága számtalan tényezőtől függ, de az biztos, hogy ezek közül a kérdezőbiztos személye, az általa elvégzett munka minősége döntő jelentőségű. A videós interjúk esetében megszűnhet a földrajzi kötöttség. Az interjúk akár egy központi (*call-centerhez* hasonló) helyszínről lebonyolíthatók, kifejezetten erre a feladatra kiképzett kérdezőbiztosok segítségével. Az elmúlt 3–4 hónap vélhetően sokszorosára gyorsította ezeknek a technológiáknak az innovációs, fejlesztési folyamatait. Miközben egy ilyen módszer a *face-to-face* kérdéshez képest más típusú etikai jellegű kérdéseket vet fel, az adatfelvétel minőségbiztosítása új eszköztárral gazdagodhat, hiszen jobban ellenőrizhető lesz magának a kérdésnek a folyamata. Egy ilyen megoldás ugyanakkor két szereplőt kíván: egy olyan „kvázi-kérdezőbiztos”, aki kimegy az adott címre, és megteremti az első kontaktust a kérdezettel. Amennyiben a személyes helyszíni lekérdezést a megkérdezett nem vállalja, úgy „átvezeti” őt a folyamat másik ágára, aminek a vége (remélhetőleg) egy sikeres videós interjú, amit földrajzi helyzettől függetlenül már más is elkészíthet.

Függetlenül attól, hogy miként talál (vagy miként nem talál) magára a kutatási piaci az elkövetkezendő néhány hónapban, a COVID-19 járvány (is) mindenképp a survey kutatások módszertani megújítását kényszeríti ki hosszabb távon: a jövő minden bizonnyal az olyan vegyes módszertannal operáló és /vagy webalapú survey kutatásoké, amelyek képesek biztosítani a reprezentativitást és azt, hogy akár több megkérdezéssel (panel) több témát magába foglaló komplex kérdőíveket kérdezzenek. Egy ilyen panel létrehozására tesz kísérletet az ESS-hez kapcsolódó H2020-as SUSTAIN-2 projekt CRONOS-2 kutatása, amely a tervek szerint a rendszeres ESS survey-t veszi alapul a válaszadói panel rekrutálásához. Biztosítja tehát azt, hogy ha nem is teljes mértékben

reprezentatív, de olyan alapsokaság alapján készül, amelynek kiindulási alapja a teljes népesség. A panel jelleg pedig lehetőséget ad arra, hogy a hagyományosan kétévente ismétlődő hosszú (kb. 1 órá), mind a kérdezőt, mind pedig a kérdezettet megterhelő kérdőív helyett meghatározott időszakonként (kb. negyedév) rövidebb tematikus blokkok kerüljenek lekérdezésre. A népességet reprezentáló webes (vagy telefonos) kutatások feltétele ugyanakkor az lenne, ha a központi népesség-nyilvántartás az emberek telefonszámát és/vagy email címét is tartalmazná, és ezeket – megfelelő adatvédelmi biztosítékok mellett – legitim módon igénybe vehetnék kutatási minták összeállításához (és a kapcsolatfelvételhez). Ez nem utópia, hiszen például Svédországban ez már létezik, de azzal is tisztában vagyunk, hogy ez nagyon komoly adatvédelmi aggályokat vet fel.

Végezetül, a koronavírus-járvány megmutatta, hogy egy egyik napról a másikra bekövetkező társadalmi vészhelyzet esetében mennyire fontos, hogy a lehető leggyorsabban megismerhessük az emberek viselkedésében és vélekedéseiben bekövetkező változásokat. A hosszú távú változások feltérképezésére a hagyományos survey (adatfelvételi technikától függetlenül) továbbra is jó megoldásnak tűnik. Azonban komoly igény mutatkozik arra, hogy közel valós időben is megismerjük és megértsük ezeket a folyamatokat. A járvány miatti korlátozások első heteiben – amikor a legnagyobb szükség lett volna rá – a döntési kényszerben lévő kormányzatok vagy éppen társadalomtudósok aligha voltak tisztában azzal, hogy a könnyen mérhető és megfigyelhető dolgok (mint pl. mennyien vannak az utcán, mit vásárolnak az emberek) mögött milyen összetett folyamatok zajlanak a bezárt ajtók mögött. Ennek a tudásnak egy jó része – már ami az adatokat jelenti – ma már egyre inkább a telekommunikációs cégek és internetes vállalkozások kezében volt. A jövő izgalmas (és rögzös) útja ezeknek az etikus megismerése lehet. De ez már egy másik írás témája lesz...

NAGY BEÁTA⁴⁷

TUDOMÁNY RE-LOADED / ÚJRATERVEZVE

Az elmúlt néhány évben vagy évtizedben egyre nyilvánvalóbban láttuk, hogy a globalizálódó világban tapasztalható folyamatok felgyorsultak és egyre inkább kontrollálhatatlanná váltak. A hatékonyság, az eredményesség, a versenyképesség és a gyorsaság nemcsak a gazdasági vagy a társadalmi környezet, de az akadémiai világ egyre nagyobb részének elvárásaivá és kötelező hívószavaivá váltak. Hol az önmegvalósítás, hol a strukturális kényszerek, hol a neoliberális gazdasági környezet, hol a tudomány áruvá válása, hol a globális akadémiai verseny, hol a profitmaximalizálás volt a fő magyarázat. Miközben a társadalomtudósok többnyire kritikával illették e folyamatot, a trendek és folyamatok megkérdőjelezése és megváltoztatása aligha volt várható tőlü(n)k.

És ekkor jött a járvány, amelynek nyilvánvalóan számos előjele volt. Beszéltünk is róla egyre többet, hiszen akár a saját kutatási területemen, a társadalmi nemek tudományában, akár az újradefiniált oktatási fókuszunkon, a globális társadalmi tanulmányokon belül, az egyik fő tétel a globális hatalmi viszonyok és a kapcsolatrendszerek értelmezésének nélkülözhetetlensége, a beágyazottság vizsgálatának fontossága. Ezen tudás megléte ellenére sokszerű volt a kényszerű megtorpanás. A korábbi keretet és korlátot adó dinamika hirtelen megfoghatatlanná vált, helyébe a tehetetlenség, a bénultság, majd a bizonytalan tájékozódás lépett. Bár azokat a hangokat is jól lehetett hallani, amelyek jobban aggódtak a járvány szociális, mint gazdasági hatása miatt (Barabási A. L.), sokan mondták azt is, hogy a világ ezek után már nem mehet tovább a korábbi módon (Harari). Ez utóbbiak persze gyakran naiv remények voltak és maradtak, hiszen a gazdasági kényszerek és szükségszerűségek csekély teret adnak a változásnak.

Hogy mégis változás is jön, arra három példát szeretnék hozni saját tapasztalataimból, amelyek már önmagukban is biztatók lehetnek:

1. **A tudáshoz és a kutatáshoz való hozzájutás demokratizálása.** A tudás megszerzésének új, kollektív módjai. Appadurai azt mondja, hogy a kutatás joga sokkal szélesebb csoportnak jár, mint az arra „felkentek köre”⁴⁸. Mások és máshogy is kutathatnak tehát: megjelentek azok a közösségi kezdeményezések, amelyekben nem az egyéni kutatói teljesítményen volt a hangsúly, hanem a közös és közösségi megoldások megtalálásában. Az online világba való elkerülhetetlen bekapcsolódásnak számos előnye is lehet: bizonyos helyzetekben, azaz, ha megvan a technikai feltétel és tudás, akkor a hozzáférés és az információszerzés sokkal demokratikusabbá válhat, mint korábban volt. Magyarország esetében például csökkenti a vidék-főváros megosztottságot.
2. **A közösség számára fontos és releváns témák.** Részben az online, részben az offline kapcsolatokon keresztül egyértelművé és láthatóvá váltak azok a csomópontok, amelyek a „hétköznapi” embereket, a kutató-

⁴⁷ Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet

⁴⁸ Appadurai, Arjun (2011) A kutatáshoz való jog. *AnBlok* 5. 66–75. Letöltve: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_066-075.pdf

kat és a diákokat is foglalkoztatták. A tanárok, diákok és kutatók motivátlansága hosszan tartó folyamat eredménye volt. A most felmerülő témák azonban olyanok, amelyek a motivátlatlan hallgatók számára is fontosak. Ilyen kérdés például a szolidaritás, a családok túlterhelése és diszfunkciói, a munka jelentősége és fontossága.

3. **Partneri viszonyok a kutatásban és az oktatásban.** Bár az oktatás roppant hagyományos és konzervatív rendszer, az újra és újra bekerülő fiatalok miatt (is) állandó az igény a változásra. Most talán a korábbiakhoz képest is erősebben átrendeződtek a prioritások, hogy kinek mi a fontos, és hogy miért szeretne tanulni. Ilyen körülmények között már másfajta, demokratikusabb, partneri hozzáállásra van szükség, ahol a diák hangja is jobban hallható, és álláspontja is mérlegelendő. Az új felállásnak az is lényegi következménye, hogy senki sem tud egyedül kutatni vagy írni. Talán az egyének izoláltsága is felerősítette a vágyat, hogy együtt lehessen dolgozni másokkal. A közös feladat vagy játék öröme sokkal fontosabb lesz, mint az öncélú tudományos teljesítmény és a lemaradástól való félelem.

Összességében, ami ránk vár, az az a nem lebecsülendő kihívás, hogy közösen kitaláljuk, hogyan lehet normálisan működni nem normális körülmények között.

OLÁH SZ. LIVIA⁴⁹

TEACHING IN TIMES OF COVID-19

Although I am living and working in Sweden, not in Hungary, some experiences are globally shared these days, which I can reflect upon and are of interest for this call. Large-scale online teaching is one of the new phenomena we had to get used to in the past months and is of major importance given its wider societal implications. An unfortunate consequence of terminating classroom teaching, the necessity of which is not disputed at all in the pandemics, is that the new form of teaching (i.e. exclusively digital) contributes to enlarging societal inequalities.

First of all, we take it for granted that all pupils / students have (access to) the necessary technological equipment. This assumption reveals our lack of insight in the everyday struggles of the socioeconomically disadvantaged, who cannot make ends meet and cannot afford to buy a laptop, a tablet or even a smartphone. Previously students from such homes could use the library and the computers there, but this option is no longer available since libraries are closed due to the pandemic.

Second, access to the hardware is not enough. One needs to have the proper software installed and the knowledge of how to work with it. If one of the latter is missing, the flow of studies will be interrupted as some students will not be able to follow what is being taught and/or solve the assignments necessary to pass a course. Teachers themselves may be struggling with the technological challenges as they had no time to prepare for moving all teaching online; it happened quite suddenly. They certainly do not have time (skills?) to act as IT-support for their students, those of whom struggling with such problems thus risk falling behind.

Third, there are many challenges related to teaching online only. It is much harder to continuously monitor students' understanding when not meeting them face-to-face or seeing them merely via the screen. The small signals of problems to keep up with what is being taught, easy to pick up in personal contact, often get lost in online teaching. In addition, students may feel more vulnerable in the digital environment, which makes them even less willing to reveal if they are not able to follow the explanation provided by the teacher. Family or friends can help in some cases, acting as additional tutors, so students may manage nevertheless. But what about those, many from disadvantaged backgrounds, who do not have a network which could provide such support? They are likely to fail.

Fourth, some students, even the usually high-achievers, struggle with feelings of inferiority when they cannot quickly enough adapt to the new teaching environment. This seems to be more common among the socioeconomically disadvantaged with strong family ties; they sometimes consider their own failures as letting down their loved ones. Teachers can help to mitigate their anxiety only if they are informed about it

⁴⁹ Department of Sociology, Stockholm University, Sweden

and have the extra energy it takes along with strong empathy enabling them to provide the mental support needed.

All in all, socioeconomic disadvantages regarding students' background are likely to magnify with respect to outcomes of online teaching and learning. Thus COVID-19 brought another major challenge to our democracies, namely, how to ensure equality in education and hinder the strengthening of social inequalities under extreme circumstances. The future will tell whether we stand up to the challenge.

OROSZ ÉVA⁵⁰

HOGYAN ÉRINTHETI A KORONAVÍRUS JÁRVÁNY A MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYET?

A koronavírus járványnak az egészségi állapotra, az orvos-beteg kapcsolatra és az egészségügyi rendszerre gyakorolt lehetséges, szerteágazó hatásaival kapcsolatban több a kérdés, feltételezés, mint a világosan kirajzolódó változás. Jelenleg nem tudható ugyanis, hogy meddig kell még együtt élnünk a vírussal, a megnövekedett bizonytalansággal.

Az egészségi állapotra és a halálozásokra gyakorolt eddigi közvetlen következmények – a súlyosabb megbetegedések és a COVID-19 következtében elhunytak – viszonylag jól számszerűsíthetők. A járvány további menete és a járványon átesettek szervezetére gyakorolt hosszútávú hatása azonban nem látható előre. Továbbá a járvány érintettjei azok a nem-COVID-19 betegek is, akik az egészségügy drasztikus leállítása, majd a megnövekedett várólisták miatt késve vagy egyáltalán nem jutnak ellátáshoz, vagy akiket késve diagnosztizálnak. Nehéz – és csak évek múlva lehet hozzávetőlegesen – megbecsülni ennek a hatását a halálozásokra, egészségromlásra. Ahogy a járvány gazdasági és szociális következményeinek a hatását is, különösen a mentális egészségre.

A kórház – az iatrogén fertőzések miatt – eddig is veszélyes helynek számított, ezután még inkább így lehet: a regisztrált megbetegedések közel harmada kórházakban alakult ki és közöttük magas az egészségügyi dolgozók aránya. Hogyan alakíthatja át ez a kockázat a kórház belső munkafolyamatait (beleértve a minőségbiztosítás követelményeit) és belső infrastruktúráját? Lesz-e kormányzati akarat, pénzügyi forrás arra, hogy a kórházak egy részének veszélyforrást jelentő higiénés körülményeit (beleértve a fürdőszobák hiányát is) javítsák?

Egy jól működő egészségügyi rendszerhez elsősorban megfelelő pénzügyi források, elegendő és jól fizetett orvos és szakdolgozó, továbbá alkalmazkodóképes, hatékony irányítási és ellátórendszer szükséges. Egészségügyünk mindezek szempontjából tartós válságban van. *Kérdés, hogy a járvány rádöbbenheti-e a kormányzatot a változtatás szükségességére.* Az eddigi jelek nem túl biztatóak. A legsúlyosabb probléma: az orvos- és nővérhiány. Az elmúlt hónapokban az egészségügyi dolgozók nemhogy béremelést nem kaptak, hanem a jövedelmük (a túlmunka lehetőségének a megszűnése miatt) csökkent, amit nem biztos, hogy kompenzálni fog a beígért 500 000 forintos juttatás.

Az irányítás zavarait tükrözik a sokszor átgondolatlan, ellentmondásos és kaotikus intézkedések, például a kórházi ágyak rapid és a járványhelyzettel nem indokolható mértékű szabaddá tétele; a bizonytalan és ellentmondásos kommunikáció (maszkviselésre, tesztelésre vonatkozóan), az információhiány, a háziorvosi szolgálat védőeszközökkel való ellátásának még május elején is fennálló megoldatlansága. Ezek a jelenségek „logikus” következményei az egészségügy intézményrendszerében 2010 után – a közigazgatás irracionális mértékű centralizációjának, hatalomkoncentrációjának következtében – végrehajtott átalakításnak. 2011-ben az ÁNTSZ területi szerveit beolvasztották az akkor létrehozott kormányhivatalokba – ezzel szétverték az országosan egységes, önálló, a helyi közigazgatástól független, hatékony közegészségügyi-járványügyi szervezetet, majd 2017-ben

50 Az ELTE TáTK egyetemi tanára, az MTA doktora

tönkretették a központi szakmai bázisát is. Valószínűleg ennek is tudható be, hogy – számos EU országtól eltérően – az egészségügyi kormányzat nem vette elő a 2009-ben készített pandémiás tervet, ami részletesen tartalmazta a kormányzat, a közegészségügyi-járványügyi szervek, az egészségügyi intézmények feladatait egy világjárvány egyes szakaszaiban. *Kérdéses, hogy lesz-e kormányzati akarat az országosan egységes szervezet helyreállítására és jelentős fejlesztésére.*

Az ellátórendszer területén 2010 után visszaállították az egészségügynek az államszocialista időszakra jellemző „kézivezérletét”. A kórházakat elvették az önkormányzatoktól és a több mint 100 kórház működtetője egyetlen kormányzati szerv lett. A kórházigazgatók döntési kompetenciáját minimumra szűkítették. A kötelező egészségbiztosítási rendszer minden lényegi elemét felszámolták. A változások átalakították a döntéshozatali, működési mechanizmusokat, az ösztönzőrendszereket és az egész intézményi kultúrát. Felszámolták a döntések szakmai megalapozásának intézményesített folyamatait: a minisztériumon belüli és kívüli szakmai vélemények ütköztetését. Ezért – ahogy azt az elmúlt hetekben tapasztalhattuk – nagy a kockázata, különösen váratlan helyzetekben az elhibázott, következményeket nem mérlegelő döntéseknek.

Az egészségügyi ellátásban nagyon különbözhetnek a helyi körülmények, adottságok és a váratlanul előállt helyzetek is. Ezért – ahogy azt a nemzetközi tapasztalatok is mutatják – a központi szabályozásnak, ösztönzésnek és a helyi (intézményi, önkormányzati) vezetők megfelelő döntési kompetenciájának, felelősségének az ötvöztetésén alapuló irányítási modell az alkalmazkodóképes. *Az egészségügy átvilágítását május közepén a belügyminiszterre bízó döntésből úgy tűnik, nagy a kockázata annak, hogy inkább a „kézivezérlet” további erősítése várható.*

A járvány kitörésekor sokakban felmerült az a kérdés, hogy a járvány rádöbbenheti-e a kormányzatot az egészségügy fontosságára, és ezáltal fordulatot hozhat-e az egészségügyből történő – közel másfél évtizede tartó – forráskivonásban. Erre égetően nagy szükség lenne. A magyar egészségügyi közkiadások GDP-hez viszonyított aránya a 2006-os 5,5%-os szintről 2010-re 5,0%-ra, 2018-ra pedig 4,6%-ra csökkent. Ugyanebben az időszakban a cseh kiadások a GDP 5,3%-áról a 6,2%-ára növekedtek. 2006-ban a magyar egy főre jutó egészségügyi közkiadás az EU(OECD) országok átlagának 56%-át, 2018-ban pedig már csak az 50%-át érte el. Ugyanebben az időszakban a cseh kiadások az EU(OECD) országok átlagának 70%-áról a 87%-ára zárkóztak fel. A forráskivonás következményei emberéletekben mérhetők: az egészségügy teljesítményét átfogóan jellemző „kezelhető halálozás” magyarországi rátája 2006-ban 29%-kal, 2017-ben pedig már 43%-kal volt magasabb a megfelelő cseh adatnál. Ezek az adatok⁵¹ a leszakadásunkat jelzik – nem csak a nyugat-európai országoktól, hanem a többi visegrádi országtól is.

A járvány első hullámában a halálozási adatok szempontjából – elsősorban az *időben megtörtént*, a társadalmi távolságtartást szolgáló, közösségi szintű korlátozó intézkedéseknek köszönhetően – sikeres volt védekezés. Ez azonban nem biztosíték a jövőre nézve. Ezért az előzőekben vázolt problémákra adott kormányzati válaszoktól is függ, hogy humán és pénzügyi erőforrásaiban, intézményrendszerében megerősített vagy tovább gyengített egészségügy fog-e szembenézni a járványnak – a WHO előrejelzése szerint télen várható – újabb hullámával.

51 Adatok forrása: OECD.Stat adatbázis (Health expenditure és Health status: avoidable mortality) adatai alapján végzett számítások (<https://stats.oecd.org>)

ÖRKÉNY ANTAL⁵²

ALBERT CAMUS ÉS A COVID–19 VIRUS

Albert Camus 1947-ben fejezte be egyik legfontosabb és legmegrázóbb regényét, a Pestist. Véletlen egybeesés, hogy éppen a COVID–19 vírus megjelenésének időpontjában készült el és jelent meg Vargyas Zoltán kiváló újrafordításában a könyv, a Jelenkor Kiadó gondozásában. Én januárban olvastam az új kiadást, és visszagondolva, mai szemmel, megrendítő élmény volt számomra a könyv hatása alatt szembesülni a koronajárvány következményeivel.

A könyv megírása Camus számára nagyon sok időt vett igénybe, mert közbejött a második világháború. 1942-ben kezdett neki a könyvnek, de az anyaggyűjtés után Camus hamarosan belekerült az ellenállásba, és csak Franciaország felszabadulása után tudta folytatni a munkát. Camus könyvét sokan úgy értelmezték, hogy az európai 20. század kataklizmái, és ezen belül a faszizmus, a náciizmus és második világháború borzalma, valamint a Holocaust drámája inspirálta a szerzőt. A könyv azonban mai szemmel inkább emlékeztet a világ, és ezen belül Európa mai hangulatára a huszonegyedik század elején, a koronavírus időszakában.

A Pestis páratlan hangulatának az egyik titka abban van, hogy a szerző egyes szám harmadik személyben meséli el az olvasónak a történetet. Az elbeszélő nem akar dramatizálni, sokkal inkább egy szikár tárgyilagos stílusban mondja el a történetet, mintha csak egy dokumentumregényt olvasnánk. Az elbeszélő nem tesz mást, csak tudósít, beszámol az eseményekről, bemutatja a szereplők életét, mentesen mindenfajta érzelmektől vagy érintettségtől.

Már a történet indítása is elidegeníti az olvasót. A regény egy jellegtelen, 200 ezer lakosú francia városban, Oránban játszódik az algériai tengerparton. A tenger ugyan csodásan kéklő, de a városban nincsenek se galambok, se fák, az évszakok változása alig érzékelhető, legfeljebb a nyári hőség szárazsága és forrósága töri meg az unalmas egyformaságot. Az emberek lázas egykedvűséggel élik életüket, unatkoznak, és bár sokat dolgoznak, mindezt csupán azért, hogy meggazdagodjanak. *„Nyilván mi sem természetesebb manapság, mint hogy az ember reggeltől estig dolgozik, aztán este kártyázással, kávéházzal, fecsegéssel üti el a maradék idejét. De vannak városok, országok, ahol az emberek megsejtik, hogy van más is... Orán viszont sejtés nélküli város, vagyis teljesen modern”* (8–9). Szenvtelen élik az életüket, és így viszonyulnak a halálhoz is. A sivár és unalmas mindennapokat a betegség csak megzavarja, a haldóklók pedig inkább kényelmetlenséget jelentenek, semmint részvétre érdemes lényeket. Ebben a világban üti fel a fejét a fekete halál, és az elmesélő végigköveti a pestis történetét a kirobbanástól a hosszú pusztító elterjedésén keresztül a hirtelen eltűnéséig.

A könyv egy járvány pusztításának kétszemponútársadalomlélektani irodalmi elemzését adja, tökéletesen megírt epikai formában. Az egyik szál a város életének drámai átalakulását és tömegreakcióit mutatja be, a másik szál viszont néhány szereplő élettörténetén keresztül egy járvány lehetséges megélésének alternatíváit

⁵² Az ELTE TáTK egyetemi tanára, az MTA doktora

és cselekvési lehetőségeit próbálja kibogozni.

Egy járvány nem állja ki az ész próbáját. „A csapás mindennapos dolog, de az embernek nem akaródzik elhinnie, ha éppen őrá sújt le. Sok pestis és sok háború van a világon. De pestis és háború mindig készületlenül éri az embert” (48). Az emberek nem hisznek a valóságnak, azt gondolják, hogy csak egy rossz álmot látnak. Folytatják a mindennapi szokásos életüket, és nem akarnak tudomást venni a fenyegetésről. „Szabadnak hit-ték magukat, pedig senki sem szabad, amíg csapások vannak” (49). És amikor beköszönt a szép idő, a város nem akar tudomást venni a járványról sem, csak elszigetelt fertőzésre gondol, éli az életét, élvezi a szép időt. A prefektus először hezitál, de ahogy megsokasodnak a halottak, a helyzet kritikusra fordul. Kiderül, hogy nincs szérum, nincs elég kórházi ágy, miközben növekszik a megbetegedettek és a meghaltak száma. Végül, kihirdetik a rendkívüli állapotot, a várost lezárják, senki sem tud kijutni és be sem mehet senki. Sok családot szétszakít a járvány, a családok leveleket sem írhatnak egymásnak, a telefonok túlterheltek, legfeljebb táv-iratozni lehet. A haláltól való félelem felkorbácsolja az érzelmeket, amit a beletörődés és a végletes magány érzése követ.

A város képe megváltozik: mintha minden belül mozogna, a kívül fogalma megszűnik. A számok elvesztik jelentőségüket, nem tudni a halottak száma sok vagy kevés, inkább csak a számok megugrása kezdte megdöb-benteni az embereket. Rendeletekkel bezárják a legtöbb intézményt, a gazdaság lelassul, senki nem jöhet be és mehet el. Olyan ez, mint száműzöttnek lenni: visszamenni az időben, vagy felgyorsítani a jelent. A tétlenség egyszerre szüli a múlttal való vívódást, vagy a képzelet játékát, amitől az emberek azt várták, hogy mindent újra helyretesz. És a halottak száma már olyan mértékű lesz, hogy az emberek közönyösen vesznek tudomást róluk, végül el sem temethetik a halottjaikat. Megszűnnek a gyászszertartások, a betegek magányosan halnak meg távol a szeretteiktől. Aztán mindent elborít a pestis. Az emberek már nem mennek ki az utcára, átterjed a szé-gényebb környékekről a gazdagabb részre, a tetemeteket már tömegsírba temetik. A várost elárasztja az apátia és az élet monotóniája, a múlt és a jövő elveszti jelentését, csak a jelen marad. Az emberek „a pestis második szakaszában már emlékezőtehetségüket is elvesztették” (221).

A járvány személyes tanúságtétele több szálon zajlik és különböző sorsok és reakciók bonyolult szöveté-ben mutatja be a várost ért csapás megélését és cselekvési mintáit. A központi figura Bernard Rieux doktor, aki a kezdetektől próbálja menteni az embereket és tudósít az orvosi hivatás súlyos dilemmáiról. Nem hisz a hősi-ességben, nem egy eszmének él, munkáját nem egy morális küldetésnek tartja, csupán a dolgát végzi, próbálja menteni az embereket, próbál gyógyítani és átsegíteni a betegeket a halálba. „Ez az egész nem a hősiességről szól, hanem a becsületességről” (201). Ez pedig azt jelenti számára, hogy végezze a dolgát. Fáradhatatlanul küzd a betegek megmentéséért, miközben a halált még orvosként sem tudja megszokni, fokozódó szenvtelenség-gel kénytelen túltenni magát az egyre elhatalmasodó mindennapi emberi drámákon. Számára minden ember egyenlő, nem tesz különbséget közöttük. Nem hisz a megváltásban, és bár hívő ember, az isteni gondviselést és a katasztrófa következményeit megpróbálja egymástól elválasztani. „Ha a világ rendjét a halál szabályozza, akkor talán Istennek is jobb, ha nem hiszünk benne, ha minden erőnkkel harcolunk a halál ellen, s nem az eget bámuljuk, ahol ő hallgat” (157).

A regény legvégén derül csak ki, hogy a történet krónikása nem volt más, mint maga Rieux doktor.

A hosszú járvány alatt szinte mindenkiel kapcsolatba került, ő szembesült az emberek tragédiájával, és miközben a pestisjárvány alatt mindvégig az emberek pártján állt a halállal szemben, mégis megpróbálja megőrizni tárgyilagosságát.

A járvány pedig olyan hirtelen szűnt meg, amilyen hirtelen jött. De a doktor tudja, hogy nincs minek örülni és vigadni. *„Mert tudta azt, amit nem tudott a mámoros tömeg, habár meg van írva a könyvekben, hogy a pestis bacilusa soha meg nem hal, és soha el nem tűnik, évtizedekig ott lapulhat a bútorokban, a ruhákban, ott vár türelmesen a szobákban, a pincékben, a bőröndökben, a zsebkendőkben, irkafirkákban”* (375. old.). Albert Camus nem élte meg 2020. március 11-ét, amikor az Egészségügyi Világszervezet (WHO) világjárvánnyá nyilvánította a Covid-19 járványt.

FORRÁS

Albert Camus (2019) A pestis. Fordította Vargyas Zoltán, Jelenkor Kiadó.

PÉLI GÁBOR⁵³

A JÁRVÁNY HATÁSA AZ ÚJ KUTATÁSI ÖKOLÓGIÁKRA

A válsághelyzetben kiemelt szerepben találta magát a számítógépes társadalomtudomány. Időlegesen *ad acta* került az MTA szerepe körül az elmúlt két évben fellángolt alap kutatás – alkalmazott kutatás vita. Azonnali, széles transzdiszciplináris együttműködéssel megszerezhető válaszok kellettek a vírus jellegére, terjedésére, gazdasági és életviteli hatásaira vonatkozóan. A hirtelen kerekedő alkalmazás-közeliség elfedni látszik, hogy a felálló gyakorlati kutatásokat múltbeli alap kutatások segítik. Az információhiányos helyzetekben felértékelődő *intelligent guessing* ugyancsak meglévő elméleti kereteinkre támaszkodik. De míg békeidőben gondos méríckelés követi a tudományos ötletelést, most ennek hozama röpké tesztelést követően mélyreható társadalmi döntések meghozatalánál vált szemponttá. Alap kutatásokra való múltbeli ráfordítások nélkül rosszabbul járt volna a világ.

A honi szociológia látványosan, a médiában is jól láthatóan kapcsolódott be a természettudósokkal, matematikusokkal folyó kutatásokba, gondoljunk a KSH szerepére a Semmelweis Egyetem koordinálta országos átfertőződöttségi kutatásban, vagy a Röst Gergely vezette matematikai modellezés gyakorlati illesztésében való szociológiai közreműködésre. Ezek a sikerek megtolthatják a szakma empirikus, kvantitatív részét. Az nem lenne baj, ha több pénz jutna számítógépes társadalomtudományra és a hatás oldalvizein haladva talán más, közvetlen alkalmazást nem ígérő kutatásokra is. De a sikeres járványtani szereplés veszélyes leegyszerűsítésre is alkalmat adhat: lám, sikerült azonosítani a társadalomkutatás használható és támogatandó szeletét. Hiába tudja a szakma, hogy az adatalapú kutatásokat termőre fordító értelmezési kapacitást az elméleti tradíció táplálja, közvetlenül és hajszalereken keresztül, ha egyszer az elméleti ráfordítások nyesegetése csak a holvanazmég jövőbeli tudományos hozamot károsítja.

Szociológusnak természettudósokkal trafikálni a múltban is előnyös volt, mind az átfedő kutatási témák intellektuális érdekessége, mind a természettudományok a miénket nagyságrenddel meghaladó kutatási költségvetése miatt. A másik oldal számára a szociológusok *interface* szerepe tette becsessé az együttműködést, az adattömeg társadalmilag értelmezhető kimenetekké alakításának eddig nálunk képződő képessége. De ehhez a számítógépes társadalomtudomány szociológus művelőinek – saját kvalitatív és kvantitatív módszereik triviális ismerete mellett – alkalmazkodniuk kellett másmilyen módszertanokhoz, és általában a természettudományok gondolkodási mintáihoz. Az ott megismert eljárások módszertani áttöréseket hozhatnak, például a társadalmi hálózatkutatás hatásterjedési modelljei a statisztikus fizika perkolációs és más módszereire támaszkodnak. Az elfuserálatlan alkalmazáshoz azonban az alapoktól újra kell gondolni ezeket az eljárásokat: milyen körülmények, milyen átalakítások és milyen érvényességi határok között alkalmazhatóak társadalmi hálózatokra?

⁵³ Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport és Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

A *Big Data* alapú kutatások igazi szűk keresztmetszete az értelmezési kapacitás. Társadalmi vonatkozású adatok esetén ezt elsősorban a társadalomtudományok szolgáltatathatják. A rohamosan növvő értelmezési és illesztési kereslet érdemi kutatási lehetőségeket nyithat meg a számítógépes társadalomtudományhoz korábban nem kapcsoló szociológusok számára is, kvantiknak és kvaliknak egyaránt, akik nem meglévőségeik művelését elhagyva, hanem éppen területük sajátos belátásait hasznosítva kerülnek a képbe. Az ismeretlen formális módszerek jelentette akadály is megkerülhetőnek látszik. Itt a számítógépes társadalomkutatás mai művelőinek egy második *interface* szerepe kerülhet a természettudományokkal dokkoló első mellé: kollégáink specifikus, kvalitatív szakértelmének becsatornázása az adatértelmezési és alkalmazási feladatokba. Ez a második, szociológián belüli zsilipelés talán nem lenne nehezebb, mint matematikusokkal és fizikusokkal szót érteni. A létrejövő ökológiai lánc a szakmán kívüli kollégáktól a számropogtató szociológusok fokozatain a kvalitatív társadalomtudományok képviselőiig terjed. Az ilyen ökológiák tudományos hozama és tudományos eltartó képessége egyaránt számottevő lehet.

Szóval éljen, és erősödjön a megbonthatatlan termtud-társtud barátság. Csak szem előtt tartandó és képviselendő, hogy a szociológia fő sodra nem azonos a számítógépes társadalomtudománnyal. Az utóbbi a társadalomtudományok látásmódját, gondolati modelljeit hasznosítva sikeres és kelendő. Ezt a szempontot a kutatási javak elosztásánál is érdemes napirenden tartani. Nem mi fűjjük a passzátszelet, de vitorláinkat megfelelően igazíthatjuk.

RÁCZ ANDREA⁵⁴

MINDENKI ÉS SENKI ÜGYE

A COVID-19 a gyermekjóléti és gyermekvédelmi rendszer strukturális hiányosságait is láthatóbbá tette, előrevetítve a járvány gazdasági következményeként a gyermekes családok helyzetének további romlását, a kirekesztett csoportok élethelyzetének kilátástalanabbá válását.

A gyermekvédelem fogalmát kétféle értelemben, szűkítő (a Gyermekvédelmi törvény hatálya alá tartozó ellátások és szolgáltatások által tematizált szakpolitikai terület) és bővítő (minden olyan társadalmi tevékenység, mely a 0-18 éveseket célozza) értelemben használjuk.⁵⁵ A gyermekvédelmi beavatkozások sikerének megítélése jellemzően hosszabb távon lehetséges. Egy társadalmi krízis következménye, annak pusztító ereje, demoralizáló hatása azonban hamar láthatóvá válik. Jelen írásban mindkét értelme felsejlik a gyermekvédelemnek, mert két olyan példát hozok, melyek annak a bizonyítékai, hogy a gyermekek és a gyermekes családok élethelyzete, legyenek akár jobb vagy rosszabb helyzetűek, lényegében nem ügye senkinek. Ha a gyerek „ügy” lenne, akkor látható lenne egy átfogó gyermekkor-politika, amely egységesen kijelölné az egészséges gyermekkor biztosításához szükséges támogatásokat, ellátásokat, rendszerben kezelve a családot.

Két példa, mely a gyermekvédelmi intervenciók értelmezési keretrendszerén belül máshova sorolandó: az egyik az örökbefogadással kapcsolatos jogszabályváltozások előkészítéséhez kapcsolódik, a másik pedig a járványügyi helyzetben az otthontanulásra, digitális oktatásra való átállás kérdésköre. A gyermekvédelmi intervenciók közül az utóbbi a szükségletorientált kivételes mezőbe tartozik,⁵⁶ melynek ismérve, hogy a gyermek természetes szükséglete az életkorának megfelelő tanulmányok folytatása, az állam részéről ez a szükséglet elismert, ugyanakkor egy alsó és felső életkori határral a szülőt arra kötelezi, hogy iskolába járjon a gyermek, ezek nem teljesülését pedig szankcionálja. Az örökbefogadás jogintézménye szakellátásban nevelkedő gyermekek esetében ezzel szemben a problémaorientált kivételes mezőbe tartozik, hiszen itt a vérszerinti családban olyan mérvű problémák vannak, hogy az állam a helyettesítő védelem biztosítására vállal kötelezettséget, bizonyos veszélyeztető bánásmódokat nem tolerál.⁵⁷ A helyettesítő védelem történhet az intézményes ellátásokat biztosításával (gyermekotthon) vagy az állam által konstruált családdal is (nevelőszülőség, örökbefogadó család). A két példa álláspontom szerint azért érdekes, mert a járványügyi helyzetben egyetlen közös tudással (társadalmi és szakmai szintű) rendelkezünk, ez pedig a *nem tudás* közös tudása. Ennek hátterében önmagában a járvány okozta bizonytalanság, és a gazdasági-társadalmi következmények beláthatatlansága állt világviszonylatban és nemzetállami kereteken belül is. A gyermekes családok életét a járványügyi helyzet jelentősen átrendezte, részben az otthoni munkavégzésre, otthontanulásra való berendezkedés, másrészt a családi jövedelmi helyzet bizonytalanságai okán.

54 ELTE TáTK Szociális Tanulmányok Intézete

55 Domszky András (1999) Gyermek- és ifjúságvédelmi alapvetés. Budapest: Államigazgatási Főiskola.

56 Szöllősi Gábor (2003) A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció. *Esély*, 2, 75–85.

57 Véleményem szerint a vérszerinti szülő kezdeményezésére történő örökbeadás is ide tartozik: a szülő körülményei nem alkalmasak a gyermek ellátására, az örökbeadás, mint jogi lehetőség ennek megoldására biztosított az állam részéről.

Elég hamar világossá vált, hogy az oktatáspolitikai a tanköteles korú gyermeket nevelő családokra terhelő az otthontanulást kötelezővé téve a tanulmányok folytatását digitális úton⁵⁸, úgy, hogy ennek sok esetben (a társadalom alsóbb rétegeiben) egyáltalán nem⁵⁹, vagy csak kihívások mellett (főként a középosztályban)⁶⁰ voltak meg a családi (a gyermekvédelmi szakellátás vonatkozásában pedig az intézményi) feltételei. A digitális oktatás eszköz- és tudásbeli hiányosságait pótló központi megoldások nem születtek, így a küzdelem minden érintett család osztályrésze lett. A megküzdés szintjét és sikerét a társadalmi státusz határozta meg, de a kormányzati intézkedések égető hiányával párhuzamosan a feszültség és a kilátástalanság minden tankötelezett korú gyermeket és fiatal nevelőt elért. Ide sorolhatjuk az érettségi és a továbbtanulási lehetőségek körüli bizonytalanságokat is. Fogalmazhatunk úgy, hogy a gyermekes családok oktatási frusztrációja az állam által univerzalizisztikussá vált.

Mindeközben, amikor a tanulmányokat folytató gyermekeket nevelő családokat elismerhetnénk heroikus küzdelemben, új oktatáspolitikai irányok is napvilágot láttak, gondoljunk csak az iskolaórság tervezett bevezetésére.⁶¹ Hogyan tekintsünk az iskolára, mint szocializációs színtérre, ha az iskola egy olyan hely, ahol gumibotra és bilincsre is szükség lehet az erőszakmentesség fenntartása érdekében? Bár az intézkedés csak bizonyos iskolákat érint, ahol a pedagógusok erre nyitottak, sőt maguk megnyugtatóra – pedagógiai eszközök hiányában – igénylik a rendőri jelenlétet, mégis az az érzésünk, hogy az iskoláról mint társadalmi intézményről nehéz lesz úgy gondolkodni, hogy egy gazdag pedagógiai módszertan mellett a felnövekvő generációk hátránykompenzálását, esélyeik növelését, tudásuk elmélyülését és sikeres felnőtté válását szolgálja.⁶² A középosztályt kiszolgáló sem lehet így tekinteni az iskolára, ha csak nem nevezzük át valami másnak, ami megkülönbözteti a rendőri jelenlét által garantált erőszakmentes iskolától. Morálisan biztosan nem. Ezen a ponton érdemes kitérni a gyermeki jogok védelmére és széles körű érvényesítésére, amikor is egy gyermekekért létező intézményről a jogalkotó azt gondolja, hogy épp a gyermekektől kell megvédeni.⁶³

Ez átvezet minket a másik példára, mely intézkedéscsomag többek között az örökbefogadó szülőknek szóló – jelenleg kötelezően előírt – képzést tervezi opcionálissá tenni.⁶⁴ Fontos megjegyezni, hogy az elmúlt években mind a hazai, mind a külföldi örökbefogadások száma nőtt. A legtöbb gyermek gyermekotthonokból és nevelőszülőktől (60%) kerül örökbefogadó családba, ami azt jelenti, hogy az örökbefogadás előtt már a gyermek a gyermekvédelmi rendszerbe került a család anyagi, életvezetési problémái, a gyermek veszélyeztetése, elhanyagolása vagy bántalmazása miatt. A vérszerinti szülők a sok esetben anyagi problémáik megoldásához

58 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció állásfoglalását: <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/a-gyerekjogi-civil-koalicio-javaslati-a-koronavirus-krizisben>

59 Néhány példa: <http://ckpinfo.hu/2020/06/14/digitalis-tanrend-mi-tortent-a-hatranys-helyzetu-teruleteken/> <http://ckpinfo.hu/2020/06/14/digitalis-tanrend-mi-tortent-a-hatranys-helyzetu-teruleteken> vagy <https://24.hu/belfold/2020/04/15/koronavirus-digitalis-oktatas-hatranys-helyzetu-gyerek/>

60 Lásd pl.: https://index.hu/techtud/2020/03/25/epul_a_digitalis_pedagogiai_babel_tornya/

61 Lásd pl.: https://index.hu/belfold/2020/06/13/nemcsak_rendorbol_lehet_iskolaor/

62 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció állásfoglalását: <https://unicef.hu/ezt-tesszuk-itthon/gyerekjogi-koalicio/iskolaorsegrol-szolo-allasfoglalas>

63 A parlamenti vitát lásd (19103-19105): <https://www.parlament.hu/documents/10181/1569934/ny200608.pdf/0c973209-432e-b861-ef77-aef1c089e8cc?t=1591939250927>

64 Lásd a Gyerekjogi Civil Koalíció szakmai álláspontját: <https://unicef.hu/ezt-tesszuk-itthon/gyerekjogi-koalicio/allasfoglalas-orokbefogadas-jogszabaly-modositas>

nem kapnak segítséget a gyermekvédelemben nevelkedés idején, hogy gyermeküket hazavihessék. 2017-ben közel 2000 gyermek volt örökbeadható, az örökbefogadások száma pedig meghaladta az 1000 főt. Az örökbefogadásra alkalmas házaspárok és egyedülállók száma 2800 fő körüli.⁶⁵ A képzés szükségességének kérdésében a szakma és a széles közvélemény is egységes 66, hiszen egyértelmű, hogy a szülőségre való felkészülés a gyermek és az örökbefogadó szülő számára is fontos, különösen akkor, ha egy traumatizált gyermek sorsának tartós rendezéséről van szó. A képzés mind a gyermek hozott sérüléseinek a feldolgozása, mind az örökbefogadó szülő élettraumáival való szembenézése szempontjából nélkülözhetetlen eszköz. A képzés megnyit, sokszor sebeket feltép, családi titkokat felszínre hoz, majd segít interpretálni, közösen gondolkodni, nyugvópontra jutni és tudást szerezni, olyanról, amiről előzőleg mit sem sejtünk. Arról, hogy milyen születés előtti és/vagy utáni traumával nem a vér szerinti családban nevelkedni, mely az örökbe fogadott gyermeknek ciklikusan visszatérő téma az identitáskeresés folyamatának különböző állomásain. Az örökbefogadással számos gyermek szerető családra talál, de ha ezektől a családoktól az állam, miközben egy új családot konstruál, elveszi a szakemberek által támogatott felkészítés lehetőségét, valójában elismeri, hogy úgy preferálja a jobbmódú családokat a vér szerinti szülők ellenében, hogy figyelmen kívül hagyja a gyermeki jogokat és lenézi a „tisztas” középosztálybeli, örökbefogadásra alkalmasnak tartott szülőket.⁶⁷

Álláspontom szerint e két kiragadott példa azért szemléletes, mert a járványügyi helyzet egy krízishelyzet, és mint minden krízishelyzet, lehetőséget teremt a tanulásra, új stratégiák kialakítására, új együttműködések kidolgozására, belső építkezésre. A pandémia mint külső tényező miatt romló gazdasági-társadalmi helyzetet a gyermekeket és gyermekes családokat segítő intézményi szintről – annak diszfunkcionalitásai miatt – nem erodálhatjuk tovább. Átgondolt gyermekkor-politika hiányában a gyermekek ügye egyszerre mindenki és senki ügye. A gyermekek ügye közös felelősségvállalásra kell, hogy épüljön, mely olyan jóléti és védelmi szolgáltatásokat feltételez, mely a gyermeki szükségletekre valós időben reflektál, perspektívába helyezve a gyermekek társadalmi mobilitási és integrációs esélyeinek növelését. A gyermekvédelmi kutatási irányok közül hozzám a kritikai megközelítés áll a legközelebb, mely a COVID-19 kapcsán arra a kérdésre keresné a választ, hogy „Merre tovább gyermekvédelem?”. A hozott példák azonban a „Még meddig?” kérdés megválaszolását sürgetik.

65 KSH (2018) Statisztikai tükör. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/orokbefogadas.pdf>

66 Az örökbe adottként nevelkedett és örökbefogadó szülőként véleményüknek hangot adó közszereplők megszólalása a közvélemény álláspontját formálta és több mint 15 ezer aláírás gyűlt össze a képzés megszüntetése ellen. Érintetti véleményként lásd: https://index.hu/kultur/2020/06/03/rohrig_geza_toth_kriszta_grecso_krisztian_tompa_andrea_kollar-klemencz_laszlo/ és <https://szabad.ahang.hu/petitions/maradjon-kotelezo-az-orokbefogadok-felkeszito-tanfolyama>

67 Az Országgyűlés 2020.06.16-án végül elfogadta a törvényjavaslatot. Lásd: https://m.hvg.hu/itthon/20200616_orokbefogadas_torveny_tanfolyam_szavazas

RÓBERT PÉTER⁶⁸

POLARIZÁCIÓ

A társadalmi egyenlőtlenségek, a széttartó irányba mozgó társadalmi megnyilvánulások sokféle formát öltenek. Szó lehet anyagi javak, életkörülmények, életesélyek, lelkiállapotok, magatartások közti különbségek növekedéséről. Az így felfogott polarizáció szélesebb folyamat, mint amit Piketty bemutat. Általánosítva a társadalomtudományban Merton nyomán használatos *Máté-effektus* fogalmat: egyre kevesebbeknek lesz egyre jobb és egyre többeknek lesz egyre rosszabb – legalábbis relatíve. Egy váratlan külső hatás, mint a koronavírus-járvány *erősíti a polarizációt*. Itt is lesznek nyertesek és vesztesek pénz, vagyon, képzettség, hatalom, rendelkezési viszony, bizalmi tőke, informáltság stb. terén. Az ilyen irányba mutató jelenségek közül terjedelmi okokból itt csak néhány szerepel, röviden és felszínesen.

1. A járvány miatt távoktatásra tértek át az iskolák. A kontaktórákra építő, lexikális tudást közvetítő, kompetenciákat, problémamegoldási képességet kevésbé fejlesztő, nem ritkán szegregáltan működő oktatási rendszerben a származás szerinti és/vagy etnikai egyenlőtlenségek csökkentése eddig is eltérő mértékben valósult meg. Volt, akinek jutott jobb minőségű oktatás, másoknak nem. A távoktatás mindezt felerősíti, a hátrányos helyzetű térségben és/vagy családban élő diákok otthonában nagyobb valószínűséggel nincsen internet, számítógép, a szülők nem tudják segíteni a gyereket az iskolai feladatok otthoni teljesítésében. *Tovább nő a társadalmi távolság a minőségi képzéshez való hozzáférés esélyét tekintve.*

2. A járvány következtében sokan dolgoznak távmunkában. A home office nem volt jellemző a hazai alkalmazási viszonyokra. A munkavállalók egy része már korábban szívesen dolgozott volna otthonról, mások kevésbé. A vezetők viszont szívesebben látják a dolgozókat irányított, ellenőrzött környezetben; ők akkor nyugodtabbak, ha a bárhol, bármikor elvégezhető munka (is) az ő szemük előtt zajlik. Van cég, ahol a számítógépes egér mozgását tartja számon egy rendszer; van, ahol a munkáltató a jelenleg home office-ban dolgozóktól napi jelentéseket kér az elvégzett munkáról, és van egyetem, ahol központilag ellenőrzik, hogy ki mikor jelentkezik be az oktatói felületre, tart előadást, tölt fel tananyagot. Miközben a munkavállalók az átláthatóság és elszámoltathatóság újabb elvárásait tapasztalják meg, a politikusok, a kormányközeli szakemberek ellenőrzése, elszámoltathatósága csökken. Döntéseiket nem kell indokolniuk, kérdésekre nem kötelesek válaszolni. *Polarizáció, ha a munkavállalók méltatlan helyzetbe kerülnek, mert csökkenő bizalmat tapasztalnak „felülről” és a politikusok, kormányközeli szakértők hatalma úgy (is) nő, hogy több bizalmat kényszerítenek ki „alulról”.*

3. A home office még így is előnyös állapot, sok dolgozó jóval súlyosabb hátrányokat szenved el, munkakörülményeit tekintve sokkal kiszolgáltatottabb, s a legrosszabb helyzet az, ha valaki elveszti a munkáját. Megnő a jelentősége annak, kiknek vannak tartalékaik, kik számíthatnak valamilyen segítségre. Az esélyek polarizálódnak: egyfelől a nagy, multinacionális cégek és dolgozóik lehetnek jobb helyzetben, másfelől a kis családi

⁶⁸ Széchenyi Egyetem, TÁRKI

vállalkozásoknál képződhet spontán védőháló. A kormányzat eközben azokat a vállalkozásokat támogatja kiemelt módon, amelyekkel stratégiai partnerségi megállapodása is van, s amelyek korábban is kedvezményeket élveztek. Ide tartoznak az autóipari vállalatok, a turizmusban érdekelt cégek, de – a politikai vezetés prioritásait ismerve – a sportegyesületeknek sem kell aggódniuk. A hazai „new deal” inkább „old deal”, a régóta ismert, a kormányhoz közelálló gazdasági szereplők előnyéről szól, számukra képződik költségvetési tartalék, hozzájuk kötődnek a kiemelt gazdasági övezetek. Ha a munkanélküliek tőlük mégsem kapnak elég új állást, ott a közmunka és a hadsereg. *A gazdasági szereplők, a munkavállalók polarizációja tovább növekszik.*

4. Csak akkor lehet megítélni, hogy valójában mi történt, ha megbízható, érvényes, hiteles adatok állnak rendelkezésre. Aggasztó, ha adatokat úgy állítanak elő, hogy politikai kívánságoknak, elvárásoknak feleljenek meg, ha a nem kívánatos adatok nem jelennek meg, ha információkat titkosítanak, ha az adatokhoz való hozzáférésben különbségek vannak. Az élet számtalan területén megjelenő kormányzati sikerpropaganda hamis képet fest. *Fokozódik a polarizáció a tényleges és a szlogenekben megjelenő valóság között, illetve azok között, akik ismerhetik, illetve akik nem ismerhetik az igazi adatokat.*

Van azért felelőssége a társadalomkutatásnak is. Amikor a világ olyan helyzettel kerül szembe, mint a mostani koronavírus-járvány, erős a kísértés, hogy a ténylegesen felmerülő társadalmi kérdésekre minél gyorsabban szülessenek válaszok. De a megbízhatóság, az érvényesség a társadalomtudományi kutatási eredmények esetében is elvárás. A gyors reagálás nem mentesít, *az adatok polarizációja itt is ront a dolgokon.*

SÁSKA GÉZA⁶⁹

JÁRVÁNY ÉS ISKOLA

A pandémia idején is ismeretlen és egyben aggodalmat keltő dolgok esnek meg, amelyekre adott válaszok olykor emlékeztetnek Horatio szavaira Hamlet apjának szelleme láttán, Arany János kitűnő fordításában: „*Mi részben árt sajátlag, nem tudom; De általános véleményem az, Hogy ez honunkra nagy csapást jelent.*”

Elegendő példaként az érettségi vizsga körüli heves vitára utalnom. Utólag vált világossá, hogy szinte veszélytelen az írásbeli vizsga megtartása, s azok jártak igazán jól a szóbeli vizsgák elmaradásával, akik a tételek kidolgozásának terheit elkerülve érettségi bizonyítványt tudtak szerezni, vélhetően csak az idén.

A bizonytalanságot és a homályt növelte az oktatási kormányzat az iskolabezárás körüli határozatlanságával is, ami távolról sem ágazati, hanem kormányzati probléma, még akkor is, ha jelentősége eltörpül a járvány megfékezésének fontossága mellett.

A Horatio-i érzület és gondolkodási mód érzékelhető a bezárt iskolák, a kollégiumok esetében. Szokatlan, hogy a diáknak otthon kell lenni és iskolamód tanulni a lakásba zárt szüleivel. A pedagógusok pedig megszokott munkamódszereik módosítására kényszerülnek. Minden másképp van, mint volt, és ez terhes.

A hírekben elsősorban azoknak a szülőknek az aggódó szava erős, akiknek a gyerekei a mérvadó felsőoktatási intézményekre felkészítő gimnáziumokban, illetve elő-általános iskoláiban tanulnak.

A társadalom legsó szeleteiben élők igen rossz helyzetéről is gyakorta esik szó, többnyire nem a közvetlenül érintettek beszélnek sorsukról, hanem az érdekeik nevében fellépő értelmiségiek.

A felső és legsó társadalmi csoport közötti sokkal vastagabb réteg néma, hallgatnak, a konfliktusaiknak csekély a nyilvánossága, nincs is politikai képviseletük, eltekintve néhány pedagógustól.

A pandémia idején a társadalmi rétegződés szinte kézzelfoghatóvá válik. A kisebb településeken és a regionális lejtő alján a városokhoz képest sokkal nagyobb számban akadnak olyan szülők és gyerekek, akik számára az iskola közvetítette kultúra idegen, célját nem, vagy alig-alig látják át, az otthonmaradás a szabadságot jelenti számukra, s az utánuk menő segítő szándékú tanárok olykor inkább terhesek.

Ugyanez másképpen: technikai értelemben az internetre támaszkodó kötelező oktatás az általános iskolai korosztály 80 százalékát éri el. Főként az ország keleti felében élők, illetve az alacsony iskolázottsággal jellemezhető szülők gyermekei internet-hozzáférés vagy számítógép hiányában nem élhetnek az online oktatás lehetőségével. Minden ötödik tanuló ilyen. Azokról a diákokról van szó, akik közül kevesen tanulnak tovább az általános iskolát követően, s szüleik az átlaghoz képest mérsékelten működnek együtt a pedagógusokkal és viszont. Ők azok, akik elesnek az iskolai étkezéstől is. Róluk több szó esik a nyilvánosság terében, mint a 80 százalék gondjairól.

⁶⁹ Debreceni Egyetem, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar

Két, egymást kizáró oktatáspolitikai igény békésen megfér egymás mellett. Az egyenlőtlenség nehezményezői kevesebb kormányzati koordinálás mellett állnak ki, a NAT nem kell a pedagógiai elitnek és a középosztály jó részének, míg mások nagyobb állami befolyást kérnek az önszervezésben élő alul lévőkhelyzetének javítására.

A járvány időszakában az iskolakritikák jó része fényt vet az iskola nem nagyon látható belső életére, arra, amit a tantestületek a maguk szempontjából helyesen nem kötnek mások orrára.

Az iskolalátogatási tilalom a több tudás megszerzésében érdekelt családokat is kellemetlenül érintette. Azokról van szó, akik korábban is különórákkal növelték gyermekeik iskolai sikerességét. Valószínű, hogy ők képesek a legjobban alkalmazkodni az iskolai óra házitanítássá formált technikájához, aminek az a feltétele, hogy a szülő tudja, megértse a tananyagot, és legyen a közelben olyan személy, aki járatos a matematikában, kémiában, fizikában, idegen nyelvben. Általában van is. Az is feltétel, hogy a szülők otthon legyenek, mondjuk home office-ban dolgozzanak. Az általános iskola első osztályos diákjain azonban ez sem sokat segít, vélhetően ők szenvedik meg legjobban a tanítók hiányát.

Ezekben a napokban tudatosul a szülők többségében, hogy mekkora és milyen szerepe van az iskolának, azaz a pedagógusoknak. A szülők jelentős hányada eddig talán sohasem került olyan közel az iskolai tananyaghoz, mint most, hiszen a *home schooling*-ban neki is meg kell tanulnia, amit a gyerekének szántak. Szembesül azzal, hogy az elküldött feladatok megoldásához a tankönyveket neki is el kell olvasnia. A többség számára nélkülözhetetlen lenne a tanári magyarázat. Óhatatlanul véleményt alkot a kompetencia alapú műveltség mi-benlétéről, közvetlenül láthatja a pedagógusok értékelési technikáját. A szülők jelentős része nem is érti, hogy feladatok megoldására adott érdemjegy miből tevődik össze. Korábban elég volt annyit tudni, hogy mi a jó és a rossz osztályzat, az új helyzetben azonban már indoklást is vár, különösen, ha gyereke helyett maga csinálja meg a leckét.

Azt persze senki se látja, mit hoz a jövő. A járvány előtti állapotokhoz képest mennyiben rendeződnek vissza a viszonyok.

SIK ENDRE⁷⁰

TÁVOLSÁG IGEN, TÁRSADALMI NEM

Közel fél évszázados szociológusi tevékenységem során legtöbb művem azért írtam, mert kellett. Leggyakrabban, mert vagy a főnök rám osztotta a feladatot vagy kellett a pénz (ösztöndíj, utazás, fizetés...). De néha „csak úgy” is írtam valamit, olyat, amit az éppen soron lévő főnököm (esetleg nagyon) nem akart, s ami pénzzel sem kecsegtetett. Ezekben az esetekben valami felizgatott, feldühösített, fellelkesített, megcsiklandozta az intellektusomat, vagy valakinek be akartam szólni.

A koronavírus-járvány kapcsán előbb felvilágosítottam a népet, hogy miként is kellene gondolkodni a járványról,⁷¹ majd jól dühösködtem azon, hogy mennyire erkölcstelenül kezelik az adatokat az illetékesek (és az őket kiszolgáló szakemberek),⁷² illetve mennyire visszaél sok kormányzat az emberek tudatlanságával, s ebben gyökerező félelmével.⁷³

Most egy, a járványhoz szorosan kapcsolódó fogalom – a társadalmi távolság – használatának félrevezető természetéről rántom le a leplet, s teszek kísérletet megmagyarázni, hogy miért lett ez a torz fogalom olyan magától értetődő természetességgel mindenki által elfogadva.

Sok szót ebben a körben⁷⁴ nem pazarolnék arra, hogy az, amit a járvány során mindenkinek betartani javasolnak, az nem a társadalmi, hanem a fizikai távolság betartása, hiszen nyilván minden szakmabeli ismeri a Bogardus-féle társadalmi távolság fogalmát és a proxemika alapművét⁷⁵. Tehát (csupán néhány esetleges példát elősorolva) senki (legalábbis hivatalosan) nem akarja, hogy a nők néhány lépéssel a férfiak mögött bándukoljanak, hogy a zsidókat zárják gettóba, s nem történt sehol kísérlet a feudalizmus rendiségéből levezethető viselkedési szabályok újjáélesztésére, mondjuk, hogy a paraszt ne léphessen közel az úrhoz.

A virológusok a járvány terjedésének hevenységét egy minimális fizikai távolság betartatásával tartják elképzelhetőnek csökkenteni, ami természetesen nehezebb egy olyan kultúrában, amelyben a beszélgetés szerkesztése a másik simogatása, s a találkozás minimum kézfogással, maximum három puszival jár együtt, mint mondjuk a skandináv világban (lásd a következő képet).

De persze a helyes társadalmi távolság a hatóság kényétől-kedvétől is függ. A WHO szerint a helyes táv egy méter, amit sok ország elfogad, de például Kanada, Spanyolország és Nagy-Britannia a kétméterre esküdött

70 ELTE TáTK és Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai intézet

71 <https://www.es.hu/cikk/2020-04-30/sik-endre/vazlat-a-csapalsag-tarsadalomrajzazhoz.html>

72 <https://24.hu/belfold/2020/05/11/koronavirus-jarvany-adat-sik-endre/>

73 <https://www.es.hu/cikk/2020-06-12/sik-endre/fantazia-kerdese.html>

74 Mint ahogy ezt a felismerés sem elsőként tettem – lásd: <https://qubit.hu/2020/03/26/magyar-kutatok-figyelmeztetnek-vigyazzunk-nehogyz-a-tavolsagtartas-elszigetelodeshez-vezessen>

75 Hall, E.T. (1987) Rejtett dimenziók. Budapest: Gondolat.

Forrás: <https://qz.com/1842183/sweden-is-taking-a-very-different-approach-to-covid-19/>

fel, míg a precíz dél-koreai és USA-beli hatóságok az 1.4, illetve 1.8 métert vallják igaznak.⁷⁶

De miért használja mindenhol és mindenki ilyen gátlástalanul ezt a nagyon is veszélyes tartalmú fogalmat? A válasz a „társadalmi” fogalom jelzőként való megjelenésének menyétszó jellégében rejlik. Ezt a jelenséget Hayek írta le nagyon meggyőzően.⁷⁷ Művében a „szociális” jelző 160 változatát mutatja be, s azt állítja, hogy a „szociális” jelző menyétszó, amennyiben „ahogy a menyét állítólag képes anélkül kiüríteni egy tojást, hogy ennek látható jelét hagyná maga után, úgy ezek a szavak is megfosztanak tartalmától minden olyan kifejezést, amelyhez hozzárakják őket, miközben látszólag érintetlenül hagyják őket.”

Én ezt a felismerést már használtam, mikor a társadalmi tőke nagy népszerűségét próbáltam megmagyarázni (Sik 2006),⁷⁸ de akkor úgy érveltem, hogy a „társadalmi tőke” fogalom oximoron jellegéből fakadó érzelmi töltés teszi ezt a borzalmas fogalmat sikeressé.

A társadalmi távolság fogalmának ellenállás nélküli elterjedését sem hiszem, hogy az okozná, hogy mindenki ismerte Hall művét vagy a Bogardus-technikát. Sokkal inkább az, hogy ez a fogalom simulékony és laza, mindenki rögtön érti, könnyűvé teszi elfogadását, hogy a „társadalom” is (tehát „mindenki”) ezt tartja helyesnek. Ez pedig az emberek nyájösztonének segít felszínre kerülnie, ami jól jön akkor, amikor a félelem olyan nagy és elterjedt, mint amilyen a csapás (csapás és válság)⁷⁹ első fázisában volt. És persze jól illik ez a fogalom az olyan kormányzatok szájába is, amelyek kifejezetten szeretik, ha az emberek gyakorolják a birkalétet.

⁷⁶ <https://www.bbc.com/news/science-environment-52522460>

⁷⁷ <http://ketezer.hu/2007/11/a-mi-mergezett-nyelvunk/>

⁷⁸ Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? Szociológiai Szemle, 2, 72–95. Elérhető: <http://www.mtapti.hu/mszt/20062/004.pdf>

⁷⁹ Erről lásd még: <https://www.es.hu/cikk/2020-04-30/sik-endre/vazlat-a-csapalsag-tarsadalomrajzahoz.html>

SIMONYI ÁGNES⁸⁰

AZ ÁTALAKULÁSRÓL: ITT VOLT? MEGJÖTT? ÉS AKKOR MOST?

Az elnéptelenedett főterek, iskolák, templomok, üdülőhelyek, stadionok, üres repterek, pályaudvarok, villamosok láttán és a városközpontok friss levegőjét szívva, pár hétig valóban úgy érezhettük (télből a nyárba menet), hogy új világ kezdődik. A nagy- és kisvárosokon túl a vidék is néptelen volt. Iskola otthon, gyerekek otthon, munka otthon (ház körül), vásárlás otthonról, család, barátok, kollégák on-line, közügyek a média felületeken. Orvoshoz, kórházba nem megyünk, hogy óvjuk az egészségünket és a betegeket! A közegészségügy fókuszában a fertőzöttek. A „helyzetet” tudósok és politikusok értelmezik, különböző számokat mutatnak, velük folyamatokat vázolnak fel, következtetéseket vonnak le és intézkednek: betiltanak, engedélyeznek, támogatnak.

Gyors és persze felületes leírás. Egyszerű képek – gyerekek otthon, üres utcák, bezárt munkahelyek, otthonról dolgozók és otthonról nem-dolgozók, idősök otthon elszigetelve vagy családtól távol tartva, számítógépekhez és telefonokhoz tapadók – ugyanakkor bonyolult társadalmi tartalmakkal, sok korábbi tapasztalatunkat új megvilágításba helyező értelmezési lehetőségekkel. A gondolkodásunkat felépítő, meghatározó eddigi társadalomtudományi kutatások nyomain ennek a helyzetnek az értelmezéséhez a régi kérdéseket kezdem újrafogalmazni a munka, a munkahely, a tudások, a szervezeti keretek, a társadalmi kapcsolatrendszerek és képviselők, a gazdaság működtetéséhez szükséges társadalmi intézményrendszer; az oktatás, a családtámogatások, a közegészségügy, a mobilitási és a szállítási infrastruktúra terén.

A munka, ami továbbra is a megélhetés alapja, hogyan alakul át? Milyen technikákkal, milyen szervezeti keretekben, munkahelyi környezetben és milyen társadalmilag elfogadott munkafeltételek között dolgozunk most és majd?

Milyen tudásokra és készségekre van és lesz szükség? Ezeket milyen intézményi keretekben, oktatási rendszerben lehet megszerezni, karbantartani, felújítani?

A jelenlegi munkahelyek közül, milyen gazdasági társadalmi intézményi feltételek és támogatások mellett, melyek tudnak megmaradni?

Milyen tevékenységekre van és teremthető igény a globalizáció, a technika és a tudások változó feltételei mentén? Lesz-e és milyen lesz az „új-globalizáció”, ha a vírus velünk marad?

Milyen irányokban – milyen tevékenységekben, ágazatokban, szakmákban, régiókban, korosztályokban – folytatódik a prekarizálódás, a munkák rendszertelenné, piaci igények mentén rugalmassá válásának folyamata?

A technika és a technikai infrastruktúra mellett milyen társadalmi, intézményi feltételei vannak és lesznek az otthonról végzett munkának?

80 ELTE Szociálpolitika Doktori Iskola

Milyen munkaeszközökre, munkahelyi és otthoni infrastruktúrára van és lesz szükség a munkahelyek megtartásához, bővítéséhez?

Milyen gyermekintézményi ellátottságnál, milyen internetes és kommunikációs hálózatok révén, milyen lakásviszonyok között lehet tartósan otthonról végzett – *smart* – munkákra berendezkedni?

Hogyan integrálódnak az otthonról végzett munkák a családi viszonyrendszerekbe? A családi infrastruktúrák és kapcsolatrendszerek, a gyerekek és idősek ellátása hogyan alakulnak át azért, hogy az otthonok munkahely funkciókat is be tudjanak tölteni?

A nők otthoni munkavégzési formáinak megszorodása mennyire lesz összehangolható a még kiterjedtebb otthoni és gyereknevelési feladataikkal? És a férfiak otthoni munkavégzési formáival?

Már az eddigi kérdés is úgy szólt: mit is gondolunk a munka szervezeti határainak elmosódásáról és az átformálódó társadalmi képviseleti rendszerekről?

Ezeket a problémákat kutattuk – már ahol tudták kutatni, innen KKE-ből inkább csak követtük a szakirodalmat – az automatizáció, a robotizáció, a mesterséges intelligencia térnyerése, a globális értékláncok, a rugalmas munkavégzés technikai, infrastrukturális és intézményi, közpolitikai, társadalmi feltételei és a prekarizáció lehetséges következményei kapcsán.

Az elmúlt években a klímaválság már új társadalmi értékeket, szempontokat hozott be a munka világában zajló átalakulások értékeléséhez, a gazdasági fejlődés irányainak, lehetőségeinek és társadalmi korlátainak felméréséhez. A környezeti lábnyom figyelembevételének követelménye mellett, most az egészségmegőrzés követelménye is primátust kapott (egy időre? a világ egyes térségeiben? egyes társadalmi és foglalkoztatási csoportok életében?) a munkavégzéssel, a foglalkoztatási lehetőségekkel, a munkakörnyezettel kapcsolatosan.

A számok, amik mentén egyelőre tájékozódunk, a járványról, terjedéséről, közvetlen következményeiről, a halálozásokról szólnak. Hallunk, olvasunk a bezárt munkahelyekről, a munkanélküliek számáról, a jövedelemkiesés mértékéről. A foglalkoztatási feltételek átalakulásáról és ennek megtámogatásáról, a közegészségügyi követelmények betartásáról alig tudunk. Hogy mi is történik a munka világában, ezt majd időtől és helytől függően adatközlésekből elkezdhetjük lassan tanulmányozni. És csak remélhetjük, hogy a munka világában a 21. században végbemenő – most már a Covid-19 által is kiváltott – változások társadalmi következményeinek átlátásához és közpolitikai válaszaihoz felélednek a társadalmi és intézményi viszonyrendszerekre kiterjedő komparatív társadalomtudományi kutatások.

SÜKÖSD MIKLÓS⁸¹

KÖRKÉP JÁRVÁNY UTÁN

Úgy látom, a COVID-járvány kezdete – 2020 januárja – óta legalább négy, egymással összefüggő, egymást erősítő trend rajzolódik ki.

A járvány felértékelte a nemzetállamokat

A járvány elleni védekezésben a nemzeti kormányok lezárták az országhatárokat, időszakosan leállították a nemzetközi kereskedelmet és közlekedést. A létfenntartás biztosítására szükséges ágazatokra szűkítették a nemzetgazdaság működését, korlátozták a szabad mozgást, kötelező karanténba zárták a családokat. Először Kína vezette be a karantént 2020. január 23-án Vuhanban és több más kínai városban. Mongólia már január 27-én, majd hamarosan több más ázsiai ország is követte Kínát. Végül márciusban az európai kormányok is észbe kaptak, és bevezették azokat az intézkedéseket, amelyeket már januárban kellett volna.

Kitágultak a nemzetállamok felügyeleti funkciói és lehetőségei, s ezek alapvető emberi jogainkat is érintik. Mindez elképzelhetetlen lett volna pár hónapja, a 2020. január–márciusi időszak előtt.

Leértékelődött az Európai Unió szerepe. Az EU 2020. januárja–márciusa között szinte láthatatlanná vált az aktivista nemzetállamok árnyékában.

A platform-kapitalizmus és az online kommunikáció robbanásszerű előretörése

Az online platformok olyan mega-vállalatok, amelyek hardver- és szoftver-infrastruktúrát biztosítanak más szolgáltatások és a felhasználók számára. A kapitalista rendszer egyre inkább digitális algoritmusok komplex rendszerként működik, az Oracle, a Google, a Facebook, a Microsoft, az Apple (és Kínában a WeChat, a Baidu, az Alibaba), stb. platformjain. A járvány alatt ezekre a platformokra épültek az személyes és munkahelyi online kommunikáció alkalmazásai (Zoom, Skype, Teams, Messenger, stb.). Aki e platformokról és hálózatokból kiszorul, annak egyre inkább a társadalmi léte kérdőjeleződik meg.

Az otthoni online munkavégzés és az online iskolai oktatás széthúzta a társadalmi különbségeket. Az otthoni irodából dolgozókhoz képest a részmunkaidősök, munkanélküliek, a képzetlenek még kiszolgáltatottabbakká váltak. Már a járvány alatt is – az azt követő gazdasági válságban még inkább. A számítógéppel nem rendelkező, szegény és hátrányos helyzetű gyerekek egyre inkább kiestek az online oktatásból. Az online kommunikáció előretörése és a csoportosulás tilalma és miatt csökkent az érdekvégyesítési – szakszervezeti – szervezkedés, megmozdulások lehetősége.

Az online jelenlét amúgy is elszegényíti a kommunikációt, leértékeli a testbeszédet és az arcjátékot, legyilkolja a közös együttlét örömét. Nem érezzük egymás illatát. Mikor hallottunk énekszót, élő zenét? Önálló,

⁸¹ Department of Communication, University of Copenhagen

autonóm, hús-vér lény lét helyett egyre inkább a digitális hálózatba kötött agyként tengődünk. Egyre inkább a digitális platformokon és hálózatokban létezünk. Mátrix újratöltve.

Ugrásszerűen nőttek az eddig is brutális társadalmi egyenlőtlenségek

A gazdagokhoz, a magasabban képzettekhez, a biztos munkával rendelkezőkhöz képest még kiszolgáltatottabbá vált, még jobban leszakadt a társadalom többsége. Az európai jóléti államok – Skandináviától a Benelux államokig – jól teljesítettek a járványt követő gazdasági-társadalmi kárenyhítésben. Más országokban minden eddiginél élesebben fény derült a szociális és az egészségügyi ellátórendszerek elégtelenségére – Magyarországtól Amerikáig. Ez természetesen együtt jár a társadalmi kirekesztettség különböző formáinak erősödésével – a romáktól a feketékig.

A jelenleg húszszázalékos munkanélküliségtől szenvedő Amerikából induló *Black Lives Matter*-tüntetések először az intézményes rasszizmus ellen tiltakoztak. Mára azonban a megmozdulásokból a társadalmi egyenlőtlenségek és az igazságtalanság ellen tiltakozó globális mozgalom fejlődött.

A világ lakosságának leggazdagabb 1 százaléka szerezte meg a bevételek 82 százalékát már 2018-ban is. A szupergazdagok és a világ többi része közötti szakadék a COVID-járvány alatt még drámaibban nőtt. Jeff Bezos (az Amazon vezérigazgatója és 11 százalékos tulajdonosa) 24 milliárd dollárral növelte hatalmas vagyonát a koronavírusjárvány időszakában, 2020 első négy hónapjában. Ez körülbelül húszszázalékos vagyonnövekedés négy hónap alatt – Bezos vagyona így 138 milliárd dollárra nőtt. Hasonlóan maximális sebességre váltott a közpénzpumpa Mészáros Lőrinc és egyéb oligarchák korrupciós feltőkésítésében Magyarországon.

Geopolitikailag erősödtek a diktatúrák és gyengültek a demokráciák

A populizmus és a neoliberalizmus kettőse belülről roncsolja a liberális demokratikus rendszereket. Kína és több más ázsiai ország sikeres járványkezelése felértékelte puha hatalmukat. Egyre magasabbra ágaskodik a kérdőjel: vajon a jól szervezett, közösségelvű parancsuralmi kínai high-tech rendszer nem teljesít-e jobban, mint a jelenleg lángokban álló, rekordszámú COVID-fertőzöttet és halottat produkáló, az egyenlőtlenségek kínjában fetrengő trumpi Amerika? A COVID-járvány fordulóponthoz jelenthet Kína és Amerika szuperhatalmi versengésében, és tágabb értelemben a konfuciánus és a liberális demokratikus civilizáció hosszú távú versenyében egyaránt.

A hatalom centralizálása egyaránt jellemezte a demokratikus és a diktatórikus államokat – az utóbbiak azonban még lejjebb csúsztak az önkényuralmi lejtőn. Egyre komolyabban felmerül, hogy az online megfigyelés eddig csak a kínai digitális totalitarizmusban ismert technológiáit demokratikus kormányok is bevetették. De hogyan lehet biztosítani, hogy a megfigyelési adatainkkal a demokratikus államok ne éljenek vele vissza, például ne használják politikai célokra?

A felhatalmazási törvénnyel Magyarország *de facto* egyszemélyi diktatúrává változott. A szólásszabadság szűkítésétől a rendszeralkotó korrupción át az önkormányzatok finanszírozásának elvételéig számos területen erősödtek az önkényuralmi vonások a magyar hibrid rezsimben. A kormány jelenleg salátatörvényekbe bújtatott új szabályozással próbálja állandósítani a diktatórikus viszonyokat a felhatalmazási törvény utáni időszakra is.

Zöld fordulat, alanyi alapjövedelem

Roszsabb a helyzet, mint bármikor a második világháború óta. A hidegháború alatt legalább volt remény, társadalmi jövőkép, jövő: a liberális demokrácia és a jóléti állam modelljei.

Mi a jövő ma? A jobboldali populizmus erősebb vagy gyengébb változatai, az egyre gyorsuló klímaváltozás, a környezeti menekültek százmilliói?

Az extrém kockázati társadalom? A létbizonytalanság helyzetének tömegessé és állandóvá válása? A munkából, egészségügyből és szociális ellátásból kiszorított prekariátus drámai növekedése egy olyan helyzetben, ahol a biztos, állandó munkahely egyre inkább kivételezett helyzetnek számít?

Baloldali, zöld politikai és gazdasági modellel lehet csak e globális problémákat orvosolni. Európában pedig a világnak jóléti példát mutató, erős, egységes Európai Unióval, amely a kínai és amerikai birodalmak versenytársa lehet az online platformoktól a geopolitikáig minden területen. (Európai online platformok ma nem is léteznek, csak amerikaiak és kínaiak.) Plusz erős, a globális egyenlőtlenségeket csökkentő, erős nemzetközi szervezetekkel: ENSZ, WHO, UNEP, UNICEF, stb.

A mai gazdasági világválság ökológiai és munkavállalói szempontból termelési, makrotársadalmi szempontból elosztási válság.

A megtermelt javak rendelkezésre állnak. Ha igazságosabban osztanánk el őket, senkinek nem kellene éheznie, reménytelenül élnie és halnia. Az alanyi jogon járó alapjövedelem az igazságosabb elosztást biztosítja. A fenntartható, helyi termelésen és fogyasztáson alapuló zöld gazdaság pedig a klímaváltozást, és a globalizációval együtt járó járványokat fékezi meg.

SZABÓ-TÓTH KINGA⁸²

JÁRVÁNY, MEGKÜZDÉS, SZOCIOLÓGIA

Amikor 2020 márciusának közepén Magyarországon is kihirdetésre került a veszélyhelyzet a COVID 19 járvány kapcsán, az első reakciónk intézeti és egyéni szinten is a megdöbbenés, a kétségbeesés volt. Ezt követően azonban gyorsan átfordultunk egy kissé proaktívabb cselekvés irányába és elindítottuk Miskolcon az Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete járványkutatását, mely egy hosszabb távú kutatási projektünk, hiszen célja nem csak a járványhelyzet akut időszakának szociológiai feltérképezése, hanem a helyzetből fakadó következmények társadalomtudományi vizsgálata is.

Ennek keretében vizsgáljuk a járványhelyzet értelmezési kereteit, a helyzettel való megküzdési stratégiákat, a gyenge és erős kötések szerepét a járványban, az életmód, a napi tevékenységek megváltozását az akut helyzetben, a szolidaritás kisebb és nagyobb köreit, a lakosság várakozásait az akut helyzet utáni időkre. Ezeken kívül kutatjuk azt, hogy az iskolák mennyire tudtak reziliensen – azaz rugalmasan, a helyzetnek megfelelően – reagálni, mennyire tudtak megbirkózni a távoktatás adta kihívásokkal. Vizsgáljuk azt is, hogy a szociális szférára nehezedő nyomást a különböző szervezetek hogyan viselték. Terveink között szerepel a járvány hatásainak vizsgálata elsősorban azokon a kistélepüléseken, melyek az ATTI kutatásainak egyébként is terepei – többnyire hátrányos helyzetű települések Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

S hogy miért tesszük mindezt? Engedjenek meg néhány személyesebb megjegyzést.

Évek (lassan évtizedek) óta dolgozom kutatóként, szociológusként és szociális munkásként, gyakorló szakemberként hátrányos helyzetű településekkel, közösségekkel. Az utóbbi időben egyre többet dolgoztam társadalmi innovációkkal, egyre többször kerültem interdiszciplináris kutatói környezetbe, egyre többször alkalmaztam a szociológia szemléletmódját, paradigmáit és módszereit úgynevezett alkalmazott szociológiai kutatások, projektek során.

Az utóbbi években- különféle tudományok, területek előretörése és a világ nagymértékű változása miatt – egyre inkább foglalkoztat az a (mások által is felvetett) kérdés, hogy mi, illetve mi lehet a szociológia szerepe a 21. században. Van-e még létjogosultsága ennek a tudománynak, és ha igen, hogyan lehet szerepét megerősíteni – kiharcolva számára is egy szeletet ebből az újfajta tudományos mezőből. „Ez a világ talán új társadalomtudományt kíván”, írta Némedi Dénes „A szociológia egy sikeres évszázad után” című cikkében, melyben végkövetkeztetése azért nem volt e tekintetben túlságosan optimista.⁸³

Elmélet és alkalmazás, filantróp szemléletű kutatások és társadalompolitikai beavatkozás, „politikacsinálás” és tudományos kutatás, szociológusság és társadalmi mérnökség. Ismerős kifejezések ezek ebben a társadalomtudományban – lényegében annak kezdete óta.

82 Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete

83 Lásd: Némedi Dénes (2000) A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2, 3–16. Itt olvasható: <https://szociologia.hu/dynamic/0002nemedi.htm>

Paul Lazarsfeld pedig – az Amerikai Szociológiai Társaság elnökeként – 1962-ben azt javasolta, hogy az éves konferencia címe a „Szociológia a gyakorlatban” vagy az „Alkalmazott szociológia” legyen – jelezve talán a szociológia egyfajta újra-pozícionálásának szükségességét. Mindenesetre ez az aktus önmagában is mutatja az alkalmazott szociológia térhódításának jelentőségét és elismerését – legalábbis az USA-ban.⁸⁴

Kutatásaink során szinte valamennyi fent említett szerepben voltunk az utóbbi két évtizedben: volt, hogy az alkalmazott kutatásaink „megálltak” a probléma feltárásánál és megoldási javaslatok készítésénél, és volt, hogy ezen túlmenően akcionalista jelleggel egyfajta beavatkozás is történt. Az évek során rájöttünk, hogy amit csinálunk itt Miskolcon, az a Toynbee Hall, a Hull House és a Pittsburgh Survey valamiféle 21. századi elegye.⁸⁵

Véleményem szerint tehát itt van igazán az idő az alkalmazott szociológia művelésére – még akkor is, vagy annak dacára is, hogy sokszor a tükör, amit tartunk nem tetszik azoknak, akiknek felmutatjuk. Vagy ami még ennél is rosszabb: nem is kíváncsiak erre: ők másfajta szemüvegen vagy lencsén keresztül figyelik a körülöttünk lévő világot.

Az, hogy a szociológus szerepe mi lehet a problémák gyakorlati megoldásában már egy másik kérdés, hiszen lehet, hogy a szociológus megmarad tisztán tudósi szerepkörben – a gyakorlati cselekvés szereplőjévé nem válva, ez esetben a tudós szerepét és az értelmiségi aktivista szerepét elkülönítve. Más esetekben (pl. akcionalista szociológia, szociológiai intervencionalizmus), a határok elmosódnak: a szociológia nem csak alkalmazott jellegűvé válik, hanem maga a szociológiát gyakorló ember is a tudós szerepből kilépve erőteljesen bevonódik társadalmi folyamatok generálásába, megoldásába.

A fent leírtak mentén úgy gondolom, hogy az alkalmazott szociológia 21. századi feladata a Ward (és mások) által megfogalmazottak szellemiségében egyfajta mediátori szerep az elmélet és a gyakorlat között, a szociológia társadalmilag is hasznosítható elemeinek beépítésével.⁸⁶ Ha ez megvalósul, akkor tudjuk valóban fontos társadalmi folyamatok „ütőerén” rajta tartani a kezünket, és akkor fogunk tudni egy olyan közpolitikai feladatot is ellátni, amely szerintem a szociológia számára szinte megkerülhetetlen. Ennek a fajta szociológiának arra is kellene figyelnie, hogy önmagán, saját hagyományos módszerein túllépve nyitottá váljon társdiszciplínák szemléletmódja és módszerei iránt. Véleményem szerint ebben az esetben tud megmaradni egy nagyon gyorsan és sokszor kiszámíthatatlanul változó világban: ott, ahol az adott értelmezési keretek néha egyik napról a másikra megdőlnék, ott, ahol a kutatónak mint magánembernek és mint szakmája iránt felelős embernek is folyamatosan újra kell gondolnia saját belső világát és környezetéhez való viszonyulását.

84 Final Program. American Sociological Association Annual Meeting, 1962. https://www.asanet.org/sites/default/files/1962_am_final_program_complete_o.pdf

85 London East End városrészében a Toynbee Hall 1884-es megalapításával kezdődött az angol settlement mozgalom, mely a szegények és a gazdagok közötti társadalmi távolság csökkentésének elősegítését tűzte célul. Hasonló elvekre épülő settlement ház volt Chicagóban a Hull House, mely 1889-ben jött létre. A Pittsburgh Survey (1907-1908) úttörő jelentőségű szociológiai kutatómunkára épülő városfejlesztési stratégia, szintén az Egyesült-Államokban.

86 Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Larson, C. J. (1995) Theory and Applied Sociology. *Journal of Applied Sociology*, 12(2), 13–29.

SZALAI ERZSÉBET⁸⁷

KORONAVÍRUS – KIHÍVÁS A TUDOMÁNYOK ELŐTT

A kihívás többretegű.

A koronavírus egyszerre természeti-biológiai és társadalmi jelenség, mind okait, mind folyamatát, mind következményeit tekintve. A koronavírus megjelenésének alapvető oka az ökoszisztéma súlyos sérülése, vagyis több áttételen keresztül, de alapvetően az emberi, társadalmi tevékenység következménye. Az okok pontos feltárása holisztikus megközelítést, ezen belül a természettudományok és a társadalomtudományok közötti válaszfalak átlépését igényli. Hasonlóképpen, magának a válság folyamatának leírása és elemzése is szükségessé teszi a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködését. És így van ez a válságból következő jövő alternatíváinak felrajzolásakor is. Vagyis az ökológia – mint tudomány és mint praxis – további kérdésekkel, szempontokkal való gazdagítása szükséges. És az, hogy ez a diszciplína kivívja méltó helyét a tudományok sorában.

De a társadalomtudományokon belül is több tudományág képviselőit integráló kutatások szükségesek: filozófia (milyen nagy kérdéseket vet fel a koronavírus például a lét és tudat, vagy az emberi természet létezése vagy nemlétezése, és létezésének tételezése esetén alakíthatósága, állandósága versus változásra való képessége szempontjából?), történettudomány (milyen helyet foglal el a koronajárvány az eddigi járványok sorában?), közgazdaságtan (a járvány gazdasági, gazdaságszerkezeti következményei, a nyomában előálló válság gazdasági oldalának specifikumai), politológia (hogyan hat a válság és kezelésének módozatai a lokális és globális hatalmi struktúrákra), szociológia és szociálpszichológia (a válság hatása a kis- és nagycsoportokon belüli és az azok közötti viszonyokra, hatása az emberek mentális állapotára, valamint a társadalmi életnek a karanténból következő, mind a makro-, mind a mikrostruktúrákat érintő áttanszformálódási esélyei egy digitális kapitalizmus irányába, és ennek mai és jövőben várható következményei), jogtudomány (a válsággal kapcsolatos korlátozások hatása az alapvető alkotmányos jogokra, az érintkezési viszonyok jogi problematikái és szabályozása a válságkezelés idején) – és még sorolhatnánk.

Szükségesnek tartom továbbá a leíró társadalomtudományi megközelítéseknel a makroszintű és mikroszintű nézőpontok korábbiaknál szorosabb összekapcsolását, egymásra való vetítését: a koronavírus és annak hatásai elementáris társadalmi változásokat hoznak, ezek mozgatórugója, katalizátora pedig éppen a két szint, a két szféra egymásra hatása és ennek dinamikája lehet.

Ehhez kapcsolódik a Bourdieu-féle habitus, mint fogalom és mint konkrét jelenség empirikus vizsgálatának megnövekedett szükségessége is. A habitus Bourdieu elméletében a struktúrák újratermelésének tudatlan szolgálatában áll, annak eszköze. A koronavírus és hatásai azonban olyan mély társadalmi változásokat indukálnak, amelyek meggyengítik, vagy egyenesen lerombolják a régi struktúrákat, így a habitus egy időre ki-

⁸⁷ Szociológus, az MTA doktora, egyetemi tanár

szabadulván a struktúra, struktúrák fogságából, önálló, az ember, az egyén szabad akaratával is alakítható életet élhet. Átmeneti szabadságot kaphat a régit felváltó új struktúra, struktúrák megalkotásában.

Konkrétabban.

A koronaválság új módon veti fel a generációs kérdéseket, új színt adva a generációs konfliktusoknak és azok kutatásának is. A „boomerek”, az X majd Y generációk után a Z-sekkel átfedésben egy sajátos, az őket ért élmény globalitása következtében globális generáció, a karantinik (kamaszok karanténban) megszületése várható: ők azok, akik Budapesttől Párizson át New Yorkig ugyanazt az életet élik ezekben a hónapokban: apa, anya *home office*-ban, nagyszülők karanténban, ők is otthon, online tanulva. Megszorítás: ez csak legfeljebb felső és középosztályi szinten van így, az alsóbb szinteken rekedt társadalmi rétegek a mindennapos túlélésért küzdenek, a középrétegektől való távolságuk napról napra nő. A karantinik után pedig jönnek az alfák (ma 3-10 évesek) és a korona generáció (0-3 évesek), akik számára a fizikai távolságtartás és a leszűkített kapcsolatrendszer gyerekkori szocializációjuk lehető legtermészetesebb közege. Kutatási kérdés: hogyan hat mindez már ma is láthatóan az egyenlőtlenségi viszonyokra? Hogyan hat a generációk közötti relációkra, ellentétekre, az új generációk lázadásának módjára, és intenzitására? És vezérlő értékeikre?

Új módon fogalmazódnak meg a nemek közötti viszonyok is. A karanténban töltött hosszú idő, az otthoni gondoskodási munka kiterjedése megnöveli a nők alkupozícióit abban, hogy a családon belüli munkamegosztásban a jelenleginél előnyösebb helyzetet legyenek képesek kiharcolni. Kutatási kérdés: mennyire és hogyan képesek élni a nők a családok megváltozott életfeltételeiből adódó előnyösebb pozícióikkal?

A koronaválság újabb lendületet ad a digitalizációnak és robotizációnak, valamint a munkaerő „rugalmasításának”. Széles rétegek szorulhatnak ki a munkatevékenységből, mások munkája és munkafeltételei alapvetően megváltoznak – átalakul a munka fogalma is. A munka szerepének megváltozása már ma nyomot hagy az egyének identitás-struktúráiban és kapcsolatrendszereiben. Kutatási kérdés: mi történik a munkából kiszoruló társadalmi rétegekkel? Milyen fő irányai vannak a munkatevékenység megváltozásának? Hogyan hat mindez a társadalmi viszonyokra, ezen belül a tőke-munka viszonyra? És hogyan hat az egyéni és csoportos identításokra?

Felsorolásom nem lehetett teljes. A kutatási módszerekről még: miután sok területen vadonatúj társadalmi jelenségekről van – lesz – szó, legalábbis az első körökben a sztenderdizált kérdéseket tartalmazó survey módszerek csak korlátozottan alkalmazhatóak. Az új empirikus kutatások középpontjába a strukturált mélyinterjúknak és a fókuszcsoportoknak kell kerülniük.

SZALAI JÚLIA⁸⁸

HOZZÁSZÓLÁS A SOCIO.HU „LÁTJUK-E, MI JÖN?” KÖRKÉRDÉSÉHEZ

Amint elérte Magyarországot, a koronavírus járvány rövid időn belül drámai változások sorát hozta magával. Néhány hét alatt évekre kiható gazdasági válságot generált, megrengette a talajt az egészségügy és a szociális szolgáltatások intézményei alatt, éles kihívásokkal szembesítette az oktatási rendszert, mélyen beékelődött a közösségek és a privátszféra viszonyai közé, és mindeközben felerősítette az állam hatalmi szerveinek közvetlen jelenlétét a mindennapi élet és a munkavégzés tereiben. Azt azonban ma még nem tudhatjuk, hogy e változások tartós, mély és visszafordíthatatlan átalakulásokat hoznak-e a társadalmi lét alapstruktúráiban, vagy a járvány levonultával és a szükséges korrekciók elvégzésével visszahúzódnak maguk a válságjelenségek is, és az élet előbb-utóbb visszarendeződik a megszokott kerékvágásba. A kétféle értelmezés kétféle tudományos megközelítést diktál. Ha a rövid távú – 1–3 éves – hatásokat tekintjük, és a „veszélyhelyzet” rendkívüli állapotából indulunk ki, akkor a megtapasztalt változások elsősorban egy társadalmi tanulási folyamat elraktározandó elemeiként állnak előttünk: adott esetben újra mobilizálható tapasztalatokként, új társadalmi felismerésekként, újszerű kísérletekként és új társadalmi magatartási formákként rögzülnek az egyéni és a kollektív tudatban. Annak a kutatói iránynak, amely a koronavírus járvány jelenségeit egy új időszámítás alapjának tekinti, hosszú távú megközelítést kell alkalmaznia, és figyelmét mindenekelőtt a járvánnyal összefüggésbe hozható új társadalmi fejlemények megjelenésére, a társadalmi struktúrát formáló gazdasági, szociális és hatalmi relációk hosszú távú nyomon követésére kell összpontosítania, nagy súlyt fektetve azok társadalomtörténeti gyökereire. Ez utóbbi megközelítést egyelőre nehéz lenne alkalmazni. Egyrészt, túl rövid – alig néhány hónapos – a járvány történeti időtávja, másrészt, a „mozgó célpontok” – legyenek bár egészségügyi, gazdasági vagy a közszféra működésével kapcsolatosak – túlságosan változékonyak és tűnékenyek ahhoz, hogy bennük kifejlődőben lévő új struktúrák kiindulópontjait azonosítsuk.

Ugyanakkor erős érvek szólnak a rövid távú hatásokat hangsúlyozó értelmezés mellett, amely az új fejleményeket – legyenek azok pozitív vagy negatív hatásúak – epizódokként értelmezi, és tartózkodik a jövőbeni trendekre vonatkozó megállapításoktól. Ezt támogatja Magyarország szokatlanul simulékony illeszkedése az európai folyamatokhoz. Láthattuk, a világjárvány megjelenésével Európa csaknem minden országában hasonló volt az alapreakció: függetlenül demokráciáik fejlettségi fokától, illetve egészségügyi és oktatási intézményeik állami beágyazottságától, a központi kormányok mindenütt viharos sebességgel ragadták magukhoz az irányítás, az adatgyűjtés és a szabályozás minden lényeges vonatkozását. Így az amúgy túlközpontosítási és antidemokratikus törekvései miatt az EP és az EU által folyamatosan bírált Fidesz-kormány hirtelenjében a mainstream része lett: a járvány kezelésében igazodott az európai mintához, és nagyjából azt csinálja, amit mindenki más is. A járvány csillapodtával azonban elővillannak az állami központosítás mélyen eltérő tartalmai: szemben a demokrácia védelmére összpontosító európai többséggel, a magyar kormány a járványban új legiti-

⁸⁸ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, az MTA levelező tagja

mációs forrást lát autokratikus hatalmának további erősítésére. Úgy tűnik, rövid intermezzo után, a kiiratkozás Európából folytatódik. Persze, e törekvést nem a járvány termelte meg: az csak ráerősít hosszabb ideje velünk élő tendenciákra.

Az államhoz kapcsolható válságjelenségek – különösen az egészségügy és a szociális szféra mélyrepülése – ugyancsak fontos rövid távú változásokat generáltak. Ezek közül érdemes kiemelni az állammal szembeni bizalmatlanság új megnyilvánulásait, mindenekelőtt a családi és közösségi szolidaritás napvilágra került új jelenségeit. Spontán módon reagálva a közsféra működési zavaraira, erőteljes önkormányzati és civil aktivitásnak lehettünk tanúi az elmúlt hónapokban. Évek apátiáját hátrahagyva, civil szerveződések vették kezükbe a maszk-gyártást, és ugyancsak kivették a részüket a kórházakból hirtelen kiebrudalt krónikus betegek ellátásából és gondozásából, de az iskolabezárások miatt ebédjüktől megfosztott kisiskolások ételmezéséből és az otthoni tanulás támogatásából is. Mindez szinte természetes módon következett a percek alatt mozgalommá szélesedett generációs összefogásból: a sokszor figyelmetlenséggel vádolt középgeneráció egyszeriben ott van az élelmiszerboltokban, visz és hoz, főz és odafigyel az idősekre. Mindez a válság pozitív hozadéka, egyszersmind az államtól való függetlenedés fontos új jelensége. Az új civil mozgalmat persze elhamarkodott volna az állam és a társadalom közötti új viszonyként értelmezni. De ha a válság rövid távú következményeit keressük, e civil fejleményeket érdemes a lassú polgárosulás fontos tanulási folyamataként tekintenünk, ami – ha le nem sújt a központi hatalom keze – hosszabb távon talán új hatalommegosztási struktúrák kiindulópontja lehet.

SZIRMAI VIKTÓRIA⁸⁹

A NAGYVÁROSOK: BŰNÖSÖK VAGY A KILÁBALÁS ÍGÉRETEI?

A Covid-19 világjárvány magyarországi területi adatai szerint a járvánnyal érintettek aránya Budapest esetében a legmagasabb.⁹⁰ Ebből a főváros és a vidéki települések között konfliktus, egyfajta főváros ellenesség is kialakult. A világjárvány hazai kezdeti időszakában a vidéki nyaralóikban megjelenő, a fővárosi járvány idején átmeneti felüdülést kereső budapestiek érkezése ellen szóltak egyes polgármesterek, de lakók is. Akik nem voltak felkészülve egy akkortájt váratlan, a fővárosból rájuk zúduló tömegre.

A főváros magasabb fertőzöttségi adatai nem indokolhatják a Budapest ellenességet, a budapesti eset ugyanis nem egyedülálló, jóllehet ez a közmédiában nem szokott elhangzani. A 2019-es évek végén, a 2020-as évek elején kirobbant COVID-19 világjárvány elsősorban a nagyvárosokat, azok régióit érintette. A koronavírus egy világvárosban jelent meg és számos nagyvárosban, azok térségein keresztül szóródott szét. Az első eseteket 2019 decemberében fedezték fel a több mint 11 milliós népességű kínai Vuhan metropoliszban, amely Közép-Kína legnépesebb városa. 2020. január 31-én az olasz fővárosban, Rómában jelent meg a COVID-19: egy vuhani kínai pár január 23-án érkezett meg Milánó repülőtérére, majd Veronán, Pármán keresztül január 28-án jutottak el Rómába, ahol kórházba kerültek. S bár az olasz fertőzöttség Rómában nem volt kiemelkedő, Lombardia tartományban, annak városaiban az lett.⁹¹ A vírusfertőzés a legnagyobb mértékben a másfél millió lakost számláló Milánót, az ország második legnagyobb ipari, kulturális központját érintette. A fertőzöttség a régióban tovább terjedt: megjelent Torinóban, a közel egymillió kulturális központban, az olasz autógyártás városában, majd a közel kétszáz ezer lakosú Bresciát, az ország harmadik legnagyobb ipari központját érte el. A százhuszezer lakosú, különleges fekvéséről híres Bergamo városában komoly méretű volt a fertőzöttség, a Lombardiában bekövetkezett halálesetek majdnem egyharmadát itt⁹² jegyezték fel. Ausztriába Lombardiából érkezett meg a Covid-19.⁹³ A betegségben Tirol tartomány volt a legérintettebb, a betegeket Innsbruck város kórházaiban kezelték.

A nagyvárosok felsorolását tovább lehet folytatni: 2020. január 24-én a franciaországi Bordeaux-ban, borvidéki központban regisztrálták az első eseteket.⁹⁴ A vírus főként a kelet-franciaországi régiókat (Grand Est) érintette. Ezek között kiemelkedő gócpont volt a több mint százezer lakosú, az autógyártásáról híres Mulhouse városa, ahol egy napokig tartó egyházi rendezvényen több mint ezer ember fertőződött meg. Ezt követően a

89 Az MTA doktora, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

90 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Hungary#/media/File:Covid-19-9.5.png (Ezt követik Fejér, Zala, Komárom-Esztergom, Pest megye százezer főre vetített adatai. (2020.05.15)

91 <https://www.statista.com/statistics/1109295/provinces-with-most-coronavirus-cases-in-italy/>

92 <https://infostart.hu/kulfold/2020/03/24/tragikus-a-kep-amit-bergamorol-festett-a-varos-polgarmestere> Itt két kisebb környékbeli város kórháza volt a fertőzés gócpontja.

93 https://hu.wikipedia.org/wiki/2020-as_COVID%E2%80%9319-koronav%C3%ADrus-j%C3%A1rv%C3%A1ny_Ausztri%C3%A1ban

94 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_France

fertőzés rohamosan terjedt a keleti régió városaiban: 2020. március elejét követően számosan betegedtek meg a több mint százezres lélekszámú, a hagyományos francia középosztály által kedvelt, kulturális örökségéről híres Orléans-ban, a hasonló népességű Besançonban, a rehabilitált történelmi városfejlődés egyik modelljében. A regionális fertőzöttség elérte a burgundiai borvidék százötvenezeres lakosú Dijon városát is. Az ország gazdasági, társadalmi, kulturális központja a közel kétmilliós globális város, Párizs és környező térsége, a több mint 12 milliós Île-de-France régió fertőzöttsége az ország keleti sávjában, de az egész országban is a legnagyobb.⁹⁵ Ahogy a madridi metropolisz régióban is.⁹⁶ A német nagyvárosokban (ebben a sorrendben) Berlinben, Münchenben, Hamburgban az ország más részeihez képest szintén magasabb a fertőzöttek aránya.⁹⁷

A nagyvárosi jelleg az egyik magyarázat: itt a legsűrűbb a népesség, erőteljes a beépítettség, itt a legelterjedtebb a tömegközlekedés, itt vannak (voltak) a nagy sport és egyéb rendezvények, fesztiválok, politikai tüntetések. Ezek a tömegturizmus célpontjai. Fontos, hogy az idősothtonok, ápolási intézmények, de a kórházak is a nagyvárosokban vannak. Az idősothtonok különösképpen járványügyi gócnak bizonyultak: Olaszországban, de Spanyolországban, Írországban, Franciaországban és Belgiumban szintén idősothtonok lakói voltak a világjárványban elhunytak fele.⁹⁸ A Budapesten található Pesti úti idősothton fertőzöttsége is kimagasló volt.⁹⁹

A nagyvárosok, a belvárosok mára szinte teljesen kiürültek. Leállt a gazdasági élet, átmenetileg vagy végleg bezártak a cégek, a vállalkozások, az oktatás is leállt. Az emberek, a gyerekek is otthon maradtak, a turistaforgalom megszűnt. A szolgáltatások is szünetelnek: a bevásárlóközpontok, a kisebb boltok, a szállodák, az éttermek, a kávéházak mind üresek. Sokan veszítették el a munkájukat, vagy végleg, vagy csak átmenetileg. Növekednek a nagyvárosi társadalmi demográfiai egyenlőtlenségek.

Mindez nagyváros ellenességet is okozhat. Nemcsak a fentebb bemutatott nagyvárosok közötti gyors vírusáramlás miatt, hanem mert a nagyobb városokban sokkal gyorsabban terjed a fertőzés, mint máshol. Egy friss kutatás szerint New Yorkban két és félszer gyorsabban terjedt a betegség, mint Oak Harbor kisvárosban.¹⁰⁰ A vírusfertőzéstől való félelem miatt egyre többen fordulnak el az amúgy is túl drága nagyvárosi élettől, és költöznek ki az elővárosokba, a vidéki településekre.¹⁰¹ Ez megfordíthatja a globális urbanizáció mai fő trendjeit: megkérdőjelezheti a városcentrumok értékét, a szuburbanizációt pedig felerősítheti. Florida amerikai városkutató ugyan elismeri, hogy a COVID-19 járvány központjai a nagyvárosok, ahogy azok voltak a történelemben máskor is, de a járvány a kitörés pontjait is megteremtheti.¹⁰² S ezzel egyet lehet érteni, hiszen ezek a globális gazdaság parancsnoki helyei. S ha a járványt követően olcsóbbá válnak az ingatlanok, a munkaalkalmak sok embert visszavonzhatnak a nagyvárosi térbe. Hogy a magyar főváros esetében mi várható, arról (még) nincsenek kutatásaink, de globális törvények itt is érvényesülnek.

95 <https://www.sortiraparis.com/news/in-paris/articles/210162-coronavirus-the-situation-in-paris-and-ile-de-France/lang/en>

96 https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_the_Community_of_Madrid

97 <https://www.statista.com/statistics/1105401/coronavirus-covid-19-cases-cities-districts-germany/>.

98 <https://www.arabnews.com/node/1660146/world>.

99 <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/pesti-uti-idosotthon-azonnali-intezkedesek-vegrehajtasara-kotelezte>

100 <https://www.futurity.org/covid-19-big-cities-2328792/>

101 http://cityobservatory.org/corona_outmigration/

102 <https://foreignpolicy.com/2020/05/01/future-of-cities-urban-life-after-coronavirus-pandemic/>

A vírussal együtt a globalizációellenesség is terjed: ami a határok lezárását, a munkaerő és a tudás, a járvány megoldásához nélkülözhetetlen tudományos eredmények szabad áramlásának a beszüntetését jelenti. Miközben Falus András immunológus szerint a járványra a megoldást a globalizáció, a közös együttműködés, a nem bezárkózó társadalmi élet adhatja.¹⁰³ Ebben a városhálózatoknak kiemelkedő szerepe lehet. Jóllehet, a mai nagyvárosi élet és a globalizáció korrekciókra szorul: az ingatlanfejlesztési és üzleti érdekek mellett a társadalmi jól-létre is alapozott várostervezés és-fejlesztés kialakítására.¹⁰⁴ De addig is, Zoránnal együtt, továbbra is „*hiszek a város zajában*”.

103 <https://qubit.hu/2020/05/21/falus-andras-nagy-felelmem-hogy-meg-tobb-aldozat-lesz>

104 A társadalmi jól-lét felfogást lásd: Stiglitz–Sen–Fitoussi (2009) Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload112.pdf>

TAKÁCS ERZSÉBET¹⁰⁵

#MARADJOTTHON! ÉS OLDD MEG OTTHON?

Szolidaritás a COVID 19 tükrében

– *Látjuk-e, mi jön?* – kérdezi a Socio.hu.

– *Nem látjuk, viszont most már kicsit jobban látjuk: mi az, ami van.*

A koronavírus terjedése nyomán már létező problémák éleződtek ki, a három hónap már létező tendenciákat erősített fel.

A szolidaritás jelenségének alakulása szintén ezt igazolja. Mert mit is tudtunk elmondani a szolidaritásról közvetlenül a COVID-19-et megelőzően? Az univerzalizmus és a hasonlóság gondolatára épülő szolidaritás-fogalom elvesztette vonzerejét: a különbözőség, az egyediség, az autonómia normája válik meghatározóvá. Ezzel párhuzamosan az egyenlőség és az egyenlőtlenség percepciója is megváltozott: előbbi absztrakt eszmévé, utóbbi a mindennapos tapasztalattá vált. Az egyén ma gyakran érzi magát valamilyen tekintetben „egyenlőtlennek”, legyen ennek oka az életkor, a nem az iskolai végzettség, a bőrszín, a családi vagy egészségi állapot, a munkavégzés formája stb. Ez persze nem új jelenség, de ma mindig újabb és újabb választóvonalak jelennek meg az eltérő kvalifikációk mentén, a védett és a prekár,¹⁰⁶ létbizonytalanságban élő társadalmi csoportok, a különböző nemzedékek és régiók, a többségi és kisebbségi csoportok között.

Ennek a tendenciának különösen gyors felerősödését látjuk a bezárkózás, a „rendkívüli állapot” ideje alatt. Szempillantás alatt jelentek meg új határvonalak: az egészséges – beteg, idős – fiatal, online munkavégző – fertőzésnek kitett munkavállaló – munkanélküli, távoktatott – digitálisan elérhetetlen leszakadó, gyerekes – gyermektelen, fővárosi – vidéki csoportok között. A választóvonalak sokasodása, a társadalmi polarizáció felgyorsulása erodálja a társadalmi szolidaritást, hiszen a (globális) fogyasztói kultúra és a (lokális) társadalmi normáink is a különbségek észlelésére szocializálnak. Így mind nehezebb másokban megtalálni a hasonlót, a közeget az érdekek, értékek vagy akár az érzelmek terén, ami mind nagyobb teret hagy a szolidaritás kialakulását gátló bizalmatlanság kibontakozásához. Ebben a helyzetben nagyon sok múlik a társadalom és az intézmények reakcióján. Magyarországon a társadalom – ha úgy tetszik, az életvilág – jobban reagált a társadalmi integrációt destabilizáló kihívásokra, mint az intézményes alrendszerek. Míg a szolidaritás hétköznapi megnyilvánulásai a magánemberek, civil szervezetek részéről megszorodtak, az intézményes, rendszerszintű szolidaritás hiánya a maga póré valóságában mutatkozott meg. A politikai alrendszert mindinkább kisajátító kormányzat intézkedései (és ezek elmaradása) egyértelműsítették, ki értékes és ki értéktelen(ebb) állampolgár, ki részesülhet a társadalom által fenntartott oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy áldásaiból, és mely csoportok (és problémáik) nem jelennek meg még csak percepció szintjén sem egy kritikus helyzetben a döntéshozók számára.

¹⁰⁵ ELTE TáTK Szociológiai Intézet

¹⁰⁶ A prekariátus fogalmáról lásd még pl. <http://fordulat.net/?q=tizenkilencedik>

A kritikus helyzetben bevezetett rendkívüli jogrend elvileg az állampolgárok védelmét szolgálja, ugyanakkor rendkívüli lehetőséget jelent a hatalommal való visszaélésre. A rendszerszintű társadalmi szolidaritás megerősítése helyett kiszámíthatatlan kiszolgáltatottságot eredményező erőpolitikai demonstrációknak lehetünk tanúi. Ennek különösen fájó példái az olyan biopolitikai intézkedések, mint a vészhelyzetben prevenciós célúnak feltüntetett, sérülékeny csoportok életét veszélyeztető átgondolatlan és inhumánus ágyfelszabadítási rendelet.

A koronavírus rámutatott sérülékenységeinkre. A vírus gyors globális terjedése bármikor megismétlődhet, egy másik hasonló – akár emberre, állatra vagy mezőgazdasági kultúrnövényzetre veszélyes – járvány újra a nemzetállami vagy még szűkebb határaink mögé zárkózásra kényszeríthet minket. Ezek a tapasztalatok a kölcsönös függőség, az „organikus szolidaritás” tudatosulását is eredményezték, melynek leglátványosabb jelei a bizonyos munkavállalók (ápolók, orvosok, eladók, pénztárosok, szállítók stb.) felé tett köszönő gesztusok, vagy a családi, háztartási feladatok újraosztása. A kölcsönös függőség szolidaritásépítő hatása azonban csak a reciprocitás feltételével működik. A kölcsönösség (f)elismerése nem jön létre automatikusan, a köszönetnyilvánító gesztusokat nem követi a hivatásszakmák munkavállalói kizsigerelésének felszámolása. Kérdéses, vajon a családon belüli munkamegosztás – konkrétan a home office-ban dolgozó férfiak és a szintén *home office*-ban dolgozó, háztartást vezető, esetlegesen gyereke(ke)t tanító nők – feladatainak újraszervezése mennyire marad tartós, illetve mekkora csoportot érintett.

Ez a kérdés messze önmagán túlmutató. Egyrészt, mert a társadalmi szolidaritás csak akkor erős, ha a mindennapokban, mikroszinten is működik. Másfelől az utóbbi időben egyre erősödő narratíva szerint a szolidaritás (egyetlen) terepe a család. Ez az elképzelés nem idegen a hagyományosan familista, bezárkózó magyar társadalomtól, ahol gyakran nem is számíthat más segítségre az egyén, mint a családjától érkezőre (és ez csak fokozódott a leépülő és szelektív szociális ellátás és a civil szféra ellehetetlenítési törekvései következtében). A családon belüli, „mechanikus” szolidaritás egyszerre ideál, kényszer és mítosz, mely segíti az egyének túlélését, s közben hozzájárul a társadalom atomizációjához. A bezárkózás felerősíti az atomizálódást, gyengíti a cselekvési potenciált. Ellehetetleníti a politikai tiltakozást egy olyan időszakban, amikor a demokratikus politikai nyomásgyakorlás csak tömeges utcai demonstráció révén tűnik egyedül eredményesnek.

A rendkívüli helyzet megbolygathat berögzült automatizmusokat, és lehetőséget ad újabb be- és kizárásokra. Az erőszakot elszenvedő áldozatok elveszítik a tágabb közösség – ha úgy tetszik, a nyilvánosság – védelmét, a rendkívüli helyzet kényszere vagy ürügye folytán bizonyos csoportok emberi, munkavállalói, állampolgári jogai szenvednek csorbát, válnak semmivé – a társadalom feje felett, ugyanakkor ennek passzív asszisztálása mellett.

A járványhelyzet krízisében reflektorfénybe kerültek olyan, a társadalmainkat alapjaiban feszítő problémák, mint a globális gazdasági rendszernek kitettség, a társadalmak elöregedésének problémája, a gondoskodási válság, az egyenlőtlenséget újratermelő nemi szerepek, az egészségügy, az oktatás hatékony és mindenkit elérő működése, az egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás, a szociális biztonság hiánya, a társadalmi polarizáció. Lehetségesnek tartom, hogy a most szerzett tapasztalatok újfajta reflexiókkal járnak, változtatások hivatkozási alapjául szolgálhatnak a későbbiekben. Ilyenfajta következmény lehet a szakmai autoritás szerepének megerősödése.

Talán vágyvezérelt gondolkodásnak tűnik, ám nyilvánvalóvá vált a (nemcsak a természet-, hanem társadalom-)tudományos eredmények iránti igény, és főleg a hiteles hírforrások iránti figyelem növekedése – nem meglepő módon egy olyan bezártság időszakában, amikor napjaink nagy részét az online térben töltjük.

A tudományos kutatás és publikálás ennyiben új lehetőség előtt áll. Ugyanezek az elvárások ugyanakkor a(z előzetes) kutatási eredmények gyors publikálását, siettetését, esetleg félbehagyását eredményezhetik. A tudományos eszmecserék online médiába kerülése felerősítheti az elsőként közlők narratívájának dominánssá válását, ugyanakkor nagyobb lehetőséget teremthet a kutatócsoportok munkáinak követésére. A gyors közlés kényszere felszínes szövegeket is eredményezhet, ám nagyobb olvasói tábor elérését is. Az ismeretterjesztő, olvasmányos stílus az oktatás számára előnyökkel is járhat: a diákok könnyebben hozzáférnek tudományos problémákhoz, megkönnyítheti a szakmai kommunikációt a diákok és tanáraik között.

E tekintetben e három hónap mégis leginkább a tudományos eszköztár tekintetében vett fel kérdéseket. Az (offline) tereptől elszakadás, az online elérhetőségű információforrásra támaszkodás a kutatás alanyainak és a kutatási területek beszűküléséhez vezet. Még hangsúlyosabbá válik az online térben megszerzett információ érvényességének problémája, az online térben megjelenő vélemény és viselkedés viszonya az offline térben megnyilvánuló cselekvéshez képest. A kutatási eszköztár prioritásainak átalakulása vezethet új módszerek megjelenéséhez, régiak visszatéréséhez, de egyelőre elsősorban a kutatási nehézségek és a torzítás veszélyei manifesztálódnak. A kutatási infrastruktúrát illetően a „kivételes időszak” általában nem sok jóval kecsegtetnek, a kutatási prioritások irányított megváltoztatása vagy ezek ürügyként használata a tudományos autonómia csorbításával jár, illetve, amennyiben a közoktatás a most látott módon terhelődik rá a családokra, az a gyermekes, különösen női kutatók, oktatók visszaszorulásával és fokozott önkizsákmányolásával jár. A szociológia diszciplínájának jellemző sajátossága, a társadalomkritikai attitűd, szintén megerősödni látszik a koronavírus hazai körülményei között: a sérülékeny csoportokra figyelés, a dezintegráció és szolidaritáshiány jelzése egyre nehezebben tartható szigorúan csak tudományos keretek között.

TAKÁCS KÁROLY¹⁰⁷

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ESETE A JÁRVÁNYGÖRBÉVEL¹⁰⁸

Az elmúlt három hónapban járványügyi szakértők lettünk. A különleges helyzet talán sok ember számára világossá tette, hogy mennyire fontos a problémák leküzdésében a tudomány. A világ ráutalt a tudósokra, akik az oltóanyag kifejlesztésén dolgoznak, mint ahogy gazdasági csődtől menthet meg egy országot egy igényesen kivitelezett és megfelelő input adatokkal segített elemzés, amely nem riogat több tízezres intenzív ágyszükséglettel és nem kiállt hadigazdálkodásért, ha nem szükséges.

Keserű tapasztalat, hogy a szociológia, még például a matematikánál is kevésbé volt képes arra, hogy sikeresen becsatornázzon értékes és releváns ismereteket a politikai döntéshozatal előkészítésébe. Pedig sok olyan területen tudna válsághelyzetben segíteni, amiért maga a kormányzat létezik: népegészségügyi kérdésekben, a válság miatt halmozódó egyenlőtlenségek csökkentésében, és a vis maiorból eredő társadalmi károk enyhítésében. De akár rávilágíthat arra a szociálpszichológiai és politikai szociológiai jelenségre, hogy válsághelyzetben könnyebben lemondunk szabadságunkról, és önként adunk felhatalmazást erőskezü vezetőinknek (lásd pl. The Economist 2020) és engedünk parancsszavuknak.

Ez a hozzászólás a számos terület közül egy olyan dologról szól, amely első látásra nem tűnik a társadalomtudomány számára értékes hozzájárulásnak: magáról a járványgörbéről. Mind a görbe meghatározása, mind a járványmodellezés kapcsán fontos a társadalomtudományi ismeretek becsatornázása, hiszen a járvány társadalmi jelenség és a kormányzati intézkedésekre adott társadalmi válaszok is normák által vezéreltek, társadalmilag konstruáltak.

A tudományos ismeretterjesztés eredményének tekinthető, hogy az egyszerű járványterjedési modellek eljutottak a magyarázatokra és előrejelzésekre éhes és közben élő kapcsolataiktól megfosztott emberekig. A közelmúltban megtanulhattuk, hogy mi az a R_0 és a kommunikáció fontos része lett, hogy miért kell a járványgörbét ellaposítani. Egyszerű ágens alapú modellek segítségével (Kovács és Takács 2003) szemléletesen lehet érvelni például a társadalmi távolságtartás (*social distancing* – ami amúgy félrevezető címke, hiszen fizikai távolságtartásról van szó) vagy az utazási korlátozások mellett a járványgörbe lapítása érdekében (pl. az epiDEM modell: Yang–Wilensky 2011).

Problémát az jelent, ha ezeket az egyszerű modelleket, melyek célja az alapösszefüggések szemléltetése, pontszerű becslésre, pl. a járványcsúcs napjának meghatározására vagy a tömeges megbetegedések szakaszának megjövedülésére használják a politikai döntéshozók. Az Imperial College által kidolgozott, az Egyesült Királyság víruskezelési stratégiáját meghatározó modell (Ferguson 2020) elég erős tudományos kritikákat kapott. Ez az egyszerű modell a SARS-COV-2 hozzávetőleges terjedési tulajdonságai alapján március elején azt prog-

107 Institute for Analytical Sociology, Linköping University, TK Recens

108 Köszönettel tartozom az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatásáért (szerződés száma: 648693) és a COVID-19 járvány következményeiből fakadó nehézségek rugalmas kezeléséért. Köszönettel tartozom Tóth Borbálának segítő megjegyzéseire.

nosztizálta, hogy a nyájimmunitási küszöb a lakosság 58%-ának fertőződése után érkezik el és a teljes lefolyás alatt a populáció 88%-a megfertőződik. Ez a modell a teljes lakosságot homogénként kezeli.

Társadalomtudósként is támogatnunk kell az egyszerű modellek használatát azok szemléltetőereje miatt. Azonban segítenünk kell ezeket tartalmasabbá és használhatóbbá tenni. Az első dolgunk az lehet, hogy a társadalom sokszínűségét és a társas kapcsolataink összetettségét, egész pontosan ezek legfontosabb dimenzióinak egyszerű leképezéseit megjelenítjük és hatásait szemléltetjük az absztrakt modellekben. Az Imperial College modelljében, egy egyszerű módosítással, azt a valóságos feltevést beültetve, hogy a társadalom heterogén és a társas érintkezéseknek erős meghatározója az egymáshoz hasonlóak kapcsolódása (azaz a homofília, pl. az életkor dimenziójában), az előzőekkel azonos paraméterek esetén akár 7%-os fertőződési szintre is lecsökkenhet a nyájimmunitási küszöb (Lewis 2020).

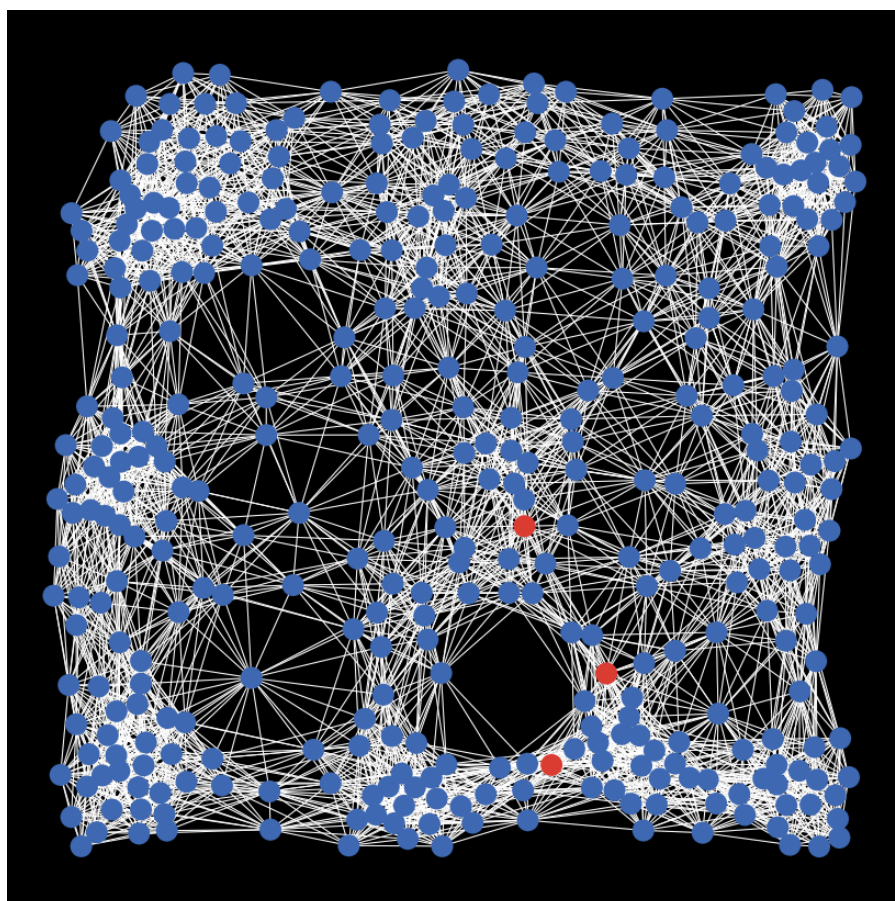
A második fontos üzenetünk, hogy az emberek nem véletlenszerűen fertőzik egymást, hiszen a találkozásaink sem véletlenszerűek, sőt nem is egy véletlen Erdős-Rényi gráf segítségével érthetjük meg egy vírus hálózati terjedését az emberi népességen. Még talán a realisabb hálózati struktúrák, mint a „kicsi a világ” típusú hálók sem igazán megfelelőek, hiszen a valós találkozásainkat a teljes kapcsolathálónkhoz képest válsághelyzetben önkéntesen és a kormányzati megkötések hatására térben szűkítjük (pl. 1. ábra).

1. ábra.

Térben korlátolt „kicsi a világ” hálózat, a következő ábrákon szereplő szimulációs modellek kiinduló helyzete.

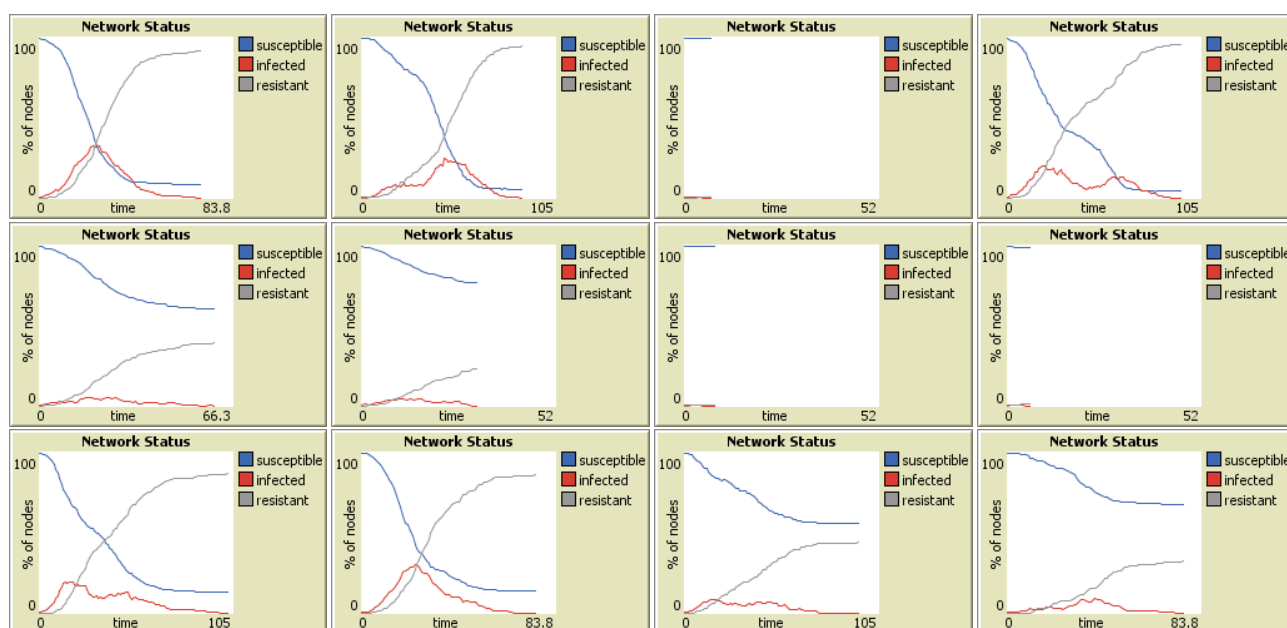
N=375; kapcsolatok átlagos száma = 26;

a piros színnel jelzett 3 egyén az első fertőzött a szimuláció kezdetekor.

A 2. ábra a NetLogo környezetben (Wilensky 1999) programozott Vírus a hálózaton modell (Stonedahl–Wilensky 2008) néhány lehetséges járványgörbéjét mutatja. Talán kevésbé közismert, de itt jól demonstrálható, hogy ugyanabban a modellben ugyanolyan paraméterekkel akár egészen változatos alakú és lefolyású görbékhez is juthatunk (természetesen a változatosság mértékének kiértékelése mélyebb elemzést igényel). Az ábra első és második sorában bemutatott példák között egyetlen modellparamétert változtattunk meg: a tesztelés gyakoriságát. Ha a tesztelés, melynek a fertőző egyén beazonosítása és izolálása a lényege, nagy gyakorisággal történik, gátat szabhat a vírus terjedésének. Az eredmény rávilágít, hogy a siker kulcsa ebben az egyszerű modellkörnyezetben is azonos a WHO által sugallt alapigazsággal: tesztelni, tesztelni! A kapcsolatok számának csökkentése is segít (távolságtartás, gyülekezési tilalom, otthonmaradás), de nem ennyire hatékonyan. Ráadásul, ha az ilyen irányú kormányzati kérés „túl későn” érkezik, akkor nagy esély marad a közel teljes átfertőződésre (3. sor). Összességében látható, hogy térben korlátozott „kicsi a világ” típusú hálózatokban a terjedés megállhat még viszonylag magas továbbfertőzési valószínűség, sűrű kapcsolatháló és a fertőzöttek rendkívül ritka izolációja esetén is (a 2020. június közepi helyzet a COVID-19 esetén a legtöbb nyugati és keleti országban talán erre utal). Vírusok haltak ki a múltban is anélkül, hogy lett volna ellenük védőoltás és a teljes népességet megfertőzték volna.

2. ábra: Járványgörbék a Vírus a hálózaton modellben (Stonedahl–Wilensky 2008 alapján).

Paraméterek: térben korlátozott „kicsi a világ” hálózat, $N=375$, az átlagos kapcsolatok száma: 26; 3 kezdeti fertőzött (1. ábra); 93% felépülési esély; 97% immunitás fertőzöttség után; tesztelés 15 (2. sor: 7) időszakonként; 1,5 továbbfertőzés fertőzötenként (3. sor: amely egy felívelő szakaszban történő beavatkozással 1,1-re csökken). Az azonos sorban található járványgörbék azonos paraméterértékekhez tartozó futtatások. Piros szín jelöli a fertőzöttek időbeni arányát, kék a megfertőzhető egyének arányát és szürke a fertőzést követően immunitást nyert lakosság arányát.

A harmadik fontos társadalomtudományi hozzáadott érték a járványgörbe kapcsán a mikroszinten releváns kapcsolatok figyelembevétele lehet, köztük is a kapcsolatháló kategóriában a központi személyek, „bróke-

rek”, és hídkötések meghatározása, valamint a fertőzési eseményt jelenthető kontaktusok időbeni meghatározása (James–Pitchford–Plank 2007). Természetesen még egy egydimenziós gondolkodás (csak a vírus megállítása számít, a kormányzati intézkedések gazdasági és társadalmi költsége nem) esetén is a beavatkozások hatékonyságának kiértékelése attól függ, hogy mit tekintünk a kormányzat célfüggvényének. A veszélyeztetett csoportok és hálózati kapcsolataik külön kezelése például nagyban javított a COVID-19 járvány alatt a halálozási statisztikákon. Természetesen ezt tovább lehetett volna javítani a szuperterjesztő helységek korai lezárásával (házi orvosi váróterem, ami egy zárt helység, tele köhögő és tüsszögő betegekkel: egy influenzajárvány idején is önpusztító intézmény), a kórházból hazatérők elkülönítésével, az idősoththonok külső kapcsolatainak gyakori tesztelésével. Az első fertőzöttek kontakt-kutatásába sok állam helyesen rengeteg energiát fektetett, de nem történt meg azoknak a kapcsolatoknak az időbeni védelme, amelyek a veszélyeztetett közösségekbe eljuttatathatják a fertőzést. Az információs önrendelkezés szabadsága és a személyiségi jogok védelme a legtöbb országban nem tette lehetővé a mobiltelefonos kontaktapplikációk gyors alkalmazását, holott ezek életeket menthettek volna (vö. Szingapúr). Az adatalapú döntéshozatalt segíthette volna az összekapcsolt állami adatrendszerek (lakhelynyilvántartás, munkaerőpiaci nyilvántartás, betegnyilvántartás) célirányos feldolgozása is.

Sürgős intézkedéseket gyakran nem lehet adatelemzésekre alapozni az adatok hiánya miatt vagy, mert az adatok nem kísérleti helyzetben álltak elő és ezért mind az okozati tényezők, mind egy új intézkedés hatásai és kockázata is ismeretlenek. Ezekben a helyzetekben a tudományos alapossággal meghozott döntések helyett vélt összefüggésekre építő döntések is életeket menthetnek azon megoldási lehetőségek alapján, amelyek az absztrakt modellkörnyezetben bizonyulnak hatékonyak (pl. valószínű brókerkötések beazonosítása). Azaz még a járványgörbe vonatkozásában és a terjedés korlátozásában is jelentős szerepe lehet a társadalomtudományok által felhalmozott ismereteknek.

HIVATKOZÁSOK

- Ferguson, N. M. et al. (2020) *Impact of non-pharmaceutical interventions (NPIs) to reduce COVID-19 mortality and healthcare demand*. Imperial College COVID-19 Response Team Report 9, 2020. március 16., <https://spiral.imperial.ac.uk:8443/handle/10044/1/77482>
- James, A. – Pitchford, J. W. – Plank, M. J. (2007) *An Event-Based Model of Superspreading in Epidemics*. *Proceedings of the Royal Society B*, 274(1610), 741-747.
- Kovács B. – Takács K. (2003) Szimuláció a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 13(3), 27-49.
- Lewis, N. (2020) *Why herd immunity to COVID-19 is reached much earlier than thought*. <https://www.nicholaslewis.org/why-herd-immunity-to-covid-19-is-reached-much-earlier-than-thought/>
- Stonedahl, F. – Wilensky, U. (2008) *NetLogo Virus on a Network model*. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/VirusonaNetwork>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.
- The Economist (2020) Covid-19 has given most world leaders a temporary rise in popularity. Politicians who took the disease seriously have generally seen a boost in approval ratings. Elérhető: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/05/09/covid-19-has-given-most-world-leaders-a-temporary-rise-in-popularity>
- Wilensky, U. (1999) NetLogo. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.
- Yang, C. – Wilensky, U. (2011) NetLogo epiDEM Travel and Control model. <http://ccl.northwestern.edu/netlogo/models/epiDEMTTravelandControl>. Center for Connected Learning and Computer-Based Modeling. Evanston, IL: Northwestern University.

TAMÁS PÁL¹⁰⁹

KORONASZILÁNKOK

A koronajárványnak nagyon gyorsan, talán két hét alatt kétfajta értelmezése támadt. Az elsőt nevezhetnénk hiperrealistának, miszerint minden marad[hat] a régiben. A történet ekként akár a dráma végéig is eltarthat, de az élet szerkezete közben nem változik. A világ felfogott változata a járványnál erősebb. A második értelmezést inkább fatalista-utópistának nevezhetnénk. A szemünk előtt új világ bomlik ki, s nem értjük, milyen irányban mozdul el. Az elsőből gyors befejezések programjai bomlanak ki. A másiknak nincs belátható vége.

A COVID alatt megnőtt a lokalitás jelentősége, a szomszédságé, a helyi orvosi ellátásé, a helyi erőforrásoké. A helyi, városi, megyei járványkezelés Európában és máshol is a nemzetieknél hatékonyabb, reakcióképesebb. De a német és az olasz régiók alapvetően tőlünk jobban különböznek, működik a föderalizmus, a kulturális különbségek fontosak. A magyar sajtószérűségeket nem mutatják ilyen szerkezeti eltérések. Az apró egészségügyi egoizmusokkal az itthoni világ szerkezetileg nem tud mit kezdeni.

Az európai igazi átfogó védekezési keretek bizonyára segítenének. Tele vannak az újságok a közös politikák követelésével, de a nemzetállamok fékeznek. Nem engedik az ehhez elengedhetetlen közös szabályozásokat. Tehát nem érinthetjük az „igazi” beavatkozást.

Imaginárius képek foglyai vagyunk s ezek évszázados fantomképek. Hogyan lehetne azokat kinyitni? A svédek – akiket szociális ügyekben szinte automatikusan tisztelünk – úgy tűnik, hogy a kezdeti engedékenységgel tévedtek, hagyták működni a társadalmi reflexiókat és a járvány berobbant. Így történt a briteknél is. A dánok, az osztrákok és a csehek egy másik kísérleti pályán mozognak: elővigyázatosan, de lassan feloldják a szoros rendet. A dánok úttörőként, ha nem jön egy új hullám, lassan megnyitják a helyi társadalmakat. A magyarázat, hogy a dán kormány e járvány kezdeténél különlegesen szigorú volt (ehhez az idegenellenesség ottani hagyományos formáit használták). Emellett ott egyébként létezik[ett] egy feltöltött, sok mindenre korábban felkészített egészségügy, amihez most sem nyúltak igazán hozzá – az ottani állapotokat azonban a nyugalmi idők közép-európai kórházviszonyaival sem érdemes összehasonlítani.

Most már több hónapja a korona legyengít bennünket, a konkrét betegeket leszámítva nem is fizikailag, hanem inkább érzékenységünkben, türelmünk szervezésében, kommunikációs stílusunkban, családjaink együtt-tartásában, kíváncsiságaink ellenőrzésében. Eddig rögzített polgári jogaink számtalan darabja a túlélés menetében eltűnt, letördelgett. Ezeket külön-külön általában érzékeljük, a csorbaságokkal új rendszerként mégsem tudunk mit kezdeni.

109 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

A magyar kormány járványpolitikájának népszerűsége egyelőre magas, sőt talán nőtt is. Közben az európai közvélemény zöme azt hitte, hogy épp neki vannak megbízható megoldásai erre a járványhelyzetre, és kiderült, hogy mindenki ugyanazt lépte: szinte alig akadt e tekintetben különbség – még nagyon az időzítésekben sem – a közép-európai szomszédok között. De honnan ez a látszólagos helyi magabiztosság? Mintha most senki sem kételkedett volna saját vezetői politikai filozófiáiban. Egyébként valamennyien azt hangsúlyozták, hogy Európát és a WHO-t követik, Brüsszelelles helyi járványpolitikák nem voltak, míg 2020 tele-tavasza előtt ilyesmi elképzelhetetlen lett volna.

Tulajdonképpen leginkább arra vagyunk kíváncsiak, van-e olyan, aki a szomszédoknál jobban nyer a végén. Egyelőre egyáltalán nem éles a verseny és tuti befutók sincsenek. A hagyományos színpadon megszoktuk, hogy a vezér lóháton szablyával vagdalkozik. Orbán is ilyenkor érzi magát biztonságban. De a COVID közélet nem ilyen terep. Itt Orbán hirtelen túl zajossá válhat. Máshol a helyi hősök lesznek kimagaslóak: a járványkórház főorvosa, a napi orvoskommentátor a görög tévében, a német vagy lengyel egészségügyi miniszter. Nálunk nincsenek ilyen látható szakhősök.

Közben minimális a társadalmi ellenállás a különleges törvényekkel szemben, ugyanakkor legalábbis Európában nincs COVID-támadás a kisebbséggel, zsidókkal, feketékkel, melegekkel szemben. Persze, van extrémizmus. De például egy texasi alkormányzó szerint a nagyszülőknek fel kellene áldozniuk magukat a növekedésért és a következő nemzedékek boldogulásáért.¹¹⁰ Indiában sok helyütt megtámadták a moszlim szomszédokat mint koronaokokat. A kínaiellenes britek okostelefonokat rongáltak az utcán. Indiaiak állatkísérletekkel vádolták a kínaiakat. A kínaiak a salátanapok ellen lázongtak, mert a vírusok a dél-kelet-ázsiai nyers kajából jönnek...

A politikában a választások centralitása csökken (nálunk igazán már sok éve). Helyettük médiaesemények veszik át a politika dinamikáját, a járványok ebbe illeszkednek, illetve azokat gerjesztik.

A leggyakoribb etikai kérdés a járvány első harmadában az volt, hogy kik kaphatnak lélegeztető gépeket és meddig. Amerikában és sok európai kórházban egyszerű elosztási megoldásnak kínákozott egy pontrendszer alkalmazása (s valóban használták is ezt pl. a New York-i kórházakban), amivel viszonylag egyszerűen mérték, mennyi időre tudják átlagosan még életben tartani a vizsgált beteget. Nem tudjuk, milyenek voltak a kombinációk, mi volt akkor, ha például a kezelési költség felét azért a beteg ki tudta fizetni. Volt egy másik logika is, egyébként szintén amerikai (például Atlantában alkalmazták). Tesztek nélkül nem volt lehetséges a pontos kezelés, ráadásul a gyengék, rossz pozíciókban levők, ezekhez nem tudnak hozzáférni, ott állami vagy másmilyen segítséggel kell őket eszközökkel ellátni [például öregotthonokban]. Az egyik megközelítés a legerősebbekre, a másik a leggyengébbekre figyel. Az első utilitarista, a legtöbbet segít a lehető legtöbbeknek. A másik egalitárius, a lehető legtöbb embernek a legtöbbet segít. Kombinálhatjuk is szempontjainkat. Lehet, hogy az ellátott önmagában nem lesz olyan sokáig életképes, de ha egyénként segíteni tud (mert pl. mentős, orvos, nővér), akkor az azokon keresztül átadható gyógyító- és mentőképességet is be kell az elosztási modellbe számítanunk. Az ilyen megfontolások egyszerűek. Sokkal bonyolultabbak elméletileg azok a helyzetek, amelyekben sem magunknak, sem másoknak nem vagyunk képesek hatékonyan segíteni. Mi történik a többszörösen

¹¹⁰ Lásd pl.: <https://www.vanityfair.com/news/2020/03/dan-patrick-coronavirus-grandparents>

kiszorítottokkal? Ha nem kezeljük őket, újabb fertőzési hullámokat indíthatnak el – és bizonyára ez meg is fog esni többfelé a világban. Persze, mindezeket túl kialakulhatnak véletlen listák, összeállhatnak sorok, amelyekben nincsenek egyértelmű egymásutánok. Lehetséges, hogy sorsot kell majd húzni...

Bár a tudatos ferdítések sok mindent összekevernek, a várakozások többsége, úgy látszik, valamilyen V alakú mozgásban hisz, ahol a gyors visszaesést még gyorsabb helyreállítás követi a régi mozgási görbén, a korábbi görbe túllépésével. Lehet, hogy másmilyen lesz a globalizáció, de lenullázva biztosan nem lesz.

A magyar kormány abba a csoportba tartozik, akik ki szeretnék használni a járványt a társadalom ellenőrzésének radikális növelésére: az itthoni modell nem az egyetlen, elég sokan próbálkoznak ezzel a világon. De az államapparátus átalakításának van egyfajta élessége. Ez általában lassabb, mint ami a járvány egyszerűbb belső csúcspontjaiból következne. Az egészségtechnikai és az államigazgatási programok egymástól időben különböznek, nálunk e különbségek szélsőséges esetekben néhány hónapot is kitehetnek. A feszültségek ebből programozottak. A karantén hamarabb érhet véget, a lakosság sanyargatása azonban folytatódik.

TARDOS RÓBERT¹¹¹

1. látjuk-e, mi jön? (láttuk-e)

A pandémia első hulláma szinte mindenki számára váratlanul tört a világra, a későbbiek sok tekintetben már a saját kezünkben vannak. A dolog komplexitása miatt azonban sok minden kiszámíthatatlan – eleve megjósolhatatlan. A járványokkal hosszabb távon együtt élni, a bizonytalanságokat elviselni, kezelni – a jelen „kockázati társadalom” nagy kihívásai.

2. az információ tér átalakulása

A home-office-től a távoktatásig és a médiáig több mozzanat felmerül még a további kérdések során. A technikai vonatkozásokon túl az információhiány, a növekvő bizonytalanság szerepét emelném itt is ki.

3. állam, szabadság

A járvány első, délkelet-ázsiai példái nyomán divatba jött a dirigista modellek nagyra értékelése. Érdekes azonban a Johns Hopkins Worldometer (<https://www.worldometers.info/coronavirus/about/>) egy főre jutó adatsoraiból néhány egymáshoz közeli esetet összevetni. Így Kínát Tajvannal vagy Hongkonggal, (az adatot sem közlő) Észak-Koreát Dél-Koreával, Dél-Koreát Japánnal vagy Thaifölddel. Iránt Grúziával, Törökországot Görögországgal vagy Bulgáriával. Közelebb Belorussziát Ukrajnával vagy a balti államokkal, távolabb Brazíliát Argentínával; nem feltétlenül a fenti álláspont javára.

4. mozgás, határok

A globalizáció folyamata lelassul, de a gazdaság kölcsönös függései, a kereskedelem, turizmus, a sportüzlet erős ellentendencia. Maga a pandémia is a külvilág iránti figyelem erősödését hozta magával.

5. egészségügy

A járványügy lökésszerű fejlődése a kórházak, idősotthonok gócjellegének felismerését is magában foglalhatja. Az új Pasteurök, Kochok, Semmelweisek színre lépését, gyógyászati beidegződések leküzdését – ahogy Latour is leírta – komoly ellenerők kísérhetik.

6. munkavégzés

A home-office egy csapásra kiterjedt gyakorlata a komolyabb trendváltások része lehet. Az újrainvitást követő tapasztalatok szerint azonban az irodai munkakörökben sem válik kizárólagossá.

7. gazdasági válság

Kérdés, találóak-e a felmerülő analógiák a 2008 utáni helyzettel vagy a múlt századi nagy világválsággal. A gazdasági teljesítmény ma nagyrészt a szolgáltatások, köztük a turizmus, vendéglátás, szórakoztatóipar, sport függvénye. Ezekre nem csak a járványhelyzet nyomhatja rá bélyegét, hanem a helyzettel (a hullámokkal) kapcsolatos várakozások is. Technológiai területeken gyorsabb visszalendülés is lehetséges.

111 ELTE TáTK

8. munkanélküliség, munkaerő-piac

Különösen a fenti területek munkaerő-piaci pozícióit rendítheti meg a járványhelyzet esetleges elhúzó-dása. A munkanélküliség ismét első számú probléma lehet.

9. digitális átállás

A távoktatási formák nagy ösztönzést kaptak, de a hátulütők is felszínre kerültek, így a megkerülhetetlen személyes kapcsolat mellett a digitális penetráció komoly hézagjai. A színház, művészet online formái aligha-nem csak átmeneti kárpótlást nyújthatnak.

10. mentális megküzdés

A média apokaliptikus járványhíreivel vagy irritáló sikerjelentéseivel szemben sokan a hírektől való elfordulással védekeznek. Nem kevesen reagálnak bármiféle fertőzésforrás fóbiaszerű kerülésével. A hazai beállítódások a tapasztalatok szerint inkább a megszorító, mint a lazító megoldásokat támogatják, külön riadóztatás, félelemkeltő ráhatás e szempontból sem indokolt.

11. fizikai, mentális egészség

A mára kétségessé vált (kifejezetten csak Svédországban megvalósult) nyájimmunitás koncepció fontos eleme az idősök erősen izolált védelme. A teljes izoláció kérdéses; a mentális khatások ma még felmérhetetlenek. Legalább minimális sport, testedzés a szabadban viszont pozitív gyakorlat.

12. társadalmi kirekesztettség

Az idős népesség megkülönböztetett kezelésének nem-szándékolt mellékhatása lehet az életkor hangsúlyos szerepe a szociális kategorizálás terén (s bizonyos szituációkban a „nyugger” stigma).

13. társadalmi egyenlőtlenség

A globális felszínen a „gazdagok” érintettsége ugrik ki, országokon belül már más a tapasztalat. Az aggregát és egyéni összefüggések szétválasztása elemzési kihívás. A digitális tudás, a home-office gyakorlatának eltérései az egyenlőtlenség fontos forrásai.

14. társadalmi kapcsolatok

A kényszerű bezárkózás a közvetlen szálak, a család szerepét hozza előtérbe a gyenge kötésű hangsúlyok időszaka után. A bizonytalan kapcsolatok kockázata erősítheti, az online kapcsolattartás növekvő szerepe némi-képp gyengítheti ezt a tendenciát.

15. gyász

A pandémia tragikus képei – magukra maradt kórházi betegek, tömeges elhantolások – az elembertele-nedés mai szimbólumai.

16. szolidaritás

A 10. 12. és 14. ponttal is kapcsolatban, negatív hatásként inkább a más csoportok, mások iránti idegen-kedés erősödhet bizonyos szituációkban.

17. értékek átalakulása

A kapcsolati hangsúlyváltás értéklecsapódásán kívül a környezeti tudatosság is nőhet. De jobb, ha elkerüljük a pillanatnyi tendenciák nagyszabású kivetítését és a mai kivételesség felnagyítását.

18. hatalmi viszonyok átalakulása

A komplexitást átmetező „egykez” formák a funkcionális differenciálódás hosszabb trendjeit függesztetik fel. A privát és a nyilvános szféra közti határok elmosódása tovább erősödhet (például a kontaktuskövető alkalmazások – Európában még vitatott – tömeges elterjedésével). Hasonló tendenciák a 9/11-es sokkot követően is megjelentek, később a visszahúzódásuk is bekövetkezett.

19. a tudomány szerepe

A tudomány a várva várt megoldások előterébe kerül; ez egyben kényes helyzet is az illetékességi határok fenntartását és a nyilvánosság előtti szolid szerepvállalást tekintve.

20. kutatási kihívások

Mindez elméleti és módszertani kihívásokat is jelent (például a bayes-i jellegű megközelítések szélesebb körű alkalmazását illetően a társadalomdinamikai elemzések terén). Kutatási területemhez közel a hálózati sűrűsödések, a „társasság” e téren ellentmondásos szerepét emelném ki a komparatív tapasztalatok fényében.

UTASI ÁGNES¹¹²

VÁLTOZÁSOK ÉS KONTINUITÁS A VÁLSÁG UTÁN

Hipotézisem szerint a válság után a korábbi háborúk, forradalmak utáni időkhöz hasonló változások várhatók a társadalom életében. Valószínűleg lesz mozgás a hierarchia egyes szintjein, de a hierarchia végpontjain, a hátrányos és előnyös rétegekbe tartozók életlehetősége közötti távolság nem lesz kisebb. Akik a járvány végét megélik, a korábbiakhoz hasonló egyenlőtlenségeket hordozó társadalomban élnek, ahol változatlanul éles lesz a politikai pártok és a gazdasági elit-csoportok (oligarchák) hatalomért folytatott harca. A hatalom birtoklói újra csak rövidtávú racionalitással alakítják majd a gazdaságot, s így a nagyobb organikus, intézményes szolidaritás valamint a természetet óvó, hosszú távú racionalitás nélkül kínzó marad az egyenlőtlenség. A lemaradók, elesettek, válságba kerülők többsége számára azonban a jövőben is segítséget jelent – nagy szükség esetén felerősödik (felerősödhet ismét) – a mikro-társadalmi szolidaritás.

Az elesettek életfeltételeinek biztosításához általában is nélkülözhetetlen a *makro-közösségi organikus szolidaritás*. Az intézményes segítségnyújtó gondoskodás az elmúlt években rendszertelen és nagyon szűkös volt, annak ellenére, hogy jelentős az önellátásra nem képes betegek, szűkös jövedelemből, alacsony nyugdíjból, segélyből élők aránya. A válság időszakában (átmenetileg?) az intézményes organikus szolidaritásra szorulóak száma tovább bővült a munkanélkülivé válókkal, a hozzátartozók nélkül élő időskorúakkal.

A makro-társadalmi szolidaritás funkciója a társadalmi javak egyenlőségének biztosítása lenne az állami intézmények közreműködésével. Erre az állami igyekezetre azonban most semmi nem utal. Ellenkezőleg, A kormány a vállalatok, munkahelyek befektetéseinek ösztönzésével kívánja megőrizni a munkahelyeket és újraindítani a termelést. Kérdés, mi garantálja, hogy a rászorultak helyett a rövidtávon is profit-orientált tulajdonosok, vállalkozók, tőkések jól gazdálkodnak a vírusválság negatív következményeinek kompenzálására kapott kormányzati – szolidaritásra szánt – támogatással? A korábban is hasonló elvek alapján működő hatalmi elosztás tehát a jövőben sem fogja csökkenteni az egyenlőtlenséget és szegénységet, sőt, törvényszerűen fokozódik az.

Folyamatos és kielégítő segítségnyújtás a civil szervezetektől is alig várható. Nagy válságok idején ugyan mindig felerősödik – mint most is – a civil jótékonyosság, de – a koronavírus „görbéjéhez” hasonlóan – lassan megnyugszik, kisimul, miközben a bajban lévők helyzete hosszan konstans marad vagy alig változik.

Magyarországon a felnőtt generációk között az elmúlt időben –különösen az azonos településen élő családok között – *jól működött a funkcionális és emocionális mindennapi segítségnyújtás, szolidaritás és reciprocitás*. Ennek főirányát most egyik napról a másikra megfordította a közös „ellenségtől” való félelem. Eddig gyakrabban indult az idősektől a fiatalabb generáció felé a mindennapi segítségnyújtás, most a felnőtt gyerekek féltéssel gondoskodtak idős szüleikről. Ugyanakkor idegen fiatalok és egyedülálló, rászoruló idősök között is létrejött, felerősödött a bevásárlással segítséget nyújtó mikro-társadalmi szolidaritás.

112 Az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem

Az elmúlt évtizedekben a fiatal szülők rendszeresen igényelték helyben élő szüleik, segítségét. Most a távolságtartás miatt kényszerűen virtuálissá váltak a generációk közötti kapcsolatok. Kérdés, hogy miként áll helyre a generációk között a korábban erős közvetlen kapcsolat a jövőben. Ki vigyáz, ki felügyel majd a kicsikre, ki gondozza majd az elaggott szülőket? Különösen sokakat elgondolkodtat ez utóbbi kérdés azért, mert az otthonokban élő idősök körében terjedt leginkább a vírus-fertőzés, s világossá vált, hogy az otthonokon belüli higiéné gyakran nem kielégítő. Nem lehet tudni, hogy a jövőben ennek tudatában is rábízzák-e majd elesetté vált szüleiket felnőtt gyermekeik az otthonokra, vagy nehézségek árán inkább vállalják a hagyományos nagycsaládi generációs együttélést, öreggondozást.

A nukleáris családok, partnerek, gyerekek és szülők hónapokig tartó, állandó együttléte ugyan fokozhatja a kiscsalád kohézióját, ám az összezártsággal gyakrabban járó konfliktusok lazíthatják is a köteléket. A legtöbb (házas)pár és/vagy nukleáris család még soha nem töltött ilyen hosszú időt együtt, mint most. Kérdés, hogy a hosszantartó szoros együttlést pozitív hatása a jövőben is megmarad-e, erősítve a család és párkapcsolat közösségét, vagy éppen ellenkezőleg, a kényszerű összezártság által generált konfliktusok hatására felbomlik az egység.

A távolságtartás nyomán keletkező *elkülönülés a közösségi fogyasztás tereiben megszünteti a válság előtt megszokott „tömegfogyasztást”*. A domináns differenciáló, szelektáló faktor ugyan a fogyasztás minden területén a pénz marad, ám a korábban tömegesen elérhető javakból a válságot követően lecsúszó, munkanélkülivé vált rétegek szegénységük okán kimaradnak a terekre osztott „fogyasztásból”. A társadalmi távolságtartással termelődő „ritkaság-értékek” így szüntetik meg a korábbi tömeges fogyasztást. A jómódúak számára megmarad a fogyasztás exkluzív, elkülönítő tere, felemelt árakkal, ahonnan a szegények törvényszerűen kimaradnak. A teret nehezebb tágítani, nem úgy, mint tette a fogyasztói tömegtársadalom korábban a minőségi javakat silányabbal pótolva.

A bizalmas emberi kapcsolatok nagy próbája volt a karantén-lét. Korábbi kutatásaink jelezték, hogy a magyar lakosság körében nagyon alacsony a bizalmas kapcsolatokkal élők aránya, alacsony a barátok átlagos száma, sokan élnek társtalanul, egyedül. A karantén-lét tovább redukálta a korábban is szűk kapcsolatköröket, ami fokozta a lelki problémákat, szorongást. Ennek nyomán a jövőben esetleg még tovább szűkülhetnek az emberi kapcsolatok, csökkenhet a közösségi kapcsolatok építésének igénye. Még akkor is, ha – más oldalról – közösségpótlékként megjelentek a virtuális internetes összejövetelek. Ezek azonban intimitás és közös cselekvés nélkül csak kvázi-társasági, közösségi együttléteket biztosíthattak. Nem lehet tudni, hogy a hosszú kényszer-szünet után képes lesz-e a virtuális helyett a valós térben újraépülni a korábban létező emberi kapcsolat, közösség.

Félelem és féltés a vírustól, haláltól és bizonytalanságtól tette fegyelmezett állampolgárok közösségévé a társadalmat. Ezáltal sikerült betartani a bezárkózás előírását, teljesíteni a „maradj otthon” elvárást. A fertőzéstől és haláltól való félelem az elzárkózással az idős és fiatal generációk kapcsolatát a virtuális térbe helyezte, miközben szétfeszítette a kapcsolatok többségét. A közösségi kötelékeket is a félelemmel erősödő biztonságvágy virtuális kapcsolattartásra készítette. Új jelenséggé váltak közösség-pótlékként az internetes összejövetelek, amelyek azonban intimitás és közös cél és cselekvés nélkül csak kvázi-társasági együttléteket lehettek. Nem lehet tudni, hogy a vírus-válság után a valós közösségi kapcsolatok és összejövetelek a hosszú kényszer-szünet után képesek lesznek-e újraépülni. Hiába vágyunk a valós kapcsolatokra, nincs nagy esélye annak, hogy azonnal elmúlik a kapcsolatainktól eddig elzáró, feltételes reflexként belénk ivódott félelem hatása.

VÁSÁRHELYI MÁRIA¹¹³

MÚLT NÉLKÜL, JÖVŐTLENÜL

Látszólag a múltat idézem, valójában azonban a jelenről és a jövőről írok. És mindennek nem sok köze van a koronavírus járványhoz, de van a szociológiai kutatások egy keskeny, de fontos szakterületének, a közvélemény-kutatásnak a perspektíváihoz.

Magyarországon – a szovjet birodalom országai között egyedülállóan – már a hetvenes évek elejétől megindult a politikai és gazdasági közvélemény szisztematikus szondázása, ezért alakult meg 1968-ban a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK). Az intézményben kezdetektől magas szakmai színvonalon végeztünk szisztematikus kutatásokat a gazdasági és politikai közhangulat alakulásáról, a társadalmi kommunikáció jellegzetességeiről, a médiatartalmakról és médiafogyasztási szokásokról, valamint kutatás módszertani kérdésekről. 1968 és 1991 között összesen csaknem 500 ilyen jellegű kutatás készült az intézetben, többségében 1000 fős országos reprezentatív mintán, személyes megkérdezéssel. A vizsgálatok többsége előre meghatározott tematika mentén készült, de egy-egy fontos vagy rendkívüli politikai eseményt követően ad hoc jelleggel – telefonos interjú segítségével – is szondáztuk a közvéleményt.

Mindent egybevetve az intézetben összegyűlt tudásanyag egy speciális lenyomatát adja a Kádár-rendszernek: az adatokból képet kaphatunk a korabeli közgondolkodás meghatározó sajátosságairól és ezek változásának dinamikájáról. Különös jelentőséget ad mindennek, hogy az un. szocialista országok közül kizárólag Magyarországon létezett ilyen típusú intézmény és csak nálunk folytak ilyen jellegű szisztematikus kutatások. Ezeknek a kutatásoknak nemcsak a múlt megismerése szempontjából van felmérhetetlenül fontos tudományos értéke, hanem a jelen és a jövő megértése miatt is, hiszen a Kádár-korszakban domináns társadalmi mentalitások, értékpreferenciák és magatartásmódok mind a mai napig jelentősen befolyásolják a politikai attitűdöket, viselkedésmintákat és kognitív struktúrákat.

A rendszerváltás idején mi, akik korábban is közvélemény-kutatással foglalkoztunk, abban bízunk, hogy egyrészt megnyílik a piac ezen a területen is, és kibontakozik egy tisztességes verseny az újonnan alakuló cégek között; másrészt, hogy normává válik, hogy a közpénzekből, az állampolgárok megkérdezésével készült kutatások eredményei kötelezően nyilvánosak legyenek. Elengedhetetlennek tartottuk, hogy az alapvető szakmai sztenderdek általánosan elfogadottá váljanak és a nyilvánosságra kerülő kutatások esetében kötelező legyen dokumentálni a legfontosabb módszertani paramétereket, és abban reménykedtünk, hogy a piaci cégek mellett megmarad egy nonprofit tudományos intézmény is, amely elvégzi azokat a mélyfúrásokat és módszertani kutatásokat, amelyekre a piacról nem érkezik megrendelés. Mindebből azonban nem lett semmi.

1991-ben az első szabadon választott kormány egy kormányrendelettel jogutód nélkül megszüntette az időközben Magyar Közvéleménykutató Intézetté átnevezett intézményt. A döntés hátterében részben politikai,

¹¹³ Szociológus, az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport volt főmunkatársa

részben ingatlanhasznosítási szempontok húzódtak meg. A 20 év alatt felhalmozott kutatási dokumentáció már megsemmisítésre várt, amikor Kosáry Domokos, az MTA akkori elnöke, felmérve a gyűjtemény történeti értékét, úgy döntött, az anyag megmentése érdekében létrehoz egy akadémiai kutatócsoportot, és ennek gondozásába került az intézmény könyvtára, dokumentumtára és teljes kutatási anyaga. A 15 fővel megalakuló kutatócsoport számára biztosított források azonban évről évre apadtak, 2010-ben pedig – hiába kerestünk segítséget – ismét politikai okokból felszámolták a csoportot, sorsára hagyva a TK szellemi örökségét, valamint az újabb 20 év alatt felhalmozott kutatások dokumentációját. Jelenleg – ismereteim szerint – az 50 év teljes kutatási anyaga egy szekrénybe behányva vár a sorsára, ha még meg nem semmisítették.

A rendszerváltás idején dédelgetett szakmai elképzelésekből lényegében semmi nem valósult meg. A piacon lévő közvélemény- és piackutató cégek gyorsan besorolták magukat vagy besorolódtak egy-egy politikai párt mögé, a közpénzeken végzett kutatások nyilvánossága nem valósult meg, a politikai tárgyú kutatások adatait a megrendelők hétpecsétetes titokként őrzik, módszertani kutatások lényegében nincsenek. Nem jött létre olyan nonprofit tudományos műhely, amely elvégzi a nélkülözhetetlen metodikai vizsgálatokat, és egyfajta egyensúlyteremtő és kontroll szerepet játszik a versenyben.

Az elmúlt 10 évet pedig nyugodtan nevezhetjük a közvéleménykutatás mint módszer teljes kudarcának. A piaci egyensúly teljesen felbomlott, megszűnt a verseny: a kormánypártok által alapított, közpénzekből működő közvéleménykutató cégek lényegében monopolhelyzetbe kerültek, a többi vállalkozás elsorvadt, vagy piackutatásokból tengődik. Ezzel párhuzamosan gombamód szaporodnak a patyomkin kutatóhelyek, amelyek követhetetlen módszertani apparátussal előállított kutatási eredményeiket olcsón árulják a megrendelőknek. A kutatások szakmai színvonala még a választási előrejelzések esetében sem befolyásolja a piaci pozíciókat, amikor pedig az eredményeket a valóság hitelesíti vagy cáfolja. A kormány kezében a közvéleménykutatás a politika szolgálóleánya: a politikacsinálás és a politikai manipuláció legfontosabb eszközévé vált. Feltételezések szerint akár hetente többször is megszondázzák a közvéleményt, döntéseiket alapvetően ezek eredményeire alapozzák. Közpénz milliárdokat szánnak évente a folyamatos demoszkópiai, közismertebb nevén közvéleménykutatásokra, amelyek eredményei szigorúan titkosak. Ma már a politika iránt kevésbé érdeklődök is tudni vélik, hogy melyik közvéleménykutató cég melyik politikai oldalhoz tartozik, és válaszolási hajlandóságukat, válaszaikat is ehhez igazítják. Módszertani és longitudinális elemzések egyáltalán nem készülnek, vagy ha mégis, ezekről a szakmai közvélemény sem tud. A hatalom nemcsak a piacot, hanem a tudást is monopolizálja, jóllehet a közösség pénzéből, a közösség tagjainak megkérdezésével gyűjtött tudás, a közösséget illetné meg.

A jelenlegi kormány tudományos megismeréshez való viszonyát felesleges részletezni, hiszen minden jelzőnél többet mond akár a Földrajzi Névbizottság 2010-es, akár legutóbb a CEU és az MTA története. De a kép teljességéhez és a kutatás jövőjének felvázolásához hozzátartozik az a teljes közöny is, ahogy a szakmai közösség végignézte az intézmények felszámolását, a TK-ban felhalmozott hatalmas tudásanyag megsemmisülését. És a tudomány integritását semmibe vevő hatalom tudományellenes politikájának érvényesülését jelentősen megkönnyíti ez a teljes szakmai dezintegráció és közöny.